

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
INSTITUT DE GÉOGRAPHIE »JOVAN CVIJIC«

MONOGRAPHIES

№ 29

Dr. ZDRAVKO IVANOVIĆ

NIKŠIĆ

— ÉTUDE DE GÉOGRAPHIE URBAINE —

Rédacteur
Dr. MIHAJLO KOSTIĆ

Conseil de rédaction
Dr. MILISAV LUTOVAC
Dr. ČEDOMIR S. MILIĆ
Dr. RADOVAN RŠUMOVIĆ
Dr. MILOŠ ZEREMSKI
Dr. MIHAJLO KOSTIĆ

BELGRADE
1977.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 29

Др ЗДРАВКО ИВАНОВИЋ

НИКШИЋ

— УРБАНО-ГЕОГРАФСКА СТУДИЈА —

Уредник
Др МИХАЈЛО КОСТИЋ

Уређивачки одбор
Др МИЛИСАВ ЛУТОВАЦ
Др ЧЕДОМИР С. МИЛИЋ
Др РАДОВАН РШУМОВИЋ
Др МИЛОШ ЗЕРЕМСКИ
Др МИХАЈЛО КОСТИЋ

Примљено на 17. седници Уређивачког одбора Института
21. марта 1977. године

БЕОГРАД
1977.

Технички уредник
Др МИХАЈЛО КОСТИЋ

Коректор
Др МИХАЈЛО КОСТИЋ

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
УВОД	9
I. ГЕОГРАФСКИ УСЛОВИ ГРАДА	13
ЕЛЕМЕНТИ ГЕОГРАФСКОГ ПОЛОЖАЈА	13
1. Морфолошки положај града	13
2. Економско-саобраћајни положај	14
ФИЗИЧКИ ФАКТОРИ НАСТАНКА	15
1. Морфолошке прилике	15
2. Климатски услови	25
3. Хидролошке и хидрографске карактеристике	32
4. Еколошки услови и средина	39
РАЗВИТАК И ПЕРИОДИЗАЦИЈА НАСЕЉА	41
1. Историјски услови	41
2. Главне карактеристике појединих периода у развоју Никшића	42
КВАНТИТАТИВНЕ, СОЦИЈАЛНЕ, ЕКОНОМСКЕ И ЕТНИЧКЕ ПРОМЈЕНЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У НИКШИЋУ	48
1. Кретање броја становника и фактори промјена	48
2. Промјене у социјалним и економским структурама	57
3. Етничке промјене и структура	60
4. Миграциони процеси	61
5. Дневно кретање радне снаге	69
ЕКОНОМСКЕ И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ УТИЦАЈНЕ ЗОНЕ НИКШИЋА	75
Утицај привреде на развитак града	75
II. РАЗВОЈ ГРАДА У УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА, ТЕРИТОРИЈАЛНИ РАЗВИТАК И ФУНКЦИЈЕ НАСЕЉА	87
ПЛАНИРАЊЕ РАЗВОЈА ГРАДА У УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА ОД ПРВИХ УРБАНИСТИЧКИХ ПЛАНОВА ДО ДАНАС	87
1. Први урбанистички планови и њихове основне поставке и принципи којима су се руководили аутори	87
2. Урбанистички планови новијег времена и њихове поставке	92
3. Критичке оцјене поставки о развоју града кроз анализу урбанистичких планова	97
4. Стварни развој града у односу на поставке у урбанистичким плановима и разлози неусаглашености дефакто развоја и развоја по плановима	101
ПРОМЈЕНЕ ФУНКЦИЈА И ПРОСТОРНО ШИРЕЊЕ, ПРОМЈЕНЕ У СТРУКТУРИ И МОРФОЛОГИЈИ ГРАДА ОД II СВЈЕТСКОГ РАТА ДО ДАНАС	104
1. Промјене у функцијама града	104
а) Промјене у економским функцијама	104
б) Промјене у некономским функцијама	115
2. Промјене у просторном ширењу и констелацији града	121
3. Промјене у структури и начину коришћења површина	129

4. Проблеми структуралне диференцијације града (подијелености на рејоне) и формирање језгра-центра (зоне дејства и спајања града) — — — — —	132
5. Процес спајања Никшића са околним селима и физичке и друштвене последице овог процеса — — — — —	135
III. ПЕРСПЕКТИВА ДАЉЕГ РАЗВОЈА — — — — —	137
НЕКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ И МОГУЋЕ ЗАКОНИТОСТИ У ВЕЗИ СА ПЕРСПЕКТИВНИМ РАЗВОЈЕМ — — — — —	137
<i>Битне промене у функцијама и структури становништва Никшића које се могу очекивати</i> — — — — —	137
КОЈЕ НЕДОСТАТКЕ ИЗ ДАНАШЊЕ ФИЗИЧКЕ СТРУКТУРЕ И МОРФОЛОГИЈЕ ГРАДА НИКШИЋА ТРЕБА УКЛОНИТИ — — — — —	141
КОЈИ СУ ОСНОВНИ УРБАНО-ГЕОГРАФСКИ ПОСТУЛАТИ И ПРИНЦИПИ КОЈИХ СЕ ТРЕБА ПРИДРЖАВАТИ У ПЛАНИРАЊУ ДАЉЕГ РАЗВОЈА НИКШИЋА — — — — —	143
IV. ЗАКЉУЧАК — — — — —	143
ЛИТЕРАТУРА — — — — —	147
Résumé — — — — —	153
Прилози — — — — —	155

ПРЕДГОВОР

Стари Оногошт, данашњи Никшић, који је индустријским развојем изменио своје лице, добио је коначно своју монографију. Урбано-географска студија Никшића, која представља докторску дисертацију Здравка Ивановића браћену на Географској катедри Природно-математичког факултета у Београду обухвата елементе географског положаја, физичке факторе настанка, развој и периодизацију насеља, демографско-социјалне, економске и друге карактеристике како града тако и његове околине. Важан допринос бољем познавању динамике географског развоја Никшића дат је у одељцима где се разматрају промене у функцијама града, како привредним тако и непривредним, промене у просторном ширењу и констелацији града, у структури и начину коришћења површина, у структурној диференцијацији града и формирању његовог новог језгра, промене настале процесом спајања Никшића са селима његове ближе околине.

Као један од највећих градова у нашим крашким пољима, уз то на знатној надморској висини, са ретко насељеном и неразвијеном околином Никшић представља интересантан пример урбано-индустријске трансформације која наступа нагло, у измењеним друштвено-економским условима. Никшић је после другог светског рата постао други градски центар СР Црне Горе. За последњих 75 година његово се становништво повећало преко 10 пута, а само од 1948. године за преко 4 пута. Како је Никшић уједно и центар просторно највеће комуне у СФР Југославији, његов утицај је утолико значајнији и већи.

Студија З. Ивановића о Никшићу представља значајан научни допринос познавању процеса и проблема у крашком делу Црне Горе. У њој су складно укомпоноване две компоненте: географско-историјска и урбано-географска. Обе су по концепцији оригинално обрађене, богато документоване и на критичној основи разматране. Посебну вредност рада чини његова документација.

Коначно, Никшић је срећно изабрани пример града који свој пуни процват доживљава тек у условима социјалистичке Југославије.

Проф. др. Владимир Бурић

УВОД

За многа градска насеља у нас, као и за градове у Црној Гори, постоји значајна архивска грађа и монографије. Али, то су углавном једнострано или специфично оријентисана испитивања без неког комплекснијег захвата. Новији радови и студије, такође, најчешће имају за предмет само један од елемената раста и развоја градова: економску страну, становништво, положај, урбанистички развој или историјски развој у ужем смислу. Због њиховог тежишта испитивања само на једној компоненти, остаје недовољно разјашњен комплекс урбаног развоја. Под овим комплексом подразумевамо таква изучавања градова која су синтезна, односно која дубље и свестраније обухватају урбано-географски развој, а базирају се на довољним и пажљиво изабраним истраживањима и информацијама о појединим елементима урбано-географског комплекса. У таквим изучавањима тежиште је на испитивањима корелативних односа, као синтезе међусобних утицаја елемената у комплексу. Када се ради о урбано-географском развоју градских насеља мора се имати у виду утицај положаја на развој функција града и повратно дејство функција на промјену положаја, међусобни утицаји функција и популационе величине и структура корелација и урбаних структура итд.

При овоме треба истаћи да проблематика географије градова, а посебно примијењени аспекти ове релативно нове географске дисциплине, добија значајно мјесто. То сам стално имао у виду пишући студију о урбано-географском развоју Никшића.

Један од задатака ове студије био је да се утврди који су одређујући фактори функција, структуре, морфологије и популације града и какве су биле промјене истих, као и то да ли су у фазама планског утицаја на ове промјене, са посебним детаљним освртом на период после II свјетског рата, плански захвати били у довољној усаглашености са природном средином града, еколошким условима, економским и социјалним приликама и потенцијалом.

У СР Црној Гори су мало, или боље речено — недовољно, разрађене методолошке поставке оваквих проучавања, односно недовољно је конкретних методолошких и других искустава, што је представљало знатну тешкоћу и приликом израде ове тезе.

Значај који урбано-географски аспект развоја има на укупан развој једног подручја произилази из низа релевантних чињеница за тај укупан развој, које свака за себе представљају посебан феномен. Ту свакако треба указати на значај традиције.

Предмет овог истраживања је Никшић — градска агломерација са испољеним специфичностима. Град је посматран као заокружена цјелина. Међутим, како се град формирао и под утицајем окружујућег подручја, то је на одређен начин и то подручје дотакнуто у раду.

У студији је захваћено битно из прошлости Никшића, његова садашњост и дјелимично перспектива. Користећи изворну документацију учињен је покушај да се проблем динамички посматра у свијетлу изворних димензија. Квантитативно — квалитативна анализа се не исцрпљује у садржају основних поставки које су дате у студији, већ оријентише на важност неких чињеница.

Имајући у виду сложеност ове тематике и одсуствовање документационе основе, поједини проблеми и фазе развоја нијесу могли бити испитани до краја и сасвим егзактно.

Извјесну тешкоћу представљала је и чињеница да овакви и слични радови, осим о Титограду (мој магистарски рад), до сада у Црној Гори нијесу рађени.

У првом дијелу студије материја је обрађена аналитичким поступком, у другом дијелу — поступком упоређења и корелација и у трећем дијелу — поступком закључивања и предвиђања. Главна тематика која се третира у првом дијелу студије односи се на постанак, развој и периодизацију развоја насеља, приказ и анализа еколошких услова, утицаји регионалних фактора на развој Никшића, промјене популације (број становништва, миграциони процеси и дневно кретање радне снаге), утицај привреде на развитак града и др.

Други њен дио третира односе урбанистичког развоја и морфолошких промјена у граду и промјене функција града. У овом дијелу дат је детаљан осврт на досадашње урбанистичке планове од најстаријих времена до данас, о промјенама функција (промјене у економским и некономским функцијама), на просторно ширење града, измјену морфологије, и процес спајања Никшића са околним селима.

Трећи дио студије обухвата одређене тенденције у даљем, перспективном развоју насеља и неким законитостима у том развоју.

Обрада ове студије била је неминовно скопчана са низом тешкоћа које су се јавиле приликом прикупљања и селекционисања документације и литературе, посебно код прибављања егзактних доказа и изворних записа.

Као основна грађа и документација при обради студије коришћена је архивска грађа Архива СРЦГ (МУД — Министарство

унутрашњих дјела, МИД — Министарство иностраних дјела, Министарство грађевина, ДМЦ — Државни музеј у Цетињу), архивска грађа Централне библиотеке у Цетињу, грађа архива и музеја у Никшићу, Трогиру, Котору, Титограду, Сарајеву, Мостару, Дубровнику, Архив САН-а у Београду, шира литература и часописи из урбанизације и домена географско-историјског карактера, урбанистички планови и програми.

Основну тешкоћу при изради студије представљало је постојање потребних статистичких података, јер редовна статистичка служба до сада није посвећивала довољно пажње овој проблематици. Подаци за израду студије добрим дијелом су добијени од стручних служби радних организација у Никшићу, СО — Никшић, и радних стручних републичких институција и завода.

У цјелини посматрано „Урбано-географска студија Никшића“ не представља само допринос урбано-географском проучавању овог града, него и покушај методолошки шире интересантан.

ГЕОГРАФСКИ УСЛОВИ ГРАДА

I. ЕЛЕМЕНТИ ГЕОГРАФСКОГ ПОЛОЖАЈА

1. Морфолошки положај града

Град Никшић се развио у Никшићком пољу, у западном дијелу СР Црне Горе, у црногорско-херцеговачком појасу Динарида. Никшић је по величини други град Црне Горе и њен индустријски центар. Налази се на $42^{\circ} 46'$ С.Г.Ш. и $18^{\circ} 57'$ И.Г.Д. Ово урбано насеље лоцирано је у средишњем дијелу Никшићког поља, највећем крашком пољу у Црној Гори. Оно је уједно највеће градско насеље међу насељима наших крашких поља. Основне карактеристике његовог изванредно повољног географског и топографског положаја јесу да се налази у скоро мезорегионалном дијелу Црне Горе. Долина Зете и њено продужење (Зетско-бјелопавлићка котлина) у ствари чине централни и економски најзначајније подручје Црне Горе. То је дио удолине динарског правца, која се протеже од Гатачког поља до Јадранског мора. По својим природним особеностима, за интензивнији друштвени развој, ова удолина спада у најпогодније дјелове динарског крпа. Захваљујући томе, у њој су се и развили највећи градски центри Црне Горе — Титоград и Никшић.

Горњи дио долине Зете чини Никшићко поље, затворена крашка депресија, окружено планинама од око 1.200 м, а висина поља је 600 — 661 м. Површина поља износи 67 км². У равници поља налазе се хумови Требјеса (751 м) и Студеначке главице (679 м), између којих се развио град Никшић. У Рудом пољу, као једној од посебних цјелина Никшићког поља у којој се простире Никшић, налазе се двије мале хумке са релативном висином од 10 — 15 метара, као и мањи хумови у сјеверозападном дијелу поља. Сви ови хумови као острва вире из алувијалних наслага Никшићког поља, док се у поље полуострвски увлаче Уздомир, Рићанске рупе и нешто мање Жировница и Товић.

Посматрајући морфологију терена која је утицала на локацију овог града, запажа се ширење Никшићког поља на овом простору и оцједит терен, што је врло значајно у овом случају с обзиром да је ово периодично плављено крашко поље. Апсолутна висина поља на овом простору није једнака на свим мјестима, јер је нагнуто од сјевера према југу. У врху Горњег поља висина износи 661 м, док је најнижи дио поља Сливље, гдје апсолутна висина износи 602 м.

Постепеним територијалним ширењем Никшић је добио данашње морфолошке границе. У облику троугла, овај град се са западне стране граничи ријеком Зетом, са сјеверне Бистрицом, а са источне стране Грачаницом, док се са јужне стране граничи Требјесом и Студеначким главицама. У окопољском оквиру нарочиту важност имају превоји: Повија (701 м), преко које је олакшан прелаз према Бјелопавлићкој равници и Трубјела (862 м) куда је омогућен пролаз према долини Требишњице и Боки которској.

Хоризонтална удаљеност Никшића од Јадранског мора износи 35 км (ваздушне линије).

Као високи котлински град планинске Црне Горе, Никшић се убраја у највише градове, јер лежи на 630 — 650 м надморске висине. Једино се испред њега налазе Пљевља са надморском висином од 770 м (највиши град Црне Горе) и Цетиње 660 м, што значи да се Никшић у висинском погледу налази на трећем месту у Црној Гори.

Поред Никшића као градског насеља, у Никшићком пољу налазе се још 15 сеоских насеља.

Простор који чини ширу околину Никшића захвата површину од око 6.000 км². Његове границе се протежу горњим током ријеке Мораче, ријеком Таром, Гатачким пољем, ријеком Требишњицом и захватају Граховски крај, велики дио катунског крша и Бјелопавлића. Мало је крајева у Југославији који површином одговарају гравитационом подручју Никшића, а у којима је тако изражена географска сложеност. Његове многобројне компаративне предности повољног морфолошког и топографског положаја у односу на друга градска насеља условљавали су да је Никшић раније био средиште сјеверозападне Црне Горе и једног дијела Херцеговине. Данас је Никшић центар највеће комуне у Југославији чија површина износи 2.065 км² ¹⁾, а површина најужег грађевинског појаса овога града је 11,25 км² (161). Површина града у односу на површину општине Никшић износи 0,5%, а у односу на површину Црне Горе 0,08%.

2. Економско-саобраћајни положај

Веома повољан морфолошки положај Никшића утиче и на његов прометни значај, пошто се налази у средишту природних комуникација које се зракасто удолинама и превојима разилазе у разне правце. Тако на примјер, и за вријеме Римљана, долином Зете, преко Повије и Никшићког поља постојао је пут који је спајао Скадар са римским насељима у долини Неретве. У Никшићком пољу овај пут укрштао се с оним који је долазио из Рисна, најближег пристаништа, преко Трубјеле и Дуге, за Гатачко поље. Њихови трагови су до данас добро очувани (11,207).

1) Стална конференција градова Југославије. Годишњак општина Југославије 1970. год., Београд 1970.

У средњем вијеку такође, кроз Никшић су пролазили војни каравански путеви. Са привредним развојем овог града, након Берлинског конгреса, почела је изградња појединих цеста и жељезница, које су потиснуле каравански саобраћај. Први пут којим је Никшић повезан са Подгорицом — Титоградом изграђен је 1892. године, а 1905. завршени су путеви Никшић — Шавник и Никшић — Грахово. Нешто касније и пут од Требиња до Никшића. Пут Никшић — Жупа завршен је 1901. године (11,207; 105,240 и 241; 91,365). Године 1935. довршена је цеста Никшић — Пљевља. У новије вријеме изграђено је још неколико путева; до Кутског брда и Штитова, односно Бијелих Пољана и Цетиња. Године 1960. довршен је пут Никшић — Гацко, а 1968. Никшић — Плужине. Свакако да су се овим путевима вјековима вршила разна етничка, прометна и војничка кретања. ²⁾

Жељезничка пруга уског колосјека Требиње — Билећа — Никшић завршена је 1938. ³⁾, а Никшић — Титоград 1948. године. Седамнаест година касније пруга Никшић — Титоград реконструисана је и проширена на нормални колосјек. Њом је Никшић повезан са пругом Титоград — Бар и на тај начин добио излаз на море.

Захваљујући повољном саобраћајном положају, Никшић се као град формирао на граници двију различитих привредних географских регија: равничарске (земљорадничке) и планинске (сточарске). У новијем послјератном периоду, изградњом и модернизацијом жељезничких и друмских комуникација, економски положај Никшића се још више побољшао.

Иначе, „топографски положај Никшића, са старим језгром на малом брежуљку, између хумова у пољу, био је повољан — нарочито у вријеме стратешке функције града, у доба историјске несигурности. Такав положај омогућавао је граду надзор над пољем и јак утицај на цијелу околину“ (11,207).

II. ФИЗИЧКИ ФАКТОРИ НАСТАНКА

1. Морфолошке прилике

У средишту између географски и рељефно различитих предјела шире околине Никшића развило се Никшићко поље, које у геоморфолошком погледу чини једно од најинтересантнијих крашких поља у свијету, специфично постанком и изгледом.

Никшићко поље је највеће и водом најбогатије крашко поље у Црној Гори, а после титоградске равнице — представља и највећу раван у овој републици. Има динарски правац пружања, тј. сјеверозапад — југоисток. Међутим, његова дужа оса (извориште Сушице

2) СЗС: Статистички календар Југославије 1972., Београд 1972. (Градови 1971. године).

3) Слободна мисао бр. 26, Никшић, 1938. г.

у Горњем пољу — слански понор) скреће нешто у меридијанском правцу. Дужина осе је око 18 км, а ширина поља је јако променљива, што је последица сложености и разведености у доба постанка. Најужи дио поља је између села Брезовика и Мокре њиве и износи 250 м. Одавде се постепено шири у правцу Горњег поља, гдје је најшире око 2,5 км и у правцу града Никшића, тако да између поља Слано (крајњи западни руб) и села Озринића достиже око 15 км ширине.

Никшићко поље представља затворену крашку депресију, оивичену са свих страна брдима и планинским вијенцима, чије су стране на неким мјестима стрмо нагнуте према пољу као југозападна страна. Неке стране су опет благо нагнуте, као сјевероисточна страна. Граница између руба и равни поља је оштра и јасно изражена. Највише планине су на сјевероистоку, гдје се налази највиша планина у околини Никшића — Војник (1.997 м). На сјеверу се диже Јасенов врх (1958 м). На западу и југозападу су планински вијенци Његоша (1721 м) и Пусту Лисац (1476 м), затим на југоисточној страни Прекорница (1926 м) и на сјевероистоку висока зараван Лукавице. Војник прелази ограницима у Товић, (921 м), који допире до дна поља. Све ниже Товић се спушта до десне стране долине ријеке Грачанице. Са лијеве стране Грачанице благо се уздиже Жировница (845 м). Са југозападне стране су Острошке греде (1106 м), чије су стране доста стрме. Са јужне стране налазе се ограници Будоша, чији се највиши врх (1213 м) налази са југозападне стране поља и стрмо се уздиже. Западну границу чине Рибанске рупе (625 м) и Зла гора. Сјеверозападно се уздиже Уздомир (852 м), док сјеверну границу чини Вировштак (1119 м) и Висока главица (41,14).

Никшићко поље није једноставно крашко поље. Оно се састоји од мање или више морфолошких одвојених цјелина (секундарна поља). Сјеверни дио Никшићког поља зове се Горње поље, сјеверозападни дио Сланско поље, југозападни Вртац, јужни Лугови, југоисточни Суво поље и Сливље и источни дио Рудо поље. Сва ова поља прелазе једно у друго и нијесу строго одвојено. Једино Горње поље прелази узаним појасом између брда Уздомира и западног огранка брда Товића и лепезасто се шири у свом сјеверном дијелу. Крупачко, Сланско поље и Вртац, подизањем брана, претворена су у вјештачка језера.

Постанак и морфолошки развој Никшићког поља није још до данас довољно објашњен. Због тога, међу појединим испитивачима постоје различита гледишта.

Постанак ове сложене тектонске потолине неправилног облика наш познати географ Јован Цвијић објашњава хоризонталним ширењем и спајањем мањих крашких облика и каже да је Никшићко поље изворишна челенка ријеке Зете чију долину види у превоју Повији, испод које је Сливље, главни понор поља (44,433).

Зарија Бешић, истакнути геолог сличног је гледишта, с напоменом да он тектонске процесе сматра примарним. По њему је ово поље скуп пространих крашких увала неправилног облика, на чији

су постанак очевидно имали велики утицај тектонски процеси, а нарочито уздужни расједи⁴⁾.

Р. Лазаревић слиједи такође Цвијићево мишљење и наводи: „Ако посматрамо јужни и југоисточни обод поља на линији Острошке греде — Будош, видјет ће се у продужењу понора Зете један типичан долински профил. Ширина долинског дна овог профила износи око 1,5 — 2 км. Ако посматрамо апсолутну висину долинског дна и неких хумова у пољу, установићемо извјесну повезаност“⁵⁾. „Послије флувијалне фазе долази до карстификације, односно до дезорганизације речне мреже, почиње формирање крашких увала и поља. До карстификације долине дошло је због спуштања „сталне хидрографске зоне“. У басену Никшићког поља дошло је до језерске фазе. . . Језеро се изгубило кроз поноре и после тога наступа флувијална фаза“⁶⁾.

В. Шлебингер износи схватање да је Никшићко поље настало тектонским гибањем. Јужни обод поља уздизао се брже него што је ријека могла усијецати своје корито, те је дошло до ујезеривања. Језеро се преливало преко превоја Повије, гдје он види трагове суве долине, а преливањем је отока донијела у корито Доње Зете шљунковите наслаге. Отварањем понора дошло је до подземног отицања језерске воде и тако је настало данашње поље.⁷⁾

По Б. Радојичићу „затворена зараван Никшићког поља могла је постати само корозијом и то у предфлувијуму, односно крајем плиоцена. За развој корозивног процеса постојали су у том периоду повољни климатски услови. Овај се процес могао развити у Никшићком пољу захваљујући чистим кречњацима, великим количинама воде које су притицале из Никшићке жупе, и претежно хоризонталном отицању воде, јер је цијела област имала малу надморску висину. Воде које су дотицале с непропустљивих терена на сјевероистоку, понирале су на контакту мање пропустљивих доломита са чистим кречњацима“ (27,124).

Немачки геолог W. Rorpke се углавном слаже у основи са претходним поставкама, с тим да су и „најмање форме по ободу поља резултат тектонике“.

П. Ровински констатује да је ово „исушено дно некадашњег језера, чији су трагови данашња повремена ујезеривања“⁸⁾.

К. Kayser закључује да је Никшићко поље настало у тектонској долини Зете, комбинацијом флувијалне ерозије и крашке денудације.⁹⁾

4) З. Бешић: Геологија сјеверозападне Црне Горе, стр. 157.

5) Р. Лазаревић: Рељеф Никшићког поља, Зборник студ. стручних радова, Београд 1950, 13.

6) Исто, 14.

7) В. Шлебингер и Р. Петровић, Водопривредне основе слива ријеке Зете, Београд 1951, 8.

8) П. Ровинский: Черногория в прошлом и настоящем. С. Петербург 1888, 128.

9) Kayser K. Morphologische Balkanhalbinsel (Die Kriegsschauplatze 1914—1918. geol. dargestellt), sv. 12, Berlin, 1934., 91.

Из предњих констатација да се закључити да већина досадашњих научника сматрају тектонику као одлучујућу у формирању Поља, које је уствари скуп неколико морфолошких цјелина међусобно спојених на разне начине, те тиме чине у ужем смислу долину горњег тока ријеке Зете. У ствари, прије квартара простор Никшићког поља био је, у морфолошком погледу, низ карсних увала које су биле одвојене нижим пречагама. Сам простор тих увала био је карстификован, особито нижи дјелови, гдје су се развиле вртаче, по нори, и шкрипови, али ти облици нијесу били пространи и дубоки. У току леденог доба простор Никшићког поља покривен је флувиоглацијалним наносом који су нанијели ледници са високих планина сјеверно од поља: Војник, Јасенов врх, Жүрими, Штитово и др. Неке ледничке трагове примијетио је и Ј. Цвијић за које је сматрао да су то били највећи ледници на Балкану (43, 1 — 50). П. Шобајић износи податак да су се ледници спуштали у долину Грачанице са двије стране: са сјевероистока од Великог и Малог Жүрима, а други од Прекорнице и Маганика низ речну долину (4, 133 — 136).

Ледници су се спуштали дуж обода поља и ослобађали дио свог моренског материјала, који су преузимали потоци и ријеке, даље га носили и њиме засипали старе карсне увале.

У овом поглављу приказаће се: 1. Литостратиграфски састав терена; 2. Тектонски склоп терена; 3. Геоморфолошке одлике терена; 4. Хидролошке одлике терена; 5. Инжењерско-геолошке одлике терена; 6. Сеизмичке одлике региона.

Литостратиграфски састав терена

Никшић лежи на терену који садржи седimente стијенске масе мезозоица и кенозоика. Исто такве стјенске масе изграђују и његову непосредну околину.

Мезозоик. Терене Никшића и непосредне околине у основу изграђују мезозојске седиментне стјенске масе представљене карбонатном фацијом. У тим теренима досад су сигурно (на површини коју обухвата непосредна околина) утврђени и издвојени седименти: а) јурске старости; б) јурско-кредне старости и ц) кредне старости.

Јурски седименти. Источни дио масива Требјесе који избија из квартарних седимената југоисточно од самог Никшића изграђују масивни кречњаци са клипеинама горњејурске старости. Однос ових кречњака према карбонатним седиментима у истом масиву западно је тектонски, тј. дуж расједа, док је њихов однос према карбонат-

ним седиментима на истоку у масиву Жировнице невидљив због тога што их раздваја појас квартарних, лимногацијалних седимената и водоток ријеке Грачанице са алувијалним седиментима у њеном кориту.¹⁰⁾

Јурско-кредни седименти. Највећи дио масива Требјесе изграђују доломити са ријетким прослојцима или сочивима кречњака чија старост још није детаљно и дефинитивно одређена. На бази досадашњих сазнања те доломитске стјенске масе са прослојцима и сочивима кречњака одређене су по старости као горњејурске и доњекредне. У том дијелу масива Требјесе налази се на фауну која указује на горњејурске седimente, као и на фауну која указује на седimente најстарије креде.

Кредни седименти. Ободне брдске масе дијела Никшићког поља, на коме лежи сав Никшић, изграђују седиментне стјенске масе доње кредне старости. Међу тим стијенским масама досадашњим истраживањима издвојене су оне које припадају старијим одељцима доње креде и млађим одељцима доње креде. Исто тако, мање хумке које избијају из квартарних седимената у околини Никшића изграђене су од седиментних маса доње кредне старости. Сви ти одјељци доње кредне старости представљени су карбонатном фацијом, тј. кречњацима, доломитичним кречњацима, кречњачким доломитима, а ређе и чистијим партијама доломита.

Кенозоик. Познато је такође да највећи дио терена на којем лежи Никшић са непосредном околином изграђују квартарни седименти. Ти седименти покривају основно мезозојско горје које је представљено карбонатном фацијом, како смо видјели у претходном поглављу. Није искључена могућност да и на овом простору ти квартарни седименти не скривају седimente стјенске масе старијег кенозоика (терцијера) у флишној фацији. На ово упућује појављивање таквих седимената југоисточно и сјеверно и сјеверозападно од Никшића. Ти квартарни седименти на којима лежи Никшић представљени су лимногацијалним шљунком, шљунковитим пјеском, пјесковитим шљунком, пијеском и глинама који су толико измијешани да је у том смислу тешко извршити неко реонирање у терену. То смјењивање наведених чланова је знатно — бочно, а нарочито вертикално. Ти лимногацијални седименти су претежно карбонатног поријекла а ређе еруптивног, пешчарског или другог. Дебљина ових седимената јако варира. Појављивање хумки које провирују из тих седимената у околини Никшића на више мјеста указују на релативно малу дебљину. Та дебљина је тамо гдје провирују хумке једнака нули, а вјероватно ријетко гдје достиже дебљину од 20 м. Треба схватити да квартарни седименти Никшића са околином, у ствари, покривају старе крашке терене, који су били неравни и

10) Обрада овог поглавља извршена је на основу извора наведених у литератури под бр. 12, 25, 34, 35—39, и на основу сопствених проучавања.

на којима је било крашких облика: шкрапа, вртача, увала, данас заглављене.

У кориту Грачанице, Бистрице и Мркошнице налазе се алувијални седименти настали разношењем лимногацијалних седимената. Ти алувијални седименти су уски појасеви на површини по којој теку водотоци.

Тектонски склоп терена

О тектоници терена малих површина, тешко је говорити, нарочито када је највећи део тих терена покривен квартарним седиментима како је то у конкретном случају. Са поменуће геолошке карте види се да масив Требјесе разламају расједи меридијанског пружања, и то њих два међусобно скоро паралелно. Поред ових постоји један који ту брдску масу пресијеца по правцу сјевероисток — југозапад и један мањи на крајњем југоистоку масива који са југозападне стране чини границу између горњејурских масивних кречњака и јурско-кредних доломита са прослојцима кречњака.

На сјеверном ободу, даље се види, седименте старије доње креде раздваја од скоро истовјетних карбонатних седимената млађе доње креде један расјед пружања сјевероисток — југозапад чије је југоисточно крило спуштено. Отуда је дошло да су карбонатни седименти старије и млађе доње креде у истом нивоу.

Када је у питању тектоника терена, битно је истаћи да се Никшић и уопште терени Никшићког поља налазе у синклиналној зони у литератури познатој под називом Синклиноријум долине Зете — Никшићког поља — Дуге. Ова синклинална зона или синклиноријум, позната је у литератури као геотектонска јединица звана: Виоки крш. Та синклинална зона простире се са сјеверозапада од Гатачког поља кланцем Дуге на југоисток преко Никшићког поља у долини доњег тока Зете. Дуж те зоне, што је и разумљиво, с обзиром на њену геотектонику у односу на сусједне терене, има млађих седимената него што се среташу у теренима сјевероисточно и југозападно од ње. Отуда у тој зони, поред мезозојских карбонатних седимената, провлачи се једна иако уска али скоро на читавом потезу знатно дуга зона кенозојских (терцијарних), односно палеоценских седимената. Дуж те зоне постоје бројни вертикални и реверсни расједи. Све те структуре — разломне структуре имају углавном динарско пружање са падом према сјевероистоку. Исто такве елементе имају и бројне наборне структуре дуж те синклиналне зоне у којој је Никшићко поље, па самим тим и терени Никшића са околином.

Поред ових највећих наборних и разломних структура правца сјеверозапад — југоисток има наборних а и разломних структура које су управне на овај систем или пак дијагоналне. Дуж једног таквог дијагоналног расједа који се простире од Трубјеле југоисточним и јужним ободом Никшићког поља дошло је до спуштања терена

Никшића у односу на оне јужно од њега, тј. Будоша и Острошких греда. Ово значи да у основи постанка Никшићког поља лежи тектоника терена.

Геоморфологија терена

Никшић лежи на теренима на котима између 630 и 650 м. Положај Никшића у односу на остали дио Никшићког поља и ободних поља је средишни.

У претходном поглављу истакли смо да у основи постанка Никшићког поља лежи тектоника терена. То су бројни разломи и набори генералног пружања сјеверозапад — исток, а нарочито разломне структуре управне на овај систем или дијагонално, међу којима свакако за постанак Никшићког поља највиши значај има тзв. Будошки расјед који иде јужним ободом Никшићког поља правцем запад — исток и нешто мало југоисток. Јасно је да је поред те тектонике на постанак данашњих морфолошких облика Никшићког поља и околине имала знатан утицај карстификација стјенских маса и уопште рад спољних сила. Отуда, основно горје испод квартарних седимената Никшићког поља, хумке по том пољу и терени његовог обода имају све одлике крашких терена и то типичног холокарста. То је једновремено најбитнија и карактеристична геоморфолошка одлика терена Никшићког поља. Уз то не треба изгубити из вида да је Никшићко поље, у ширем смислу ријечи (ту рачунамо сва ободна поља као Горње поље, Слано итд.), затворено поље, тј. око њега које терена се дижу изнад његовог нивоа. Отуда у њему наталожени лимногацијални седименти. То су значи гацијални седименти доведени у простор данашњег Никшићког поља са ободним планинских масива и наталожени у једном затвореном, некад, језерском базену.

У тако затвореном базену у геолошкој прошлости па и данас била је разграната мрежа површинских токова — хидрографска мрежа. Те површинске воде — водотоци добијали су воду са бројних сталних и повремених извора и врела и еставела по ободу Никшићког поља и то углавном са сјевероисточних, сјеверних, сјеверозападних и западних обода поља. У простору Никшићког поља водоток Грачанице са истока доводио је знатне количине воде из Никшићке жупе. Међу тим сталним изворима најзначајнији су Раствовац, извор ријеке Видрован и Вуково врело. Међу еставелама познат је Горњепољски вир. Бројна су повремена врела и извори које овдје нећемо набрајати. Видрованска ријека са врелом Видрованом и Вуковим врелом давала су ријеку Сушицу која је текла скоро правцем сјевер — југ преко Горњег поља. На том свом путу она је у кишовито доба године добијала воде од еставела зване Горњепољски вир у којој су у сушно доба године понирале воде Сушице. Даље према југу са лијеве стране Сушица је примала притоку Лужину која је настајала спајањем водотока Раствоваца и Видова потока. Текући даље заједно, Сушица са Лужином давале су водоток Зете — Горње Зете који је

на својем даљем путу са лијеве стране примао воде водотока Бистрице. У даљем току Зета је примала воде Студеначких врела и настањала пут на југ гдје је понирала сјеверним ободом Будоша на једном дугом потезу све до Сливског понора. Поред овог највећег водотока, тј. Горње Зете, постоји још низ других међу којима је са значајнијим количинама воде водоток Грачанице. Он долази од Никшићке жупе у Никшићко поље и на југу између Требјесе и Жировнице такође понире на једном потезу, али знатно краћем, сјевероисточним ободом Будоша све до Сливског понора. Водоток Мркошнице избија на југозападном ободу Требјесе и тече у почетку на југозапад, а касније на југ преко лимногацијалних седимената Никшићког поља, понирјући такође сјеверним ободом Будоша, односно јужним ободом Никшићког поља.

Из простора Крупаца, од бројних извора стваран је водоток Моштанице који је у почетку текао нешто ка југоистоку да би у висини Никшића нагло скренуо ка југозападу, преко флувиогацијалних седимената Никшићког поља, све до сјеверног обода Будоша гдје почиње да понире на једном другом потезу ка југоистоку — између кречњака Будоша и лимногацијалних седимената Никшићког поља, до састава са водотоком горњег тока Зете.

У простору Слано формирао се водоток од бројних сталних и повремених врела међу којима су била највећа: Кусидска врела, Клањанска врела, Сланско око, Сланска пећина, Манито око итд. Све ове воде из Сланог текле су углавном по контакту са кречњацима Будоша према истоку ка водотоку Моштанице и Горње Зете, постепено понирјући. Овако бројна врела сјевероисточним, сјеверозападним и западним ободом Никшићког поља, уз воде које су долазиле из простора Никшићке жупе, водотоком Грачанице, од утицаја су на морфолошке одлике Никшићког поља. Све те воде текле су ка јужном и југоисточном ободу Никшићког поља, тј. у простору гдје су коте тог поља најниже. У тим просторима, и то баш на правцу Будошког расједа, те су воде понирале да би се поново појавиле на бројним врелима у долини Доње Зете (Перућица, Глава Зете, Обоштица и Дреновништица). У кишовито доба године понори јужним ободом Никшићког поља нијесу могли да приме све воде које са сјевероистока, сјевера, сјеверозапада и запада дотекну у тај простор, па су ти дјелови повремено плањени. То је, такође, једна од геоморфолошких одлика Никшићког поља у ширем смислу ријечи.

У задњих двадесет година ранија слика површинских вода у Никшићком пољу се донекле измијенила изградњом брана и акумулирањем вода у појединим дјеловима Никшићког поља и Никшићке жупе. Тако је изградњом бране у Ливеровићима акумулиран дио вода Грачанице и то до коте 735,34 мнм. Изградњом бране сјеверозападно од Никшића у простору одакле је почињала Моштаница акумулиране су воде у Крупачко језеро и то до максималне коте од 620,0 мнм. Изградњом брана у југозападном дијелу Никшићког поља (Слано и Вртац) акумулиране су воде у простору Сланог до макси-

малне коте 621,0 мнм и у простору Вртца до коте 614,0 мнм. За акумулирање ових вода поред површинских брана изведени су бројни инјекциони радови. Сви су ови радови, не само измијенили површинску хидрографску мрежу у простору Никшићког поља него донекле, како ћемо касније видјети, измијенили и хидрогеолошке односе тих и сусједних терена.

Постојањем Крупачког језера, Сланог језера и Вртачког језера у простору Никшићког поља дошло је до измјене хидрографске мреже, а тиме и до нових геоморфолошких одлика тог поља. Ово значи да поред већ истакнутих геоморфолошких одлика овог поља његове специфичности представљају и поменута вјештачка језера.

Хидрогеолошке одлике терена

Гледано са хидрогеолошког аспекта, стјенске масе које изграђују терене захваћене поменутом геолошким картом можемо подијелити у двије групе и то: 1) Водопрпусне стијенске масе; 2) Стијенске масе променљивих водопрпусности.

Водопрпусне стијенске масе обухватају: Кречњаке са клипелинама горњејурске старости; Доломите са ријетким прослојцима или сочивима кречњака јурско-кредне старости; Кречњаке и доломите са пијанелама старијих хоризоната горње креде; Кречњаке и доломите старијих хоризоната доње креде; Кречњаке и доломите млађих хоризоната доње креде.

Значи, у водопрпусне стијенске масе улазе, на карти издвојени, карбонатни седименти мезозоица. Те стјенске масе су издијелене међуслојним површинама и тектонским ломовима дуж којих су у геолошкој прошлости површинске и подземне воде механичком, а нарочито хемијском снагом — растварањем прошириле поре, стварајући на тај начин јаме, пећине, каверне, канале итд., а то су — као што је познато — све типске одлике холокарста. На теренима изграђеним од ових седимената наилази се по површини на површинске облике карактеристичне за холокарст — шкрапе, вртаче, увале, пећине итд.

Стијенске масе променљиве водопрпусности. У ову групу могу се уврстити лимногацијални шљункови, пјесковити шљункови, шљунковити пјескови и пјескови захваљујући томе што су мање или више у разним дјеловима поља измијешани са глинама. Тамо гдје су ти шљункови, пјескови и прелазни гранулометријски варијетети ових чланова мање заглињени веће су водопрпусности и обрнуто, тамо гдје је процентуално учешће глина у њима веће мање су водопрпусности. Јасно је да у овим стјенским масама на терену има и таквих дјелова у којима су посве чисти шљункови па су то онда водопрпусне стјенске масе са интергрануларном порозношћу. Тамо гдје изостају шљункови и пјескови, а појаве се глине, то су онда вододржљиви дјелови терена.

Код приказа ових лимногласијалних седимената казали смо да се они брзо смјењују бочно, а нарочито вертикално. Због тога није могуће извршити неко реонирање тамо гдје преовлађују глине над осталим седиментима, па се зато не може детаљније говорити о дјеловима поља који су водонепропусни, о дјеловима поља који су са слабом водопрпусношћу и о дјеловима поља који су јако водопрпусни.

Издани. Основно горје испод лимногласијалних седимената Никшићког поља и његов обод углавном изграђују мезозојски карбонатни седименти. Те стјенске масе издијељене су међуслојним површинама и тектонским ломовима који су накнадним радом вода проширени у канале и каверне. Значи, те стјенске масе карактерише пукотинска, пукотинско-кавернозна и кавернозна порозност. Падавине у тим теренима пониру тамо гдје и падну оформљавајући се на тај начин у подземне разбијене — карстне издани. Те издани прехрањују бројна и водом богата стална и повремена врела и изворе по ободу Никшићког поља и по ободу хумки које избијају из тог поља, као и еставеле и потајнице када раде, тј. када из њих извиру подземне воде.

Укратко речено, обод Никшићког поља и његово дно изграђено од мезозојских карбонатних седимената карактерише разбијена — карстна издан.

Квартарне лимногласијалне шљункове, пјескове и прелазне варијетете ових гранулометријских чланова (са глином или без глине) карактерише интерглануларна порозност. У тим стјенским масама има вода у виду збијених издани. Како ти квартарни седименти директно леже на кречњаке, то је сигурно да је на више мјеста разбијена карстна издан тих кречњака у непосредном контакту са збијеном издани тих квартарних седимената.

Све те подземне воде, разбијене карстне издани и збијене издани квартарних седимената Никшићког поља, заједно са површинским водама Никшићког поља пониру његовим јужним и југозападним ободом, настављајући пут подземљем на југоисток ка долини Доње Зете и поново се појављују на бројним вредима међу којима су водом најиздашнија: Перућица, Глава Зете, Обоштица и Дреновштица.

Инжењерско-геолошке одлике терена

Са инжењерско-геолошког аспекта посматране стијенске масе које изграђују терене Никшића и околине можемо подијелити у двије групе и то: 1. Круте — везане стијенске масе; 2. Невезане до полувезане стијенске масе.

Везане — круте стијенске масе. У овој групи се налазе: Кречњаци горњејурске старости; Доломити са прослојцима и сочивима кречњака јурско-кредне старости; Кречњаци и доломити доњокредне старости.

Дакле, у групу везаних — крутих стијенских маса сигурно долазе мезозојски карбонатни седименти.

Невезане до полувезане стијенске масе. У овој су групи квартарни лимногласијални седименти: шљункови, пјескови, прелазни варијетети ових гранулометријских чланова, измијешани више или мање са глинама. Кад из комплекса гранулометријских и литолошких чланова изостану глине, онда су то неvezане стјенске масе, а када се у том комплексу значајније појаве глине или се оне саме јаве, онда су то дјелимично везане, односно полувезане стјенске масе.

Сеизмичке одлике

Регион у коме се налази Никшић са непосредном околином до данас није посебно истраживан са аспекта његових сеизмолошких одлика.

На бази података које је сакупио, обрадио и објавио наш познати сеизмолог Ј. Михаиловић и на бази истраживања за сеизмичку карту Црне Горе групе аутора (К. Петковића, В. Пејановића, С. Вучинића, В. Радуловића и др.), а узимајући у обзир дату прегледну карту Југославије са интензитетима потреса у збирци техничких прописа књ. I (објављена од стране Грађевинске књиге 1969. године), терене Никшића и околине можемо уврстити у области које су потресане јачином VI⁰.

2. Климатски услови

За обраду климе Никшића коришћен је предратни и послератни низ климатолошких података (32). За температуру, падавине и облачност усвојен је низ 1928 — 1970. година, а за релативну влажност ваздуха и вјетар низ 1949 — 1970. година. Обраду температуре земљишта није било могуће извршити, јер су осматрања вршена у великим прекидима, тако да ће обрада овог значајног елемента у овом раду изостати. Наиме, мјерења температуре земљишта на станици Никшић вршена су неkontинуирано, тако да би се при обради оваквих података добили нетачни подаци. У овом климатском приказу Никшића дат је преглед података само после дефинитивне обраде. Преглед података по годинама за читав низ није дат из чисто практичних разлога. Али у краткој текстуалној интерпретацији података указаћемо на све значајне моменте који се могу видјети из изворних података.

Да би се објаснила клима Никшићког поља морају се прије свега узети у обзир неки фактори који битно утичу на климу поља и околине и у одређеној мјери је модификују. Према географском положају који има, Никшићко поље би требало да има климу која карактерише наше умјерене области. Међутим, релативно мала удаљеност од Јадранског мора, чији се утицаји осјећају у количини

падавина, вјетровима, али не изразито у температурама, преко сусједних превоја, ублажава климу Никшића. Сем тога, вјештачка језера се јављају као модификатори климе у Никшићком пољу, а тиме и у Никшићу.

Општа карактеристика метеоролошких елемената

Вјетар. У току зиме над читавим подручјем охлађене копнене масе Европе влада високи притисак, а ниски притисак над Медитераном. Имајући у виду овакву расподелу ваздушног притиска, нормално је да у зимској половини године преовладавају ваздушна струјања из сјеверног квадранта. У годишњој расподели после тишина (33%) највећу учестаност има сјеверни вјетар (23%). После сјеверног вјетра највећу частину има вјетар из јужног правца (21%), а затим сјевероисточни (9%) и југоисточни (5%). Значи, у Никшићу најчешће дувају вјетрови из сјеверног и јужног правца (укупно 44%), а сви остали вјетрови учествују са свега 23%.

Никшић има просјечно 82 дана у току године са јаким вјетром (6, и више од 6 Бофора). Највише ових дана има март (9,0) и април (8,4), а најмање септембар (4,5) и август (5,1 дан). Број дана са вјетром јачине 8 Бофора је знатно мањи, просјечно 21 дан годишње.

У даљем излагању даћемо укратко физичке особине вјетрова који имају највећу частину.

Сјевер (бура) је хладан вјетар који има највећу частину крајем јесени, зими и почетком прољећа. То је слаповити вјетар, снижава температуру, смањује облачност и релативну влажност ваздуха. Повремено може бити и врло јак и достиже брзину до 160 км на час.

Јужни вјетар има највећу частину с јесени, октобра и новембра, а затим с прољећа, априла. Овај вјетар повећава температуру и релативну влажност ваздуха и најчешће доноси обилне кише.

Вјетрови из источног квадранта имају исте физичке особине као и вјетрови из сјеверног квадранта. То су најчешће вјетрови зимског периода, хладни, суви и доста јаки, тако да остављају исте посљедице као и сјеверни вјетрови.

Вјетрови из западног квадранта имају знатно мању частину од већ поменутих вјетрова, али могу да буду врло јаки и да уз велики пљусак кише и града причине веће штете пољопривреди.

Температура ваздуха. Средња годишња температура ваздуха у Никшићу је 10,9 С°. Најхладнији су месеци јануар, са средњом мјесечном температуром 1,1 С° и фебруар са 1,9 С°. Минимуми у годишњим ходовима температуре ваздуха јављају се у свим мјесецима од децембра до марта, али су најчешћи у јануару. Тако су у периоду од 1929 — 1967. године, децембар у 6, а фебруар у 7 (зими)

били просјечно хладнији од јануара. Максимална температура ваздуха у годишњем ходу се јавља у јулу (21,2 С°). Годишња амплитуда је дакле 20,1 С°. Средњи мјесечни максимум забиљежен је и 14 пута у августу (у низу од 35 година) Таб. 1.

Средње мјесечне вриједности не дају стварну слику о промјенама температуре ваздуха у току године, јер постоје велике разлике између средњих мјесечних температура истих мјесеци у појединим годинама. Тако на примјер, средња јануарска температура кретала се између — 2,8 С° (1954. године) и 5,9 С° (1936.), а средња јулска између 25,2 С° (1929. год.) и 19,2 С° (1960. године). Према томе, променљиве су температуре зимских мјесеци. Већа променљивост зимских мјесеци је посљедица честих продора ваздушних маса са различитим физичким својствима зими.

Утицај континенталности у Никшићу огледа се и у повећаној амплитуди температуре ваздуха. Апсолутна амплитуда износи 61,5 С°. Апсолутни максимум забиљежен је 21. јула 1939. године и износи 37,5 С°, а апсолутни минимум — 24,0 С° забиљежен је 19. јануара 1929. године (Таб. 1).

Потребно је истаћи да маритимни утицаји Јадранског мора према Никшићу долазе више са запада, преко средње Требишњице и Рудина, а мање са југа, долином Зете, јер изгледа да превој између Острога и Будоша — висок 700 м — представља извјесну препреку маритимним утицајима.

Никшић има велики број дана са температуром већом од 25 С° — која се сматра као индикатор високих температурних стања. Оваквих дана просјечно годишње има 72. Највише их је у јулу (просјечно 22,9) и августу (21,8 дана). У изразито топлим љетима у јулу и августу је сваки дан стварно љетњи и у температурном погледу.

Интересантно је да Никшић има и прилично велики број тзв. тропских дана (максимална температура већа од 30 С°) просјечно 21 дан. Међутим, у изразито топлим годинама може бити и 70 оваквих дана (примјер 1971. године).

У децембру, јануару и фебруару има више од 15 дана са мразом — у сваком посебно. Највећи број дана са минималном температуром испод 0 степени има јануар (21,7 дана просјечно). У децембру, јануару и фебруару нијесу ријетки дани у којима температура уопште не прелази изнад 0°.

Влажност ваздуха. Од великог значаја је релативна влажност ваздуха која представља степен засићености ваздуха воденом паром и стоји у обрнутом односу с температуром ваздуха. Односно, релативна влажност ваздуха се смањује уколико се температура повећава и обрнуто. Због тога су љетњи мјесеци релативно суви од зимских.

Просјечна годишња релативна влажност ваздуха у Никшићу износи 68%. Највеће средње мјесечне вриједности имају новембар

(80%), децембар (78%) и јануар (74%), а најмање август (57%) и јули (59%). (Таб. 2).

Подаци о најнижим терминским минимумима релативне влажности ваздуха дати су у табели. Ове вриједности у периоду од 1949 — 1970. крећу се од 5% (у јуну) до 17% (у октобру). Најниже вриједности овог елемента забиљежене су при јако израженом струјању ваздуха из сјеверног квадранта.

Никшић има просјечно 36,5 дана годишње са релативном влажношћу ваздуха (у једном од термина) мањом од 30%. Неких година број оваквих дана може бити скоро три пута већи. Тако је 1963. године било 83 дана са релативном влагом мањом од 30% (Таб. 2).

Број дана са релативном влагом ваздуха већом од 80% (у термину од 14 часова) знатно је већи — просјечно годишње 69,1 дан. Највише оваквих дана имају децембар (12,6), новембар (12,1), јануар и фебруар (10,8 односно 11,1). (Таб. 2).

Облачност. Средња годишња облачност је 5,2/10 или 52%. Максимум облачности је у новембру и децембру (6,5), а минимум љети, у јулу и августу (3,1).

Ведрих дана (средња дневна облачност мања од 2/10) има у свим мјесецима. Најмање ведрих дана имају мај (3,7), април (4,8), новембар и децембар (5,6 дана), док у најведријем мјесецу августу има 14,1 таквих дана. Просјечно годишње има 95,2 ведрих дана. Највише ведрих дана било је 1929. године (129), а најмање 1937. године (55 дана).

Облачних дана (средња дневна облачност већа од 8/10) има у свим мјесецима; најмање у јулу (1,7) и августу (1,8), а највише у децембру (14,8) и новембру (14,2 облачна дана). У години има 110 облачних дана: 1/3 дана су облачни.

Никшић годишње има око 2.285 сати са сијањем сунца, или просјечно око 6,2 сата дневно. У јулу и августу је највећи број сати са сијањем сунца (331 односно 312 сати), док децембру припада најмања вриједност (91 сат), што одговара подацима и годишњем ходу броја ведрих и облачних дана.

Падавине. Вишегодишњи просјек годишње количине падавина у Никшићу износи 1.986 мм (1928 — 1971. године), што је за око 400 мм више од годишње количине у Титограду. У појединим годинама суме падавина се међусобно знатно разликују. У поменутом низу најкишовитија година је била 1936. (3.142,6 мм), а најсушнија 1953. година (1.096,8 мм). Разлика од 2.045,8 мм указује на велику промјенљивост овог климатског елемента.

Никшић има медитерански тип годишњег хода падавина (исто као Титоград), који се одликује максималном количином падавина у касној јесени (новембар — децембар) и изразитим минимумом падавина у јулу. Просјечна мјесечна количина падавина у децембру

износи 306 мм (мјесец са највећом количином падавина). Значи, Никшић има годишње колебање падавина 257 мм.

Важну карактеристичку плувиометријског режима представља број падавинских дана (као падавински дан сматра се дан у којем падне више од 0,1 мм падавина). Никшић има 11 падавинских дана више од Титограда (Титоград 121, а Никшић 132 дана годишње). Изузимајући јул, август (6 дана) и септембар (8 дана), сви остали мјесеци имају преко 10 дана са падавинама. Максимум ових дана је у новембру и децембру — 15 дана, колико имају и најкишовитији мјесеци у Титограду.

Осмину од свих падавинских дана чине дани са снијежним падавинама. У јануару и фебруару половина падавинских дана односи се на дане са падањем снијега. Снијег пада у периоду новембар — април, а просјечно има 19,8 дана са падањем снијега. Међутим, потребно је нагласити да ефективно зими има више оваквих дана. Наиме, број дана са падањем снијега се јако мијења од зиме до зиме; има година када може бити 34 дана са падањем снијега (случај 1956. године), а неких година има свега 3 дана (примјер 1932. године). У просјеку највише дана са снијежним падавинама има јануар и фебруар (просјечно 5 дана).

Никшић има просјечно годишње 32,6 дана са снијежним покривачем. Највише дана са снијежним покривачем имају јануар (11,0) и фебруар (10,8). Чак и у априлу и новембру има просјечно 0,3 дана са снијежним покривачем. И овај елемент јако варира из године у годину. Тако је на примјер 1954. године било 92 дана са снијежним покривачем, а 1949. године свега 6 дана.

У периоду 1949 — 1970. године максимална висина снијежног покривача измјерена је у фебруару 1954. године и износила је 135 см. Чак и у марту у Никшићу снијежни покривач може имати велику висину — случај 1956. године када је максимална висина снијежног покривача износила 80 см.

За климу овог града веома је интересантна модификација климе која је наступила под утицајем језера. До стварања вјештачких језера Никшићко поље се убрајало у периодично плављена крашка поља. „У периоду од 1958 — 1964. године језера су егзистирала са просјечном годишњом површином од 7,61 км²“ (19,119). У поменутом периоду језера нијесу имала нормалан ритам живота, због тога што бране нијесу биле сасвим довршене, као и што се још увијек није у потпуности успјело да се хидротехничким рјешењима спријечи подземно, стихијско отицање воде кроз кречњачке пукотине окопољских терена и многобројне поноре у језеру Враца.

И поред овакве нестабилности површине језера, она су ипак у току свог постојања утицала на климу Никшићког поља. Посредство језера у седмогодишњем периоду 1958. до 1964. године утицало је да се годишње колебање температуре смањи за 0,1 С°, а годишња температура повећа за 0,09 С° (19,123).

Просјечне вриједности метеоролошких елемената (1928 до 1971.)

Клим. елементи	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Средња мјесечна температура ваздуха	1.1	1.9	4.9	9.7	14.1	18.2	21.2	20.8	16.8	11.6	7.3	3.1	10.9
Апсолутна максимална температура ваздуха	15.0	18.5	22.6	26.0	30.5	34.0	37.5	37.0	34.8	30.0	21.6	17.5	37.5
Апсолутна минимална температура ваздуха	-24.0	-17.5	-14.0	-7.5	-1.4	0.6	4.5	4.5	1.0	-4.0	-8.2	-13.5	-24.0
Број мразних дана (T min. 0,0 C°)	21.7	18.3	12.2	1.6	0.1	0.8	6.0	15.4	76.1
Број дана са T min. -10 C°	2.4	1.8	0.3	0.5	5.0
Број летњих дана (T max. 25° C)	.	.	.	0.1	3.3	12.6	22.9	21.8	10.8	0.6	.	.	72.1
Број тропских дана (T max. 30° C)	0.2	2.8	8.0	9.1	1.2	0.0	.	.	21.3
Средња мјесечна облачност	5.9	6.0	5.9	6.1	5.8	4.6	3.1	3.1	3.0	5.0	6.5	6.5	5.2
Број ветрих дана (Nmp 2,0)	7.4	6.4	6.1	4.8	3.7	6.8	13.4	14.1	11.4	9.9	5.6	5.6	95.2
Број облачних дана (Nmp 8,0)	12.7	11.9	12.8	11.1	8.9	4.5	1.7	1.8	5.7	9.4	14.2	14.8	109.5
Мјесечне суме осунчавања (у часовима)	120	106	147	166	222	252	331	312	232	207	98	91	2285

Просјечне вриједности метеоролошких елемената (1928 до 1971.)

Клим. елементи	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Број дана са релативном влажношћу 30%	1.4	1.6	3.2	3.8	1.2	1.8	5.4	9.9	4.0	1.9	1.2	1.1	36.5
Средња мјесечна релативна влажност ваздуха	74	73	70	67	68	67	59	57	66	72	80	78	68
Број дана са релативном влажношћу 80%	10.8	11.1	7.7	5.1	4.4	3.3	1.0	1.1	3.8	6.1	12.1	12.6	69.1
Мјесечне количине падавина	172	200	180	144	130	102	49	62	117	235	289	306	1986
Максималне дневне количине падавина	95.1	107.0	110.0	90.6	120.0	120.5	53.8	76.0	99.4	190.0	216.6	140.3	216.6
Број дана са кишом	10	10	11	12	13	11	7	6	8	11	15	14	128
Број дана са снијетом	6	5	3	1	1	4	20
Број дана са снијеским покривачем	11.0	10.8	5.4	0.3	0.3	4.8	32.6
Максималне висине снијетног покривача (у см)	99	135	80	14	NE	E	SE	S	SW	W	10	40	135
Учесталост и средња јачина вјетра у бофорима	34%	22	30	9	3,2	2,0	5	2,3	2,9	1	2,2	2	2,2
Број дана са вјетром (F 6 Бофора)	8.1	8.0	9.0	8.4	6.7	5.5	6.6	5.1	4.5	5.8	6.7	7.5	81.9

Резултати добијени у прираштају падавина, посредством језера, показују да језера знатно утичу на повећање висине падавина. Средњи годишњи прираштај падавина посредством језера износи 5,5%. Околна ујезерена водена маса свакако утиче на повећање ваздушних температура Никшићког поља, док се у љетњој половини године запажа тенденција расхлађујућег дејства. Ово ће свакако утицати на смањивање екстремне вриједности температура па ће на тај начин језера још више позитивно утицати на привредни живот највећег крашког поља Црне Горе.

3. Хидролошке и хидрографске карактеристике

Велики значај за формирање овог насеља још од најстаријих времена имале су ријеке: Зета, Бистрица и Грачаница које су служиле као природна заштита за одбрану од непријатеља. Зато ће у овом поглављу бити ријечи само о односним ријекама. О хидролошким одликама терена и о издани било је ријечи у поглављу о морфолошким приликама.

С обзиром да Никшићко поље представља морфолошки затворену депресију, то и мрежа рјечних токова представља изоловано подручје, те су и хидрографски односи специфични. Ово је једино крашко поље у Црној Гори које има развијену површинску рјечну мрежу, чије све ријеке понире. Главна ријека је Зета.

Цјелокупан ток ријеке Зете могућно је подијелити на три дијела и то: Горњу Зету (од изворишног дијела до понора Сливље на југу поља), затим на Подземну Зету (од понора Сливље до Главе Зете) и Доњу Зету, од њеног поновног изворишта до ушћа у Морачу (слив Горње Зете и Грачанице у оквиру слива Скадарског језера). Цјело њено сливно подручје са притокама припадају сливу Скадарског језера.

Зета постаје од малих горњепољских ријека Сушице и Раствоваца. Сушица добија воду из два главна врела, и то: Видрована и Вуковог врела. Оба ова врела, која међусобно комуницирају, стално имају воде и сматра се да је добијају са високог платоа Лукавице. Од Лукавице иде сува долина Сурдуп, чије се подножје завршава код врела Видрован. Вуково врело избија испод кречњачке греде којом је Горње поље одвојено од заравни села Шипачна. Када се састане са Видрованом тече под именом Сушица. Овај назив је дошао по томе што љети пресушује и то на тај начин што један дио воде понире у Горњепољски вир, а други дио се губи низводно по дну корита издухама.

Раствовац је нешто краћег тока и постаје од Раствовачког врела. Воду добија из Видрована, што је утврђено бојењем.

При спајању ове двије рјечице Зета губи нешто воде кроз кречњачке пукотине испод брда Уздомира и најкраћим подземним путем се јавља у Крупац поље (12,33).

Укупна дужина Зете износи око 78,6 км, а површина слива 1.548 км². Од тога, површина топографског слива Горње Зете износи око 900 км² (33,51). Од изворишног дијела до понора Сливље Горња Зета је дуга око 28 км.

У таб. 3. дате су средње вриједности МВ, СВ и ВВ за двије изворишне челенке: Сушицу и Видрован и за Зету код Дукловог моста¹¹⁾. Просјечни водостај Зете (код Дукловог моста) за период 1956 — 1968. године, износи: МВ 52 см, СВ 73 см а високи водостај 104 см. Највећи средњи мјесечни водостај је у марту, априлу, новембру и децембру, а најмањи у јулу, августу и септембру.

Највећа притока Зете на подручју Никшићког поља је Грачаница, која утиче у Поље са источне стране. Дуга је 20 км а широка 1 — 4 м. Сматра се, према истраживањима З. Бешића, да јој је ток одређен тектонском пукотином и да је имала пресудан значај у формирању поља, нарочито његовог сјевероисточног и источног дијела. Грачаница извире на 1.300 м надморске висине код села Моракова у Никшићкој жупи. Широка и дуга долина Грачанице је усјечена у антиклинали. Како је ова долина била у дилувијуму захваћена ледом и до данас су остали трагови морена. Чеоне морене се налазе код Ливеровића, а најљепши (школски примјер чеоне морене) очуван је код Бјелошевине. Захваљујући паду (од 28 промила) ријека Грачаница има велику моћ разарања. Протичући кроз стијене различитог састава, Грачаница је носила велике количине материјала и тако утицала на формирање облика и покрива Никшићког поља. То је сезонска ријека која се у самом току зимске половине године улива нормално у Зету. Преко љета пресуши и допире само до Ливеровића (33).

Њен просјечни тринаестогодишњи (од станице Глушце) минимални водостај износи 27 см, средњи водостај 34 см, велики водостај 56 см, а просјечни 39 см (Таб. 3). Средњи протицај Грачанице за период 1929—1940. године и 1946—1965. године износи 1,8 м³/сек. (Таб. 4.).

Зета прима још једну мању ријеку и то при улазу у шири дио поља. То је Бистрица која извире на источном дијелу Поља, чији је ток потиснут уз сјевероисточни обод поља, флувиоглацијалним материјалом и наплавинама Грачанице. Преко љета нема воде. Дуга је око 5 км (33).

На југозападној страни Студеначких главица, у селу Студенцима, избија једна група врела која храни мањи ток Грабовика, који за средњег и високог водостаја допире до ријеке Зете. Са ових врела вршило се водоснабдијевање становништва Оногшта и Старе вароши.

Испод брда Требјесе извире Мркошница која се послје понирања поново јавља у виду врела близу Трга Саве Ковачевића и

11) Подаци о протицајима и водостајима добијени су од „Црногорских електрана“ у Никшићу.

која плави површински простор овог дијела града. Садашњом изградњом градске канализације регулисаће се отицање врела. Издашност ових врела знатно колеба у току године и у вези је са плавијалним режимом околине Поља. Средњи протицај Мркошнице код Страшевине за период 1929 — 1940. године и 1946 — 1965. године износи 0,9 м³/сек. Средњи протицај највећи је у марту, априлу, новембру и децембру, а најмањи у јулу, августу и септембру и пресуши. (Таб. 5).

Од бројних облика и појава крашке хидрографије у Никшићком пољу треба поменути велики број понора, од којих је највећи Сливље. Дубок је 105 м, а широк 20 м. Његов протицај износи 150 м³/сек. Вода Зете, која прође кроз поноре, јавља се на другим нижим мјестима, на Глави Зете. На тај начин постоји утврђена подземна веза вода Никшићког поља и Бјелопавлићке равнице.

Хидрографија Никшићког поља умногоме је измијењена изградњом ХЕ „Перућица“. Технички проблеми за изградњу хидроцентрале „Перућица“ били су управо у томе како да се задржавањем воде продужи током читаве године и искористи природни пад (висинска разлика између поља и Бјелопавлићке равнице је 563 м, а раздваја их пречага Повија 3 — 4 км ширине).

За потребе ХЦ „Перућица“ у Никшићком пољу је створено неколико вјештачких језера: Крупачко, Сланско и Вртачко. Због разлике у вододржљивости подлоге, вода се из језера користи (преко канала, тунела кроз Повију и водоводних цијеви до машинске зграде која се налази код извора Перућице) тако што се празни једно по једно језеро (33; 133).

На ријечи Грачаница створено је вјештачко језеро Ливеро-вићи, површине око 1 км², чија се вода користи за потребе жељеза-ре „Борис-Кидрич“.

Ове ријеке имају вишеструки значај. Посебно њихов значај искоришћен је због стрмог пада и механичке снаге за подизање хидроцентрала. Тако на примјер, на Зети — поред готових хидроцентрала („Слап Зете“, „Глава Зете“) — од посебног значаја је хидроенергетски систем („Горња Зета“) у коме је највећа хидроцентра-ла „Перућица“. Затим, воде ових ријека искоришћене су за мелиоративне радове и стварање вјештачких акумулационих језера. Долине ријека представљају праве геоморфолошке предиспозиције за правце путева и формирање насеља. Иначе, ове ријеке одувјек су служиле за купање становништва града и околине и то у љетњем периоду године. На језеру Крупац подигнута је плажа за 10.000 становника. Тренутно су све индустријске и отпадне воде каналисане према овим ријекама. Ријеке и језера су богате разноврсном рибом, те је на њима развијен риболов. Због своје механичке снаге у ранијој прошлости, на овим ријекама биле су подигнуте воденице (млинови).

Средње вриједности малог, средњег и високог водостаја у см на ријекама Сушици, Вировану, Зети и Грачаници (Период 1956—1968. године)

Таб. 3

Година	Сушица			Вирован			Зета—Д. Мост			Мораво			Грачаница			Глушје				
	МВ	СВ	ВВ	Пр.	МВ	СВ	ВВ	Пр.	МВ	СВ	ВВ	Пр.	МВ	СВ	ВВ		Пр.			
																		МВ	СВ	ВВ
1956.	48	52	58	53	28	43	70	47	43	66	91	67	40	46	53	46	30	37	48	38
1957.	46	52	65	54	28	43	71	47	48	65	98	70	40	46	57	48	32	40	58	43
1958.	46	55	68	56	32	54	85	57	51	76	105	72	47	54	67	56	46	58	93	66
1959.	47	52	61	53	33	47	69	50	58	74	103	78	57	62	72	64	57	64	72	64
1960.	47	56	67	57	34	55	82	57	56	79	109	81	57	64	73	65	59	64	71	65
1961.	46	52	62	53	24	37	54	38	47	64	93	68	59	64	71	65	25	21	24	31
1962.	50	61	79	63	29	46	70	48	48	69	100	72	6	11	19	12	25	30	52	38
1963.	53	61	69	61	28	42	60	43	56	81	117	85	8	12	20	13	26	33	58	39
1964.	52	62	76	63	21	48	62	44	47	71	106	75	7	11	18	12	22	29	53	35
1965.	50	57	67	58	24	34	52	37	52	74	102	76	7	11	23	14	25	32	61	39
1966.	51	57	67	58	21	33	50	35	60	89	114	88	7	12	21	14	26	32	48	35
1967.	49	54	65	56	19	26	41	29	50	66	98	71	7	9	17	11	25	30	43	33
1968.	49	57	68	58	19	32	55	35	54	77	118	83	7	11	26	15	30	37	66	40
Сума:	634	728	872	743	340	540	821	567	670	951	1354	986	350	413	537	435	303	375	611	431
Просјек:	49	56	67	57	26	42	63	44	52	73	104	76	27	32	41	33	27	34	56	39

Средњи протицај воде у м³/сек. у Никшићком пољу
(Период 1929—1940. и 1946—1965.)

Таб. 4.

Година	Зета— Дуклов мост	Пољице	Опачица— Широка улица	Грабовик— Страшевина	Мркоњица— Страшевина	Грачаница— Глушје	Сума
1929.	16,5	4,6	5,3	0,9	0,8	1,7	29,8
1930.	17,8	4,9	5,7	1,0	0,9	1,8	32,1
1931.	16,3	4,5	5,2	0,9	0,8	1,6	29,3
1932.	15,1	4,2	4,8	0,8	0,7	1,5	27,1
1933.	19,2	5,2	6,2	1,0	1,0	1,0	33,6
1934.	17,8	4,9	5,7	1,0	0,9	1,8	32,1
1935.	16,5	4,6	5,3	0,9	0,8	1,7	29,8
1936.	22,1	5,9	7,1	1,2	1,1	2,2	39,6
1937.	25,0	6,6	8,0	1,3	1,3	2,5	44,7
1938.	13,6	3,9	4,4	0,8	0,7	1,4	24,7
1939.	21,7	5,8	7,0	1,2	1,1	2,2	38,9
1940.	21,6	5,8	6,9	1,2	1,1	2,2	38,6
1946.	11,2	3,3	3,6	0,6	0,5	1,1	20,5
1947.	14,8	4,2	4,7	0,8	0,7	1,5	26,8
1948.	10,6	3,2	3,4	0,6	0,5	1,1	19,3
1949.	11,1	3,3	3,5	0,6	0,5	1,1	20,2
1950.	21,5	5,8	6,9	1,2	1,1	2,2	38,6
1951.	19,2	5,2	6,1	1,0	1,0	1,9	34,5
1952.	21,0	5,6	6,7	1,1	1,1	2,1	37,7
1953.	11,3	3,3	3,6	0,7	0,5	1,1	20,5
1954.	15,2	4,3	4,9	0,8	0,8	1,5	27,4
1955.	20,3	5,5	6,5	1,1	1,0	2,0	36,4
1956.	14,9	4,2	4,8	0,8	0,7	1,5	26,9
1957.	13,0	3,8	4,2	0,7	0,6	1,3	23,6
1958.	21,2	5,7	6,8	1,1	1,1	2,1	38,0
1959.	17,6	4,8	5,6	1,0	0,9	1,8	31,7
1960.	23,3	6,2	7,4	1,2	1,2	2,3	41,6
1961.	12,6	3,7	4,0	0,7	0,6	1,3	23,0
1962.	18,9	5,1	6,0	1,0	1,0	1,9	33,9
1963.	24,2	6,4	7,7	1,3	1,2	2,4	43,3
1964.	21,0	5,6	6,7	1,1	1,1	2,1	37,7
1965.	19,6	5,3	6,3	1,1	1,0	2,0	35,1
Прос.	17,7	4,9	5,7	1,0	0,9	1,8	32,0

Средњи протицај ријеке Грачанице у Глушју у м³/сек.
(период 1929—1940. и 1946—1965. године)

Таб. 5.

Мјесец Година	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Просјек
1929.	2,0	9,2	1,2	3,3	3,5	0,7	0,2	0,0	0,0	1,7	6,1	1,0	2,4
1930.	1,0	3,5	2,3	3,1	3,6	1,4	0,2	0,0	0,0	1,0	2,6	2,6	1,8
1931.	2,9	1,3	4,5	1,8	1,3	0,3	0,0	0,0	0,2	2,7	3,6	1,0	1,6

Мјесец Година	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Просјек
1932.	1,7	0,2	2,8	4,2	2,0	0,5	0,1	0,0	0,0	0,8	2,1	3,7	1,5
1933.	0,4	1,0	3,1	2,2	2,8	1,1	0,2	0,0	0,0	1,3	7,6	3,4	1,0
1934.	1,2	0,2	4,3	2,5	2,1	2,8	0,2	0,0	0,0	0,2	5,6	3,1	1,8
1935.	0,3	1,8	2,4	2,4	2,6	0,9	0,2	0,1	0,0	1,0	2,7	5,4	1,7
1936.	5,0	4,9	5,7	4,3	0,9	0,5	0,2	0,0	0,0	6,9	0,8	0,3	2,2
1937.	1,1	4,5	3,1	3,5	2,3	0,3	0,2	0,0	1,4	3,0	5,8	4,9	2,5
1938.	1,3	0,7	1,4	1,3	4,1	0,8	0,1	0,0	0,0	1,9	2,8	1,9	1,4
1939.	1,6	0,9	2,7	4,5	3,4	0,4	0,0	0,0	0,4	7,2	3,0	2,1	2,2
1940.	0,8	0,8	2,0	4,3	2,7	0,4	0,1	0,1	0,5	1,6	10,0	2,7	2,2
1946.	1,4	0,2	1,6	1,3	1,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,8	4,7	2,1	1,1
1947.	0,5	3,7	4,5	1,7	1,0	0,3	0,2	0,0	0,1	0,0	0,9	4,9	1,5
1948.	6,2	1,5	0,4	1,8	1,2	0,4	0,2	0,0	0,0	0,2	0,8	0,1	1,1
1949.	1,2	0,1	0,3	0,6	1,7	0,5	0,1	0,0	0,0	0,0	4,7	4,1	1,1
1950.	0,7	2,1	1,2	2,5	0,6	0,2	0,0	0,0	0,0	2,8	5,7	9,9	2,2
1951.	1,5	3,3	4,0	3,5	2,8	0,8	0,1	0,0	0,3	0,9	4,4	1,4	1,9
1952.	2,7	1,8	1,1	3,0	0,7	0,2	0,0	0,0	0,0	1,9	5,7	8,0	2,1
1953.	4,3	1,0	0,6	2,8	2,2	2,3	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,1
1954.	0,0	0,0	6,0	2,9	4,4	0,7	0,1	0,0	0,0	0,4	1,0	2,6	1,5
1955.	4,3	5,1	2,5	1,1	0,4	0,1	0,1	0,1	1,2	4,3	2,7	2,5	2,0
1956.	3,0	0,6	1,6	3,3	2,8	0,8	0,2	0,0	0,0	0,2	3,5	2,0	1,5
1957.	0,5	3,6	1,4	2,0	1,7	0,5	0,1	0,0	0,0	0,7	2,4	2,6	1,3
1958.	1,8	2,4	2,4	4,9	3,1	0,8	0,2	0,0	0,0	0,5	3,6	5,5	2,1
1959.	2,4	0,6	1,8	2,1	2,1	1,7	0,4	0,1	0,2	0,2	2,8	6,8	1,8
1960.	1,8	5,0	3,6	2,5	2,4	0,4	0,1	0,0	0,1	1,8	4,8	5,4	2,3
1961.	1,8	0,3	0,6	1,0	2,0	0,7	0,1	0,0	0,0	2,4	4,6	1,6	1,3
1962.	1,6	0,9	4,9	4,8	2,0	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0	5,3	2,7	1,9
1963.	6,2	3,2	2,1	3,4	2,8	1,6	0,2	0,1	0,2	0,7	2,7	5,9	2,4
1964.	0,7	1,1	3,0	2,9	0,6	0,3	0,1	0,0	0,0	7,1	2,9	6,5	2,1
1965.	2,0	1,3	3,5	4,4	3,0	1,9	0,3	0,1	0,0	0,0	2,4	4,5	2,0
Просјек	2,0	2,1	2,6	2,8	2,2	0,7	0,1	0,0	0,1	1,7	3,7	3,5	1,8

Средњи протицај ријеке Зете код Дукловог моста у м³/сек.
(Период 1929—1940. и 1946—1965. године)

Таб. 6.

Мјесец Година	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Просјек
1929.	19,3	2,0	12,4	33,4	34,8	6,8	1,5	0,1	0,1	16,9	60,8	9,7	16,3
1930.	9,7	35,5	22,5	31,3	35,8	14,1	1,5	0,1	0,3	10,3	25,7	26,3	17,8
1931.	28,8	12,7	45,3	18,0	13,4	2,6	0,2	0,0	1,7	27,1	36,1	10,3	16,3
1932.	17,5	1,9	27,2	41,5	10,1	4,7	1,2	0,3	0,0	7,6	21,0	37,2	15,1
1933.	3,9	9,7	31,2	21,8	27,9	11,2	1,8	0,2	0,0	13,3	76,1	33,7	19,2
1934.	11,9	1,8	43,0	25,4	20,7	19,8	2,3	0,0	0,0	1,8	55,7	31,3	17,8
1935.	3,0	18,0	23,6	24,2	26,1	8,7	1,6	0,7	0,0	10,5	27,5	54,3	16,5
1936.	54,4	44,6	53,5	44,0	12,9	4,9	1,8	0,1	0,5	37,2	8,4	3,3	22,1
1937.	11,0	44,9	30,9	35,0	22,8	3,2	1,6	0,2	14,0	30,1	57,7	48,9	25,0
1938.	12,6	7,3	14,3	13,4	40,5	8,4	0,6	0,1	0,0	19,4	27,8	19,2	13,6
1939.	15,8	9,3	26,8	44,8	33,5	3,5	0,3	0,0	3,9	71,5	30,1	20,9	21,7
1940.	7,8	8,1	19,6	43,4	26,6	3,6	0,9	0,7	4,9	16,1	100,2	26,8	21,6
1946.	13,8	2,4	16,5	12,7	11,9	1,1	0,1	0,0	0,0	8,0	47,4	20,7	11,2
1947.	5,1	37,1	45,0	16,7	9,9	3,3	1,7	0,5	0,6	0,4	8,6	49,1	14,8
1948.	61,7	14,8	3,7	17,7	12,2	4,3	1,6	0,5	0,1	1,8	7,9	0,7	10,6
1949.	11,8	1,1	2,6	5,7	16,7	4,7	1,4	0,3	0,1	0,1	47,2	41,2	11,1
1950.	7,1	21,1	12,2	24,7	6,5	1,5	0,4	0,1	0,0	28,0	57,3	99,5	21,5
1951.	15,1	32,9	39,7	35,1	28,1	8,0	1,4	0,3	3,0	8,8	43,8	14,0	19,2
1952.	27,4	17,5	11,2	30,2	6,8	1,5	0,4	0,1	0,1	19,5	57,4	80,1	21,0

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Просјек
1953.	43,3	10,0	5,9	28,4	22,1	23,1	1,8	0,5	0,1	0,0	0,0	0,0	11,3
1954.	0,0	0,2	60,1	29,0	44,2	7,3	0,9	0,2	0,1	4,4	10,0	25,9	15,2
1955.	43,3	51,0	25,2	10,9	3,7	1,0	0,5	0,6	11,9	43,3	26,6	25,4	20,3
1956.	29,9	6,3	15,9	32,9	27,8	7,5	1,6	0,3	0,2	2,2	34,6	19,6	14,9
1957.	5,5	36,5	13,9	20,5	17,2	4,5	0,8	0,2	0,4	6,5	24,1	26,0	13,0
1958.	17,9	23,5	26,1	49,2	31,2	8,0	1,7	0,5	0,2	4,7	36,1	55,4	21,2
1959.	24,4	5,8	17,6	21,1	21,3	17,5	3,6	0,8	1,8	2,2	27,5	67,6	17,6
1960.	17,6	50,2	36,5	25,1	23,6	4,1	0,9	0,4	0,6	18,4	47,5	54,1	23,3
1961.	18,1	3,0	5,6	10,5	20,0	6,6	1,2	0,4	0,2	23,9	46,4	16,0	12,6
1962.	15,7	8,7	49,4	47,8	20,4	3,5	1,1	0,3	0,1	0,4	52,6	26,5	18,9
1963.	61,9	31,7	21,3	34,0	28,0	15,7	2,2	0,6	2,4	7,3	26,5	58,9	24,2
1964.	6,6	11,0	29,9	28,9	6,4	2,8	1,4	0,5	0,2	70,6	28,6	65,4	21,0
1965.	20,2	13,4	34,6	44,0	30,4	18,8	2,7	0,7	0,5	0,4	24,1	45,1	19,6
Просјек	20,1	18,0	25,7	28,2	22,0	7,4	1,3	0,3	1,5	16,0	37,0	31,7	17,7

Средњи проточицај ријеке Мркошнице у Стравевини у м³/сек.
(Период 1929—1940. и 1946—1965. године)

Таб. 7.

Мјесец Година	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Просјек
1929.	1,0	0,1	0,6	1,7	1,8	0,3	0,0	0,0	0,0	0,8	3,2	0,5	0,8
1930.	0,5	1,8	1,1	1,6	1,8	0,7	0,0	0,0	0,0	0,5	1,3	1,3	0,9
1931.	1,5	0,6	2,4	0,9	0,7	0,1	0,0	0,0	0,0	1,4	1,9	0,5	0,8
1932.	0,9	0,1	1,4	2,1	1,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,4	1,1	1,9	0,7
1933.	0,2	0,5	1,6	1,1	1,4	0,5	0,0	0,0	0,0	0,7	4,0	1,7	1,0
1934.	0,6	0,0	2,2	1,3	1,0	1,0	0,1	0,0	0,0	0,0	2,9	1,6	0,9
1935.	0,1	0,9	1,2	1,2	1,3	0,4	0,0	0,0	0,0	0,5	1,4	2,8	0,8
1936.	2,8	2,3	2,8	2,3	0,6	0,2	0,0	0,0	0,0	1,9	0,4	0,1	1,1
1937.	0,5	2,3	1,6	1,8	1,2	0,1	0,0	0,0	0,7	1,5	3,0	2,5	1,0
1938.	0,6	0,3	0,7	0,7	2,1	0,4	0,0	0,0	0,0	1,0	1,4	1,0	0,7
1939.	0,8	0,4	1,4	2,3	1,7	0,1	0,0	0,0	0,2	3,7	1,5	1,1	1,1
1940.	0,4	0,4	1,0	2,3	1,4	0,1	0,0	0,0	0,2	0,8	5,3	1,4	1,1
1946.	0,7	0,1	0,8	0,6	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	2,5	1,0	0,5
1947.	0,2	1,9	2,3	0,8	0,5	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	2,6	0,7
1948.	3,2	0,7	0,1	0,9	0,6	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0	0,5
1949.	0,6	0,0	0,1	0,3	0,8	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	2,4	2,1	0,5
1950.	0,3	1,1	0,6	1,3	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1,4	3,0	5,2	1,1
1951.	0,8	1,7	2,1	1,8	1,4	0,4	0,0	0,0	0,1	0,4	2,3	0,7	1,0
1952.	1,4	0,9	0,5	1,6	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	3,0	4,2	1,1
1953.	2,2	0,5	0,3	1,5	1,1	1,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5
1954.	0,0	0,0	9,3	1,5	2,3	0,3	0,0	0,0	0,0	0,2	0,5	1,3	0,3
1955.	2,3	2,7	1,3	0,5	0,1	0,0	0,0	0,0	0,6	2,2	1,4	1,3	1,0
1956.	1,5	0,3	0,8	1,7	1,4	0,3	0,0	0,0	0,0	0,1	1,8	1,0	0,7
1957.	0,2	1,9	0,7	1,0	0,9	0,2	0,0	0,0	0,0	0,3	1,2	1,3	0,6
1958.	0,9	1,2	1,3	2,6	1,6	0,4	0,0	0,0	0,0	0,2	1,9	2,9	1,1
1959.	1,2	0,3	0,9	1,1	1,1	0,9	0,1	0,0	0,0	0,1	1,4	3,5	0,9
1960.	0,9	2,6	1,9	1,3	1,2	0,2	0,0	0,0	0,0	0,9	2,5	2,8	1,2
1961.	0,9	0,1	0,2	0,5	1,0	0,3	0,0	0,0	0,0	1,2	2,4	0,8	0,6
1962.	0,3	0,4	2,6	2,5	1,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	2,7	1,4	1,0
1963.	3,2	1,6	1,1	1,8	1,4	0,8	0,1	0,0	0,1	0,3	1,4	3,1	1,2
1964.	0,3	0,5	1,5	1,5	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0	3,7	1,5	3,4	1,1
1965.	1,0	0,7	1,8	2,3	1,6	0,9	0,1	0,0	0,0	0,0	1,2	2,3	1,0
Просјек	1,0	0,9	1,5	1,4	1,1	0,3	0,0	0,0	0,0	0,8	1,9	1,8	0,9

4. Еколошки услови и средина

Да би се сагледале еколошке прилике и средина у реону Никшића, треба првенствено узети у обзир климорегионалне и геоморфолошке карактеристике подручја (температура, падавине, влажност ваздуха и конфигурација терена). О свим овим компонентама било је раније више ријечи. За овај град може се рећи да су крупне промјене учињене од када постоји градско насеље. Интервенције које је човјек својом дјелатношћу непрекидно вршио у овој средини испољавају се прије свега у њеном мијењању.

Андерба као први нуклеус насеља Никшића из времена римске епохе је значајна. У средњем вијеку изграђен је Оногшт. Турски Никшић (преко четири вијека био под Турцима) неколико пута је рушен и подизан. До 1883. године формирала се Стара варош, а од тада се почињу формирати темељи Новој вароши. Други свјетски рат је изазвао велика разарања, срушио је добар дио града, али је он поново изграђен у послјератном периоду. И данас се ту формирао — и још увијек се формира нови град. Све је ово настало путем историјског развоја у коме се на некадашњим лединама Никшића формира и изграђује друга по величини урбанистичка агломерација у СР Црној Гори (послије Титограда).

Данас се већ може рећи да су учињене доста крупне промјене у физичким условима просторног оквира Никшића. Овдје у првом реду долази у обзир посљедица крчења и уништавања шумског покривача. Првобитни биљни покривач Никшићког поља и околине била је шума, која је у пољу давно искрчена, према неким подацима још за вријеме Римске империје. Каснијим пошумљавањем овог региона доста се смањила речна и крашка ерозија.

Посебне трансформације у измјени физиономије средине овог региона дошле су до изражаја у Никшићком карсном пољу које се сматра као највећа пољопривредна површина становништва овог краја. На примјеру Никшићког поља поставило се као основно: како савладати постојеће противречности климатског, хидрографског и привредног карактера и ускладити те елементе са потребама привреде и људи (33). Спровођењем мелиорационих радова, стварањем акумулационих језера, хидроцентрала и вјештачких брана, човјек као антропогени фактор својом дјелатношћу савладао је такве противречности и на тај начин измијенио пејзаж ове средине.

Подизањем градских и индустријских цјелина, као и конструкција саобраћајне мреже — са свим посљедицама човјекови подухвати повлаче за собом измјену еколошких услова и средине.

Дакле, напоредо са промјенама услова живота града битно се мијењала и природна средина.

Међутим, најбољи индикатор еколошких прилика у неком региону (ужем или ширем) јесу његова флора и фауна.

Географски положај Никшића условљава да се флора и вегетација његове околине у много чему разликује од осталих већих

насеља у Црној Гори (Титограда, Пљеваља, Цетиња). Највећа разлика је у односу на карактеристике Титограда који се налази у типично субмедитеранском аридном подручју. Околину Титограда, као уосталом и сву Зетско-бјелопавлићку котлину, карактерише присуство великог броја медитеранских врста. Климатска баријера на потезу Острог — Стубица — Будош, као и знатна надморска висина Никшића, онемогућавају продор многих медитеранских елемената у то подручје. Тако, до Острога и Стубице у обиљу сријећемо велику мљечнику (*Euphorbia wulfenii*), коситерницу (*Ephedra campylo-poda*), смрдљику (*Pistacia terebinthus*), македонски храст (*Quercus macedonica*), зеленику (*Phillyrea latifolia*) и др. Ове медитеранске врсте нагло се заустављају на поменутој граници, јер климорегионалне карактеристике никшићког подручја онемогућавају њихов постанак.

Основну заједницу шума и шикара из околине Никшића чини асоцијација бјелограбића и диоскоје (*Dioscoreo Carpinetum orientalis*) до 800 м. Основни елементи заједнице су бјелограбић (*Carpinus orientalis*) и *Dioscorea balcanica*. Овдје се ради о ендемичној заједници која се у флористичком саставу битно разликује од шума бјелограбића на једној страни из Пиве, а на другој из Приморја и околине Титограда. Од дрвећа и жбуња који су заступљени у овој заједници треба поменути следеће врсте: јасен (*Fraxinus ornus*), маљен (*Acer monspessulanum*), храст медунац (*Quercus pubescens*), црнограбић (*Ostrya carpinifolia*), дријен (*Cornus mas*) и др.

Од свих врста из наведене заједнице посебно треба истаћи пузавицу (*Dioscorea balcanica*) која је ендемична за флору Балкана. Осим у никшићком подручју, једино је заступљена код Призрена. Поред тога што је ендемична, она има велика декоративна својства и треба јој у хортикултури Никшића посветити особиту пажњу.

Од ендемичких врста Балканског полуострва, у непосредној околини Никшића, такође у склопу заједнице бјелограбића, треба посебно истаћи зановијет (*Petteria ramentacea*). Што се тиче висинског распштавања вегетације од Никшића према околним планинама и брдима, запажа се следећи распоред: од 800 метара почиње заједница црнограбића (*Ostryetuma*), а од 1000 метара настављају се букове шуме (*Fagetum*) које на око 1600 метара прелазе у шуме ендемичног бора мунике (*Pinetum heldreichii*).

У склопу наведених фитогеографских и еколошких карактеристика треба правити избор биљних врста за хортикултурно уређење Никшића, чије су могућности прилично специфичне. У првом реду не долазе у обзир медитеранске врсте као што су чемпрес, алепски бор, ловор и др. Исто не треба рачунати ни на неке аутохтоне планинске врсте (јела, муника и др.) које не могу успијевати у Никшићу.

Поред декоративне и рекреативне улоге парковска флора Никшића има још двоструки значај: прво, да повећа влажност ваздуха и, друго, да смањи загађеност ваздуха.

Основни представници парковске флоре су: Канадска топола (*Populus canadensis*), Јаблан (*Populus nigra* var. *italica*), Багрем (*Robinia pseudacacia*), Гледичија (*Gleditschia triacantha*), Липа (*Tilia*), са три врсте: рана липа (*T. platyphyllos*), касна липа (*T. cordata*), бијела липа (*T. argentea*), Црни бор (*Pinus nigra*), Бијели бор (*Pinus silvestris*), Туја (*Thuja occidentalis*), Смрча (*Picea excelsa*), Бреза (*Betula pendula*) Ловорвишња (*Prunus laurocerasus*), Бријест (*Ulmus campestris*), Калина (*Ligustrum vulgare*), Платан (*Platanus orientalis*), Орлови нокти (*Lonicera* sp.), Форма бијеле мурве са висећим гранама (*Morus alba* f. *pendula*), Оштролисна маховина (*Mañonia aquifolium*), Сребролисни јавор (*Acer sacharinum*), Шимшир (*Buxus sempervirens*), Жалосна врба (*Salix babylonica*), Интродукована врста јавора (*Fraxinus* sp.).

У двориштима никшићких кућа, нарочито ближе периферији, чести су воћњаци. Од врста се истичу: трешња (*Prunus avium*), вишња (*Prunus cerasus*), шљива (*Prunus domestica*), орах (*Juglans regia*), јабука (*Malus*) и др.

У даљој прошлости раван Никшићког поља била је прекривена бујном травом, која је гајена када је сточарство било једна од главних грана занимања становништва, и то не само приградских насеља него и града Никшића. У периоду интензивнијег развоја земљорадње пашњаци су претворени у њиве. У периоду индустријализације и електрификације Никшића већи дио поља поплављен је водом вјештачких језера, ту су мала узвишења и хумови остала да вире из воде као острва.

Требјеса је до рата била диван гај — забран са разноврсним листопадним дрвећем. Од зимзеленог дрвећа је било црног бора (*Pinus nigra*) и бијелог бора (*Pinus silvestris*), као и разних жбунова из рода *Juniperuss-a*. За вријеме II свјетског рата шума је потпуно уништена. Сада је Требјеса, главица на самој периферији Никшића, поново забран и пошумљава се. На самој јужној падини брда Требјесе постоје два шумска расадника.

Животињски свијет се не одликује неком нарочитом особеношћу. Од птица највише има врабаца (*Paser domesticus*), пољских шева (*Alauda arvensis*), затим врана (*Corvus cornix*), сврака (*Pica pica*), косова и много разних пјевачица и грабљивица. Од гмизаваца највише има змија и гуштера, а од змија највише шарки (*Vipera berus*) и поскока (*V. amoides*).

III. РАЗВИТАК И ПЕРИОДИЗАЦИЈА НАСЕЉА

1. Историјски услови

Познато је да су градови кроз своју историјску прошлост у зависности од друштвено-економског развоја мијењали своје име, значај и локацију. Један од таквих несумњиво је и Никшић. Од свога постанка до данас Никшић је промијенио неколико имена: Андер-

ба (Anderva) — први нуклеус насеља, Анагастум, Оногошт и данас Никшић.

Када се говори о урбано-географској тематици која се третира у овом раду, онда се поставља питање на основу којих критеријума треба вршити подјелу у развоју насеља. Свакако, један од критеријума може да буде — према историјским периодима. Међутим, ја се не бих определио за чисто историјске критеријуме. За мене су одлучујућа следећа два основна критеријума: 1. Периодизација у промјенама функција насеља (промјене у економским и некономским функцијама); и 2. Периодизација на бази промјена урбане структуре насеља.

Према томе, прошлост Никшића може се подијелити на следеће периоде: 1. Период илирских племена; 2. Период римске владавине; 3. Период турске владавине; 4. Период нашег феудализма; 5. Период робно-новчане и ситно-капиталистичке привреде (1879 — 1945. године); и 6. Период социјалистичке изградње (1945. до данас).

2. Главне карактеристике појединих периода у развоју Никшића

О настанку и првој локацији насеља из којег се развио данашњи Никшић нема непосредних извора, као што нема много података о његовом развоју све до времена када су овим крајевима завладали Римљани, који су оставили прве писане изворе о овом граду. Сигурно је, међутим, да је град настао далеко прије доласка Римљана и то као насеље илирског становништва. Затим је пролазио кроз разне фазе античког доба, мијењајући разне господаре, улогу и значај, док најзад није постао насеље и сједиште околног словенског становништва. Праисторијска ера, према сачуваним траговима, везана је за Илире, за њихово племе Доклеате, које је владало од Скадарског језера до Грахова. У доба илирског краља Генција (168. године прије наше ере) Римљани су покорили илirsке крајеве и остали у њима више од шест вјекова. Све ово намеће претпоставку да је илirско становништво било основало своје насеље на мјесту блиском данашњем Никшићу још прије римских освајања. Тај илirски локалитет познат је из историјских извора каснијег римског периода под илirским називом Андербе или Андерве (Anderva). (133).

У доба римске владавине кроз Никшић је водило више путева. Један од њих је имао, поред трговачког, и велики војни значај — (Via militaris). Овај је пут спајао Скадар и Нарону, римску варош која се налазила поред Неретве, код града Метковића. Насеље Андерба било је шесто по реду од Скадра до Нароне и било је негдје у Никшићу (1,4; 72,169 — 170).

Најбоље је проучио старине Никшића енглески научник Артур Еванс. Он је ушао у Никшић с црногорском војском 1877. године,

када је освојен од Турака (предаја никшићког града 1877. године). Као археолог Еванс је утврдио да је никшићки град римског поријекла, али он ипак не поставља на његово мјесто најстарије насеље. Еванс сматра „да је стари никшићки град римска грађевина из позноантичког доба, а то значи да је основан негдје од III до IV вијека“ (1,6). По П. Шобајићу Андерба је било, (што показују историјски извори), још старије насеље које је постојало за вријеме Јулија Цезара, па и раније (1,6).

„Многи очувани трагови: миљокази, плочници са очуваним римским натписима, трагови кућа, скоро пронађени остаци римског водовода, који је долазио од Грачанице (Никшићке жупе), као и велике количине римског новца, показују да је у доба Римљана овдје било важно насеље“ (11,209).

Еванс сматра да се насеље Андерба налазило негдје на другом мјесту, тамо гдје су се укрштали главни путеви у римско доба. Један је био већ поменути пут од Скадра преко Никшића за Нарону, а други је водио од Рисна — преко Кривошија и Грахова — у Никшић, а одатле кланцем Дуге силази у Гацко (ту се спаја с путем из Дубровника) и настављао преко Чемерна у долину Дрине. Ова су се два главна пута сјекла на западној страни Никшићког поља, гдје Еванс сматра да је било старо насеље Андерба (78,160). Евансова теза у основи је прихваћена у најсавременијим научним разматрањима о постанку и мјесту старе илirsке Андербе.

Од локалитета који су се по свом положају могли налазити на поменутом римским комуникацијама као успутне станице, П. Шобајић наводи три мјеста: на источној страни Никшићког поља испод села Озринића, у селу Заврху, испод брда Уздомира и на Моштаници, западно од града Никшића.

Гдје је у Никшићу било најстарије насеље Андерба? Према научним испитивањима, Андерба је била смјештена на Моштаници. На то упућује и народно предање. Научним рекогносцирањем археолошких остатака веома аргументовано и прихватљиво рјешење о томе дао је Д. Сергејевски, што сасвим одговара Евансовој претпоставци да се Андерба морала налазити на западној страни данашњег Никшића.

Источни Готи, германско племе, заузели су 482. године Италију и провинцију Далмацију, која је захватала нашу земљу западно од линије Драч — Београд. Готи су држали подручје данашњег Никшића до 535. године (132). Појавом источних Гота област Превалитаније, којој је Андерба припадала, највероватније, тада је потпуно разорена.

О томе како је настао Анагастум нема никаквих вјеродостојних података. Претпоставља се да су у току готских навала на границе римске империје Римљани, вјероватно за одбрану Андербе, подигли неко мање утврђење нешто даље у средини поља и то баш на каменитој главици која је имала добар одбранбени положај. Према томе, основи утврђења су римски. Касније су Источни Готи ово утвр-

бење запосјели и дали му своје име. Име Анагастум је, како утврђује Лиречек, неоспорно готског поријекла, изведено од имена Анагаст (Anagast, Anegost).

Територију Никшића словенска племена населила су крајем VI и у VII вијеку. Међутим, за овај град познат под именом Оногшт посебно је значајно средњовјековно раздобље. Најважнији остатак града из тог времена је тврђава Бедем, која се налази на Студеначким главицама западно од града (данашњи изглед тврђаве Бедем). Најстарији подаци словенског *Оногшта* потичу из познате хронике попа Дукљанина (77). Дукљанинова хроника на три мјеста садржи податке о Оногшту. На првом мјесту летописац набраја словенске области у преднемањичко доба, па поред Зете, Хума, Травуније и др. наводи област Подгорје, која је обухватала неколико жупа (Оногшт, Морачу, Дробњаке, Пиву, Гацко, Невесиње и др.). Према распореду ових жупа, област Подгорје протезала се од планине Кома до ријеке Неретве. На другом мјесту се каже: „Краљ Прелимир, коме је добежао у Оногшт велики рашки жупан, био је унук Беле Павлимира, родоначелника зетске династије. У састав његове државе улазиле су Зета, Травунија, Хум и Подгорје (које је обухватало више жупа међу којима и Оногшт). Бугарски цар Петар последије чије је смрти грчки цар освојио Бугарску, умро је 969. године“ (77). Значи, име Оногшт Дукљанин доводи у везу са догађајима из II половине X вијека.

Поред Дукљанинове хронике постоје и други подаци о Оногшту. Константин Лиречек је нашао да се у дубровачким архивским књигама Оногшт помиње од 1272 — 1401. године (93,39).

Најстарији објављени историјски докуменат о Оногшту датира од 15. децембра 1280. године. У њему се каже: „Да је Петар, син Вукобрата из Оногшта довео служавку Радушу у Дубровник и продао је по ондашњем обичају доживотно за 8 перпера Дубровчанину Савину Гаталдију“ (1,14).

Стојан Новаковић истиче да је стари Оногшт у раном средњем вијеку био не само центар формиране Жупе, него и области Подгорја, а вјероватно и главно мјесто зетске државе, краља Прелимира, тј. средиште његове државе, тетрархије, која је била састављена из напријед наведених области: Зете, Требиња, Хумске земље и Подгорја. Касније, назив области Подгорја почиње да исчезавати крајем X и почетком XI вијека са појавом новог имена Зета. Оногшт је остао у саставу Горње Зете све до припајања Зете рашкој држави у другој половини XII вијека.

О постанку града Оногшта дали су своја мишљења археолози и историчари. Археолози су тражили осниваче Оногшта у плану града и његових бедема. Евансово мишљење о томе је већ унапријед изнијето. За вријеме I свјетског рата проучавали су античке градове по Албанији и Црној Гори археолози Прашникер и Шобер. Ови археолози били су и у Никшићу. И они се слажу са Евансом да римски град у Никшићу уствари датира из позноантичког доба (1,23).

Историчари међутим, постанак Оногшта тумаче на други начин. У имену Анагаст, како су приморци називали Оногшт, они виде ријеч готског поријекла и оснивање Оногшта приписују Готима. Лиречек сматра да је назив Анагастум изведено од имена неког готског, или уопште германског војсковође Анагаста.

За средњевјековни Оногшт може се казати да је римски град, који су Римљани подигли у III или IV вијеку. Тај град је вјероватно страдао при нападу варварских племена. Његове основе су затекли Источни Готи и, спремајући се за борбу против Византије, на темељима Римског града подигли своје утврђење. Римски град је обновио неки готски војсковођа по имену Анагаст, па се по њему готски град назвао Анагаст. Како је назив Оногшт постао од готског Анагаста, значи да су Срби у вријеме сеобе затекли готско име града и примили га од старосједилаца поромањених Илира, па је од Анагаст касније добијено име Оногшт.

Средњевјековни Оногшт налазио се на раскршћу веома важних путева, што је пружало повољне услове за развитак града и његове жупе тако да је он као насеље формиран у раном периоду феудализма и добио све особине и карактеристике града — утврђења и насеља — вароши. Историјски извори XIII и XIV вијека јасно говоре о томе да је Оногшт био центар жупе и сједиште њеног главног управитеља — жупана.

Око 1183. године рашки жупан Стеван Немања припојио је Зету са свим њеним областима Рашкој. Од тада и Горња Зета са Оногштом остаје у саставу немањичке државе око 200 година, углавном до 70-тих година XIV вијека. За вријеме владавине Немањића Оногшт је био једна од њихових љетних престоница. Послије распада државе Немањића „њиме владају Војиновићи, краљ Твртко, Сандаљ Хранић и Херцег Стјепан“ (11,209).

Име Оногшт, како се вјековима звао град и његова жупа, замјењао је другим називом — *Никшић*. Име Никшић постало је од племена Никшића. Ово се племе прије више вјекова толико намножило и ојачало (у Никшићу) да је постало једно од најјачих херцеговачких племена, стекло престиж над осталим становништвом овог краја и наметнуло своје име цијелом предјелу и његовом граду. Племе Никшићи се рано јавља у историјским изворима средњег вијека. Најстарији помен Никшића је биљешка дубровачког архива од 27. септембра 1355. године, у којој се набраја неколико лица из племена Никшића — као становници Оногшта (1,44; 11,209).

Новији назив Никшић, није одмах потиснуо старо име Оногшт, него су се оба имена дуго одржавала под Турцима, док није новије име сасвим преовладало. Интересантно је истаћи и то, на основу историјских извора из XVI, XVII и XVIII вијека, да су се дуго задржавала та два имена за исти град, што је ријетка појава.

У лето 1465. године Турци су освојили највећи дио Херцеговине, претворили је у вилајет „Херсек“ („Земља Херцегова“) и прикључили је босанском Санџаку. У јануару 1470. године основан је

засебан Херцеговачки Санџак, па је његова територија подијељена на три мања вилајета. Послије седам година у области Оногошта спомињу се најчешће: Рудине, Риџани, Никшић (Грачаница), Пива и Бањани.¹²⁾ Турци су, значи, Никшић освојили 1465. године и држали га више од четири вијека, све до 1877. године.

У историјским изворима из XVI и XVII вијека помиње се име Оногошт и Никшић, једино као име предјела, али и не као град Оногошт. Међутим, тек почетком XVIII вијека Турци су подигли свој град на рушевинама средњовјековног Оногошта. О томе данас у научним круговима постоје неслагања.

О зидању турског града у Никшићу, како истиче П. Шобајић, сачувана су два записа савременика у којима се налази име оснивача града и датум кад је подигнут. „По првом Реџеп паша је подигао град 1699. а по другом запису 1703. године“ (1,59).

Др Б. Павићевић наводи: „У једном старом запису из манастира Добриловине из 1700. године каже се да се зна да се ограда град Никшић, ограда га Реџеп паша, док се у другом једном запису каже се да је Реџеп паша турски град подигао 1703. године“.¹³⁾

О постанку турског града постоји и народно предање. О томе најбоље говоре четири народне пјесме (58). Ни један црногорски град није опјеван у народној епизи толико колико Никшић. По првој пјесми¹⁴⁾ град је основао Адај — паша, по другој¹⁵⁾ „Паша од Никшића“, по трећој¹⁶⁾ Осман — паша Махмуд — беговић, а по четвртој¹⁷⁾ Махмуд — паша Махмуд — Беговић.

Као најприхватљивије мишљење о овоме износи проф. Јован Ивовић. „Млетачки извори уопштено тврде да се то десило првих година после Карловачког мира. Постоје два записа да је Невесињац Реџеп — паша саградио тврђаву у Никшићу. И запис тај догађај везује за 1703. годину. У оба записа стоји да је паша погинуо у Дробњаку годину дана по оснивању града. П. Шобајић наводи да му је историчар Сафет — бег Башагић рекао да је његов предак Реџеп — паша подигао град 1702. Шобајић, по предању, помиње као првог никшићког капетана Кумрију, а по другој верзији Салих — бега Дановића. Хамдија Крешељаковић тврди да је по турским изворима први капетан и оснивач града био Махмуд, син Алијин

12) Др Бранко Павићевић: Никшић у саставу Херцеговачког санџака, Београд, 1971. (необјављени рад).

13) Ибид, стр. 18.

14) „О зидању Никшића“ (записао Сима Милутиновић — Сарајлија од Видака Батаковића), Лајпциг, 1837, бр. 23, стр. 37—39.

15) „Паша од Никшића и Станко Косорић“ (Вук Стефановић Караџић) Српске народне пјесме. Књ. VIII, Београд 1900, бр. 13, 65—68.

16) „Зидање Никшићког града“ (Записано од војводе Бұра Церовића). „Књижевни лист“, Цетиње, 1901. год. I св. IV, 134—136.

17) „Зидање града Никшића“, Андрија Лубурић. Дробњаци племе у Херцеговини, Београд, 1930. 293—313.

1803. . . . Рад на обнови тврђаве се рђаво одвијао. Према млетачким изворима зидине су биле од једног реда камена. Неколико пута су се рушиле. Чак је и скадарски везир Хадоверди — паша Махмудбеговић радио на утврђењу Бедема 1704. Коначно 1713. подигнуто је јако утврђење. Њети те године руководили су извођењем радова специјални султанов изасланик Дурмиш — паша и херцеговачки Реџеп — паша. На Бедему је радило 30 мајстора, од којих су 5 били Дубровчани. Кулучио је „вас“ Ђикшић, Пива, Гацко, Дробњак. Овога пута паше нијесу биле обазриве. Кулучили су и племенски кнезови. Један извештај „доноси да влашке куће разваљују“ и камен употребљавају за зидање града. Никшић је убрзо добио и кадилук и преузео све функције, војне и административне, Херцег — Новог.¹⁸⁾

О Никшићу (зидању турског града) постоји легенда која прича о човјеку који је ударио темељ овом граду. „Што му је требало да баш ту почиње град, то сам баво зна. А то је било бог те пита кад у земану, нити ко памти кад, ни како је било име том чоџу — каже народни приповједач. А тај некакав царски изасланик што је почео град да зида у почетку није имао успјеха, јер што дању сазида ноћу му се сруши. Тако је било све док му неки човјек не рече: поћи по пољу и тајде нађеш зло на злу, ту зидај град. Крену овај и наиђе на трн и на њему змија. Трн сву змију испробао, а она га уједа и коље: два се зла покљала једно с другим и ту поче зидати град“.¹⁹⁾

Маријан Болица у „Опису Скадарског санџаката“ 1614. године пише за Никшиће и Оногошт: „Број кућа 320, Оногошти и Никшићи, командант син војводе Градана са његовим побуњеницима против скадарског паше“.

Коначно, Никшић је ослобођен 27. августа 1877. године (73; 74).

За неколико година после ослобођења (1877 — 1883.) град је углавном задржао исти изглед који је имао и под Турцима. Никшић тада насељавају нови становници из појединих крајева Црне Горе па се указала потреба за подизањем нових кућа и територијално ширење града. На предлог грађана Никшића да им се одреди мјесто за подизање вароши дошао је у Никшић у прољеће 1884. године књаз Никола и донио план Нове вароши који је израдио Др инж. Јосип Сладе, родом из Далмације. Према овом плану се град развијао све до II свјетског рата. У току II свјетског рата Никшић је неколико пута бомбардован. „У граду је уништено 20% стамбеног фонда“ (11,210). Никшић је ослобођен од немачких окупатора 18. септембра 1944. године (55,189). Послије II свјетског рата одмах се пришло обнови и развио се Никшић у град други по величини и значају у Црној Гори.

18) Јован Ивовић: Обнова Тврђаве од 1709—1713 године. „Никшићке новине“ бр. 6, 7 и 8. 1961.

19) Бошко Пушовић: Градови легенде, „Политика“, Београд, 18. III 1972.

IV. КВАНТИТАТИВНЕ, СОЦИЈАЛНЕ, ЕКОНОМСКЕ И ЕТНИЧКЕ ПРОМЈЕНЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У НИКШИЋУ

1. Кретање броја становника и фактори промјене

На подручју Никшића и околине смјењивали су се народи различитих схватања и културног нивоа. На његовом тлу вођени су многи ратови и вршена јака миграциона кретања и помјерања становништва. Због тога је и бројно кретање становништва, почев од римске Андербе до данашњег Никшића, било неуједначено. На подручју Никшића, једном од најстаријих раскрсница важних путева, сукобљавали су се интереси многих народа. Почев од Илира (које су покорили Римљани), па преко Гота, Авара, Словена и Турака, Никшић је промијенио многе господаре. Смјењивањем ових народа у Никшићу се и број становника мијењао (једни друге су потискивали). Зато из овога периода нема поузданих статистичких података. Недостатак статистичких података, значи, не дозвољава детаљније утврђивање бројног стања становништва. Иначе, све до доласка Турака у Оногшт не може се говорити тачније о бројном кретању градског становништва, али се може констатовати да се доласком нових досељеника број становника града у почетку смањивао. Касније, када би се прилике стабилизовале, новодосељени су се настањивали и организовали миран живот, па се број становника у граду поново повећавао.

На бази ондашњег начина живота и покретљивости народа може се рећи да је римска Андерба и готски Анагастум био насеље са малим бројем становника. У XV вијеку Оногшт насељавају Турци, које су протјерали побуњени Никшићи почетком XVI вијека, па ни ту није могло бити много становника. И у XVI и XVII вијеку био је нестабилан број становника Оногшта, због вођених борби између Никшића и Турака, када је Никшић, као што је већ речено, био у рушевинама.

Након формирања турског Оногшта, почетком XVIII вијека број становника расте. У ондашњи Оногшт Турци се масовније насељавају, како би га претворили у снажно упориште за борбе у Херцеговини. Петар Шобајић износи да је прије ослобођења од Турака Никшић имао око 2.500 становника (1).

Послије ослобођења Никшића од Турака настаје масовно исељавање Муслимана. Од 410 муслиманских домова у Никшићу, колико их је било прије рата, 1882. године било их је само 19 (52,6). Овај податак говори да се број становништва у Никшићу знатно смањило првих година после ослобођења. Један број Муслимана се поново вратио у Никшић, али је мали број остао стално да живи у њему. Осим Муслимана, последије ослобођења настаје насељавање и једног дијела православног становништва. Слаби економски услови и сталне несугласице с Турцима изазвали су ова миграциона кретања.

Индекс пораста становништва (База пописа = 100)

1898 = 100	1910 = 100	1921 = 100	1931 = 100	1948 = 100	1953 = 100	1961 = 100
100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1899 = 103,14	1910 = 102,93	1921 = 100,66	1931 = 102,19	1948 = 102,19	1953 = 108,73	1961 = 103,54
1900 = 106,38	1911 = 105,92	1922 = 101,22	1932 = 104,42	1949 = 111,41	1954 = 108,73	1962 = 103,54
1901 = 109,72	1912 = 108,99	1923 = 101,77	1933 = 106,70	1950 = 124,11	1955 = 118,22	1963 = 107,20
1902 = 113,16	1913 = 108,99	1924 = 101,77	1934 = 106,70	1951 = 138,28	1956 = 128,54	1964 = 112,00
1903 = 116,70	1914 = 112,16	1925 = 102,33	1935 = 109,03	1952 = 154,07	1957 = 139,76	1965 = 114,92
1904 = 120,39	1915 = 115,43	1926 = 102,89	1936 = 111,41	1953 = 171,68	1958 = 151,95	1966 = 118,99
1905 = 124,19	1916 = 118,77	1927 = 103,45	1937 = 113,86	1959 = 165,21	1959 = 165,21	1967 = 123,20
1906 = 128,09	1917 = 122,22	1928 = 104,01	1938 = 116,36	1960 = 179,64	1960 = 179,64	1968 = 127,57
1907 = 132,14	1918 = 125,77	1929 = 104,57	1939 = 118,91	1961 = 195,35	1961 = 195,35	1969 = 132,08
1908 = 136,29	1919 = 129,43	1930 = 105,18	1940 = 121,50			1970 = 136,74
1909 = 140,59	1920 = 133,19	1931 = 105,56	1941 = 124,17			1971 = 141,56
1910 = 145,29	1921 = 137,34		1942 = 126,89			
			1943 = 129,67			
			1944 = 132,51			
			1945 = 135,42			
			1946 = 138,37			
			1947 = 141,47			
			1948 = 144,47			

У НОБ-у становници овога града масовно су учествовали. И поред жртава у току окупације, број становника се одмах након рата повећавао. Такво повећање је условљено брзим приливом становништва из села у град.

Из табеле 10 види се да је највећа стопа раста становништва у послеријатном периоду била 11,41% (1948 — 1953.), а затим 8,73% (1953 — 1961. године). Овако велики пораст броја становника, у овом периоду, условљен је наглим индустријским развојем Никшића. Иначе, повећање становништва може се запазити и са линеарног тренда кретања становништва.

Пошто бројно кретање становника умногоме зависи од функције насеља коју оно има, то је потребно укратко осврнути се на функције Никшића и савремене трансформације становништва градске и приградске зоне.

На подручју Никшићког поља и његове ближе околине издвајамо двије зоне: градску и приградску. Приградска зона Никшића има у просјеку 29,7% активних становника примарне дјелатности у односу на цјелокупно становништво, а 54% дневних миграната (1961). Између градске и приградске зоне се обавља стално врло динамично кретање становништва и пресељавање у град. За Никшић се може рећи да ни једна од функција није оставила таквог трага на урбанизацију градског простора и друштвено-економску трансформацију становништва као што је индустријска функција. Индустрија се почиње развијати нарочито у периоду од 1953 — 1961. године. Поред повољног прометног положаја града и осталих фактора на брзу индустријализацију утицала је и могућност добијања радне снаге из околине. Захваљујући повољним економско-географским факторима и напорима друштвене заједнице да се овај крај јаке концентрације становништва издигне из заосталости, настаје изразит преображај. Ниједан град у Југославији величине преко 10.000 становника у периоду од 1953 — 1961. године није имао већи индекс пораста становништва од Никшића. Никшић почиње јаче да врши улогу мезорегионалног центра за подручје сјеверозападне Црне Горе.

У периоду од 1953 — 1961. године становништво Никшића повећало се за 9.843, а од 1961 — 1971. године за 8.361 становника. Јачање индустријске функције изазвало је нову просторну дистрибуцију становништва, која је, у основи, супротна природном прираштају у претходном периоду екстезивне пољопривреде. Према томе, можемо претпоставити да се 1/3 становништва града и ближе околине досељавала из шире гравитационе зоне Никшића и осталих крајева наше земље (20,123).

У времену послеријатног индустријског развоја број становника Никшића расте, али нешто лакшим темпом него у претходном периоду. Узрок споријем расту броја становника је смањен интензитет досељавања у односу на протекли карактеристични период, мада природним прираштајем и досељавањем број становника стално

расте. Јер, привредни и културни развој Никшића омогућава и даље насељавање. Изградњом вјештачких језера у Никшићком пољу и у новије вријеме изградњом хидроцентрале „Мратиње“ у Пиви потопљене су знатне привредне површине, те се један број исељеника из поменутих крајева већ населио у Никшић. Поред тога, због оштре климе и тешких животних услова, становништво планинских крајева Пиве и Дробњака такође се досељава у Никшић.

Истина, последњих неколико година број становника — путем досељавања — спорије расте него раније. Сада је повећање становништва претежно условљено природним прираштајем. Према подацима од 31. марта 1971. године Никшић је имао 28.527 становника. Број становника града Никшића у односу на СР Црну Гору у процентима износи 0,05%.

Природно кретање становништва

На природно кретање становништва утицали су разни фактори: историјски, природни, биолошки, друштвени, културни и др. Прије него што буде говора о овим факторима приказаћемо частину рабања и частину смртности, почев од 1899. године. Према томе, природни прираштај имао би овај распоред:

Природни прираштај становништва у ‰

Таб. 11.

Година	рађање	смртност	природни прираштај
1899.	45,0	19,7	25,3
1910.	23,6	18,1	5,5
1917.	32,8	139,6	— 106,8
1921.	33,0	16,1	16,9
1931.	28,8	14,1	14,7
1941.	25,1	21,2	3,9
1948.	20,6	5,9	14,7
1951.	59,3	12,7	46,6
1953.	52,9	9,3	43,6
1961.	47,6	8,3	39,3
1971.	36,6	7,9	28,7

До ослобођења од Турака 1877. године у Никшићу су се смјењивали многи досељеници. Чести ратови и помјерања становништва негативно су утицали на природни прираштај. Ратови су били праћени глађу и болешћу, те су и ови спољни фактори имали утицаја на природно кретање становништва у том периоду. Отуда и слаб природни прираштај.

Послије ослобођења у Никшићу се услед сеобе Муслимана осјетила јача депопулација становништва. Касније, када је у Никшић насељено становништво Катунског крша и осталих крајева Црне Го-

ре почео је нагли природни прираштај становништва. Тако, је 1896. године број новорођене дјеце на 1.000 становника износио 45, а природни прираштај 25,3‰.

Крајем XIX и почетком XX вијека настају битне промјене. Честе епидемије, борбе с Турцима, крвне освете, презадуженост и осиромашења такође су фактори који су у овом периоду утицали на природно кретање становништва. То потврђује и чињеница да је природни прираштај 1910. године био само 5,5‰.

При крају I свјетског рата Никшић је захватила катастрофална епидемија „шпанске инфлуенце“ или шпанског грипа, односно како је народ овог краја зове „шпањолица“. Ова епидемија, разумљиво, имала је тешке посљедице за становништво града. Од 1910—1918. осјећа се нагло природно опадање становништва. Број новорођених у Никшићу 1917. године био је 96, број умрлих 408, а природни прираштај —106,8‰.

Од 1921. године поново се осјећа тенденција природног опадања становништва. То је доба великих економских криза и незапослености, као и политичких превирања пред II свјетски рат. Један дио становништва је мигрирао у иностранство. А све то утицало је и на природни прираштај становништва, који је 1931. године износио 14,7‰.

Губици изазвани II свјетским ратом утицали су на природно кретање становништва. У 1941. години прираштај је износио само 3,9‰. Задњих година рата смртност је била чешћа од рађања. На примјер, 1944. године број новорођених био је 84, а умрлих 270, док 1945. године новорођених било је 60, а умрлих 94 (135).

У поратном периоду, и поред великих губитака људства у току рата, број становника се повећава. Ово је условљено наглим приливом становништва у Никшић, одмах иза рата. Природни прираштај 1948. године био је 14,7‰, што је далеко више него у ратним годинама.

Највећи скок и нагле измјене у природном кретању становништва настају индустријализацијом Никшића. У Никшић се највише досељава активно, млађе становништво, од 25 — 35 година старости. Повећањем броја становника и насељавањем млађег становништва стварају се услови за висок природни прираштај. То је условљавао и пораст животног стандарда, што смањује смртност. Године 1951. било је 308 новорођених, а 86 умрлих. Природни прираштај је износио 46,6‰. То је највећи природни прираштај до данас у Никшићу.

Од 1951. године број становништва расте, а природни прираштај постепено опада. Новодосељено становништво од тада почиње да се адаптира новим условима и да добија нова схватања о животу. Почиње постепено планирање породице. А као последица тога је 1953. године природни прираштај био 43,6‰, што значи мањи него 1951. године.

Привредним развојем и јачањем Никшића расте и животни стандард, те је и смртност смањена. Мањи наталитет — ређе рађање и мањи морталитет утичу да се број становништва природним прираштајем постепено смањује до данас. У 1971. години рађање је било 36,6‰, смртност 7,9‰, а природни прираштај 28,7‰.

Полна и старосна структура становништва

Прве статистичке податке о полној структури Никшића сријетамо 1899. године када је Никшић имао 1.066 мушкараца и 910 жена²¹⁾.

Први свјетски рат знатно је утицао на измјену структуре становништва. Услед губитака у рату смањило се проценат становништва од 25 — 40 година. Због заузетости људи овим ратом смањило се и проценат млађег становништва од 0 — 4 године. Осим тога, Никшић је захватила глад и болест. Претежно умиру дјеца и омладина, па се и старосна структура мијења. Смањује се број становништва до 20 година, а повећава проценат старијег становништва. Исто тако се мијења и полна структура, повећањем броја жена, јер је у рату више страдало мушко становништво.

Старосна структура становништва града Никшића по попису 1948. године
Таб. 12.

	УКУПНО	МУШКО	ЖЕНСКО	% МУШКО	% ЖЕНСКО	%	%	%
	6013	2783	3230	100,00	100,00	100,00	46,28	53,27
0 — 4	493	259	234	9,307	7,245	8,20	4,31	3,89
5 — 9	645	319	326	11,462	10,093	10,73	5,31	5,42
10 — 14	740	370	370	13,295	11,455	12,31	6,15	6,15
15 — 19	774	387	387	13,906	11,981	12,87	6,44	6,44
20 — 24	556	245	311	8,803	9,628	9,25	4,07	5,17
25 — 29	368	157	211	5,641	6,533	6,12	2,61	3,51
30 — 34	315	125	190	4,492	5,882	5,24	2,08	3,16
35 — 39	454	196	258	7,043	7,988	7,55	3,26	4,29
40 — 44	360	148	212	6,755	6,564	5,99	2,46	3,53
45 — 49	349	161	188	5,785	5,820	5,80	2,68	3,13
50 — 54	272	121	151	4,348	4,675	4,52	2,01	2,51
55 — 59	230	124	106	4,456	3,282	3,82	2,06	1,76
60 — 64	156	64	92	2,300	2,848	2,59	1,06	1,53
65 и више	308	107	201	3,845	6,233	5,12	1,78	3,34

21) „Оногодит“, Никшић, бр. 13, 5. августа 1899.

Старосна структура становништва града Никшића по попису 1961. године

	УКУПНО	МУШКО	ЖЕНСКО	МУШКО	ЖЕНСКО	УКУПНО	% МУШКО	% ЖЕНСКО
0 — 4	20166	10439	9727	100,00	100,00	100,00	51,76	48,24
5 — 9	3004	1571	1433	15,049	14,732	14,90	7,79	7,11
10 — 14	2395	1253	1142	12,003	11,741	11,88	6,21	5,66
15 — 19	1692	881	811	8,440	8,338	8,39	4,37	4,02
20 — 24	1174	620	554	5,939	5,695	5,82	3,07	2,75
25 — 29	2148	1032	1116	9,866	11,473	10,65	5,12	5,53
30 — 34	2773	1566	1207	15,001	12,409	13,75	7,77	6,99
35 — 39	2266	1281	985	12,271	10,126	11,24	6,35	4,88
40 — 44	1278	662	616	6,342	6,333	6,34	3,28	3,05
45 — 49	620	312	308	2,989	3,166	3,07	1,55	1,53
50 — 54	651	310	341	2,970	3,506	3,23	1,54	1,69
55 — 59	592	297	295	2,845	3,033	2,94	1,47	1,46
60 — 64	459	212	247	2,031	2,539	2,28	1,05	1,22
65 и више	451	189	262	1,811	2,694	2,24	0,94	1,30
	663	253	410	2,424	4,151	2,29	1,25	2,03

Старосна структура становништва града Никшића по попису 1971. године

	УКУПНО	МУШКО	ЖЕНСКО	% МУШКО	% ЖЕНСКО	%	%	%
	28527	14206	14321	100,00	100,00	100,00	49,80	50,20
0 — 4	2907	1498	1409	10,54	9,83	10,19	5,26	4,93
5 — 9	3336	1745	1591	12,28	11,10	11,69	6,12	5,57
10 — 14	3214	1653	1561	11,63	10,90	11,26	5,79	5,47
15 — 19	2804	1470	1334	10,34	9,31	9,82	5,15	4,67
20 — 24	2470	1207	1263	8,49	8,81	8,65	4,23	4,42
25 — 29	1725	778	947	5,47	6,61	6,04	2,73	3,31
30 — 34	2758	1235	1523	8,69	10,63	9,67	4,33	5,34
35 — 39	2728	1477	1251	10,39	8,73	9,56	5,18	4,38
40 — 44	2196	1194	1002	8,40	6,99	7,70	4,19	3,51
45 — 49	1238	639	599	4,49	4,18	4,34	2,24	2,10
50 — 54	612	279	333	1,96	2,32	2,15	0,98	1,17
55 — 59	663	279	384	1,96	2,68	2,32	0,98	1,34
60 — 64	578	265	313	1,86	2,18	2,03	0,93	1,10
65 — 69	440	173	267	1,21	1,86	1,54	0,54	1,00
70 — 74	364	126	238	0,88	1,66	1,28	0,44	0,84
75 и више	398	145	253	1,02	1,76	1,40	0,51	0,89
Непознато	96	43	53	0,30	0,37	0,34	0,15	0,19

Посљедице II свјетског рата јасно долазе до изражаја у полној и старосној структури становништва. Овим ратом је изазвано повећање удјела жена у полној структури. Јасно су изражене посљедице II свјетског рата у годиштима 15 — 19 и 40 — 44 године, а посљедице ранијих ратова код годишта преко 65 година. 1948. године било је 3.230 жена (53,72%), а мушкараца 2.783 (46,28%).

Према попису 1953. године Никшић је имао 5.414 мушкараца и 4.909 жена. Због досељавања радне снаге овдје се већ осјећа већи удјел мушког становништва. Ова појава нарочито је изражена 1961. године када Никшић има 51,76% мушког и 48,24% женског становништва. Међутим, према попису за 1971. годину постоје незнатне разлике у броју мушког и женског становништва. Те године било је 49,80% мушког и 50,20% женског становништва. Старосна структура такође је измијењена и то у корист млађег становништва. Године 1971. најбројније је било становништво од 15 — 19, 20 — 24, 30 — 34 и 35 — 39 година.

2. Промјене у социјалним и економским структурама

Економска структура становништва Никшића условањена је економском структуром привреде датог подручја. Промјене које су уследили у послеријатној привредној структури Никшића условили су и промјене у социјално-економској структури становништва.

С обзиром да се становништво не налази у истом положају када је у питању учешће у производњи и у другим дјелатностима, то се анализи овог питања најчешће прилази подјелом становништва на дио који привређује и на онај дио који не привређује. Према овом критеријуму, становништво се дијели на економски активно и економски неактивно. Уз то је потребно да се располаже и подацима о становништву према томе да ли има прихода или не. Јер, извори прихода не морају да потичу из економске активности, пошто поједина лица могу имати приходе по основу ранијег рада или од социјалне помоћи. Комбинацијом ових критеријума, становништво се разврстава на активна лица, лица са личним приходима и издржавана лица.

Дефинисане категорије становништва 1953., 1961. и 1971. године

Таб. 13.

	Структура у %					
	1953.	1961.	1971.	1953.	1961.	1971.
Укупно	10.323	20.166	28.527	100,0	100,0	100,0
Активно	4.395	5.695	8.591	42,57	28,24	30,12
Лица са личним приходима	749	2.759	2.224	7,26	13,68	7,79
Издржавана	5.179	11.712	17.712	50,17	58,08	62,09
	Индекси (ланчани)			Индекси (базни)		
	1961/1953.		1971/1961.	1961/1953.		1971/1953.
Укупно	195,35		141,46	195		276
Активно	192,35		101,62	192		195
Лица са личним приходом	368		80,60	368		270
Издржавано становништво	215		151,23	215		325

што је адекватно промјенама привредне структуре. У том периоду су изграђени најосновнији привредни капацитети који су апсорбовали гро радне снаге. Отуда се повећало учешће запослених у индустрији и рударству за 28% у периоду од 1953—1961. године. Остала помјерања унутар привредних дјелатности била су адекватна развоју.

3. Етничке промјене и структура

У ранијем излагању напоменули смо да је првобитно становништво било илирско, касније романоко, турско и на крају словенско. У зависности од промјене власти у прошлости једна од тих етничких група доминирала је градом. О појединим етничким групама и њиховим кретањима биће више ријечи у излагању о миграционим кретањима становништва.

До II свјетског рата нема поузданих података о националној структури Никшића. Али, и поред тога, на основу кретања, насељавања и занимања становништва могу се донијети одређени закључци за националну структуру становништва у поменутом периоду.

После ослобођења Никшића од Турака национална структура становништва се мијења. Муслимани се селе, а Никшић насељавају Црногорци из Катунског крша и осталих крајева Црне Горе.

Разноврсни етнички елементи који су се овдје сукобљавали оставили су видних трагова у урбанизацији и архитектури Никшића.

Према попису за 1961. и 1971. годину национална структура становништва је следећа:

Таб. 16.

Народност	Структура (у %)		Структура (у %)	
	1961.	1971.	1961.	1971.
Укупно	20.166	28.527	100	100
Црногорци	18.018	24.711	89,35	86,65
Хрвати	309	191	1,53	0,70
Македонци	53	56	0,26	0,19
Муслимани у смислу народности	211	949	1,05	3,35
Словенци	79	62	0,39	0,22
Срби	1.071	1.695	5,31	5,95
Албанци	216	231	1,07	0,81
Бугари	—	25	—	—
Чеси	1	2	0,004	0,09
Италијани	2	6	0,009	0,02
Мађари	39	24	0,19	0,08
Румуни	—	1	—	0,004
Русини	—	1	—	0,004
Турци	8	4	0,04	0,014

Народност	Структура (у %)		Структура (у %)	
	1961.	1971.	1961.	1971.
Јевреји	—	1	—	0,004
Њемци	—	9	—	0,03
Пољаци	—	1	—	0,004
Роми—Цигани	—	47	—	0,16
Руси	—	12	—	0,04
Власи	—	3	—	0,01
Нијесу се национално изјаснили	67	465	0,33	1,63
Остали	—	8	—	0,03
Непознато	92	23	0,46	0,08

Из табеларног прегледа се види да су Црногорци били најбројнији са 89,35% у 1961. и 86,65% у 1971. години. Од осталих југословенских народа највише су заступљени Срби 5,31% у 1961. и 5,95% у 1971. години. Поред становништва југословенских народа на територији града живе и националне мањине Албанци (1,07% 1961. године, 0,81% 1971. године), Роми — Цигани са 0,16% 1971. године, Мађари са 0,08% у 1971. години. Нијесу се национално изјаснили 1,63% у 1971. години.

4. Миграциони процеси

Налазећи се на важним комуникацијама, Никшић је често био поприште многих сукоба и борби. Због тога су миграциона кретања становништва Никшића била врло динамична.

Почетком XX вијека Јован Цвијих, проучавајући кретања становништва на Балкану, писао је да је „за последњих десет вјекова Никшић личио на казан у коме је непрестано кључало, те да овај крај с тог аспекта представља најинтересантнију тачку Балкана у смислу проучавања насеља и становништва“ (55, 11).

Миграциона кретања становништва Никшића и околине могу су убројити у метанастазичка. Она припадају динарској селидбеној струји. Најчешћи узроци овом кретању становништва били су историјски догађаји. Борбе међу племенима и помјерања становништва, сеобе проузроковане турском најездом, пресељавање као посљедица ратова за независност, економски узроци, климатска колебања, глад и миграције због буна основни су узроци миграција становништва Никшића (46, 152).

Највећи значај за Никшић имало је племе Никшићи, по коме је овај град добио назив. Никшићи воде поријекло, како њихово предање каже, од заједничког претка Никше, по коме су и добили име. Никшићи су се доселили у област Оногшта (данашњег Никшића) у другој половини XIV вијека. У књизи „Казивање старих Требјешана“ говори се да је предак Никшића дошао из села Кртоли, које се налазе у Боки Которској. Никша је био син грбаљског бана Илијана, за ким је била удата сестра краља Стефана Неманића, сина Вуканова, а унука Немањина, који је сазидао манастир у

Морачи 1252. године²²). Због непослушности, оца Никшиног су убили Немањићи. Остала је његова жена, а краљева сестра, која је послаје његове смрти родила посмрче Никшу. Када је краљ Немањић сазидао манастир у Морачи предао га је сестрићу Никши на чување, због заслуга у градњи манастира, и дао му поклон данашњу Никшићку жупу. Никша је касније из Морачког манастира прешао у Никшићку жупу, „гађе и данас под брдом Острелоом показују његово кућиште и гроб“ (1,33).

О Никши и његовом поријеклу говори се у једном старом писму објављеном у књизи „Казивање старих Требјешана“. То писмо написао је неки калуђер манастира Мораче 1649. године.²³) никшићком војводи Петру Гавриловићу. Када је војвода посетио манастир, калуђери су га увјеравали да он и Никшићи воде поријекло од „лове Немањића“. Као доказ за то војводи су дали писмо, у којему се између осталог каже: „1248. би краљ Стефан толико господар све српске земље, источним и западним странама. Овај Стефан би син великог кнеза Вукана, а унук великог краља Симеуна Немање. Тај Вукан велики кнез роди два сина — Димитрија, великог жупана, и Стефана, великог краља, који сагради Морачу и роди једину кћер Јевросиму и удана би за Илиона, војводу у Грбљу и од ње бише Никша и Браниуста... По казивању старих Требјешана „Никшићи су имали једног за другим три претка с именом Никша. Трећи се звао књаз Никша“.

Никшићи су, дошавши у Оногшт, затекли неке старосједиоце којима је управљао род Угреновића преко својих банова (1). Угреновићи су били најјача властела у средњовјековном Оногшту. Поред Угреновића, као старосједиоци у ондашњем Оногшту сматрају се и мала братства: Рончевићи у Жупи и Рончевићи у Никшићком пољу („Стари свијет“ или Лужани). Петар Шобајић истиче да су они временом ишчезли под Турцима (1).

Из Никшићке жупе Никшићи су се ширили на двије стране: на исток у племе Ровца и на запад у долину Грачанице и Никшићко поље.

Никшићи су били у непосредном сусједству оногшкe области у којој су се истицала три јака племена: Лужани, Дробњаџи и Риђани. Они су имали заједничког бана (помиње се бан Угрен кога по предању убију синови Никшини). Тиме је и отпочела борба Никшића против сусједа. Прво су потисли Лужане из долине ријеке Грачанице. Касније су потисли Дробњаке са линије Требјеса — Горња Зета, према сјеверу до Војника. У посједу Никшића остали су: Никшићко поље, источно од ријеке Зете, Сливље, Озринићи, Требјеса, Рудо поље, Драгова лука, Луково, Орах и остало до врха планине Војника. (1, 34). Тако је ојачано племе Никшићи дошло у директан додир са племеном Риђани, које је захватило предно запад-

22) Казивање старих Требјешана и архива сердара Малише и капетана Бошка Бућића — Никшића, објавио Димитрије Петровић—Тирол. Београд 1842., 3.

23) Исто.

но од ријеке Зете све до Рисна на Јадранском мору. Резултат борбе између њих био је компромис, оснивањем заједничког војводства, док није касније преовладао престиж племена Никшића.

Племе Никшићи, савезник Млетачке Републике из Кандијског рата, играло је важну улогу у борби против Турака за вријеме Морејског рата. У самом почетку Морејског рата Никшићи су помогли млетачкој војсци у Котору око заузимања Рисна. Рисан је тада био главна извозно-увозна лука за робу. Никшићи су у рату од 1684—1699. године учествовали у многим ратовима против Турака, како би се што прије ујединила херцеговачка племена (56).

О поријеклу и постојбини племена Никшића постоје неслагања између историчара и етнографа. П. Шобајић истиче да су се Никшићи доселили из Боке. Међутим, Б. Бурђев сматра да су Никшићи првобитно живјели негде код Подгорице и да су од њих садашњи Никши у Климентима (112, 189). О томе Бурђев истиче: „Међу херцеговачким власима, истичу се у средњем вијеку арбанашки, поријеклом власи Бурмази, али има и неких индиција из којих би се могло закључити да су и Никшићи заједничког поријекла са неким арбанашким заједницама, поменутих у документима у Доњој Зети“²⁴).

Гавро Шкриванић одбија могућност да се ради о албанским Никшићама, како то сматра Бурђев. Шкриванић истиче да то нијесу били Никшићи из Оногшта, али допушта могућност да се то племе, или дио племена, налазило код Бјелопавлића и Пјешиваца. Шкриванић сматра да се „област Никшића простирала од јужне ивице Никшићког поља па на сјевероисток све до ријеке Таре, захватајући један дио територије Бјелопавлића“. (89, 30).

Први помен Никшића датира 23. II 1399. године. Помиње се затим 1455. у Зетским погодбама. И у једном турском дефтеру постоји област Никшића под именом Власивилајета Никшићи (89, 30).

Први познати турски попис Никшића из околине Оногшта извршен је 1477. године. Тада су у околини данашњег Никшића пописани власи Никшићи из жупе Грачаница (према Бурђеву садашња Никшићка жупа и „Власи Оногшти“ који су држали мали дио опустјеле жупе Оногшт, област садашњих Озринића.²⁵)

Након дугих борби с Никшићима и другим племенима, Турци су се тек почетком XVII вијека учврстили у Оногшту. Први Турци који су се населили у Оногшт били су из приморских градова Рисна и Херцег-Новог.

Досељавањем Муслимана у Никшић, почетком XVII вијека, Никшићко поље је постало — по Цвијићу — „страшно вихориште и разбојиште“. Након тога су ускакале у Никшић поједине породице из старе Црне Горе, нарочито из Цуца, Озринића и Пјешива-

24) Б. Бурђев: Територијализација катунa. 160.

25) Жарко Шћепановић: Никшићи у Потарју и Полимљу, „Никшићке новине“, Никшић, бр. 110, 1970.

ца, а било их је и из брђанских племена, а то се образлаже из економских и других разлога (63, 76).

Освајањем приморских градова од стране Млечана, крајем XVII вијека, турско становништво из тих градова је пребјегло у Херцеговину. У Никшић их је довео Реџеп-паша Шеић. Тада се у Никшић доселило 18—20 турских породица и то из Рисна и Херцег-Новог. Живјећи у Никшићу око 200 година, неке од тих породица су се разгранале и подијелиле у мања братства: Даневићи, Бурановићи, Шаинагићи, Слијепчевићи, Команићи, Ихтијаревићи, Нурковићи, Париповићи, Головићи, Барјовићи, Пиводићи, Муртићи, Биједићи, Јерковићи, Хајровићи, Јагићи, Пашовићи и др. Муслимане који су се доселили из Рисна и Херцег-Новог народ је звао Херцеговцима. „У Никшићу се прича и то да су сви херцеговачки Муслимани потурчени Срби и да међу њима није било правих Турака“ (1, 63).

Послије херцеговачких муслимана у Никшић се насељавају Мушовићи. Мушовићи су дошли из Колашина. Поред Херцеговачких Муслимана и Мушовића највећи дио становништва турског Никшића чинила су четири „фиса“ и то: Груде, Кучи, Пипери и Феризовићи. П. Шобајић истиче да су преци ових фисова долазили у Никшић одмах или убрзо послвије подизања града. Једни су долазили као потурчењаци из старог краја, а други, нарочито Пипери и Кучи, долазили су у Никшић као хришћани и ту примали ислам (1).

Поред Муслимана, у турском Никшићу било је и око 40 хришћанских породица. То су претежно били ускоци, који су долазили из разних крајева, због крвне освете, и нијесу мијењали вјеру. По заузећу Никшића хришћани су остали у граду и њих су звали „старограђанима“.

У граду су се никшићки муслимани називали Оногоштанима, а чешће Никшићанима.

Дуге и тешке борбе с никшићким Турцима водили су Херцеговци и Црногорци.

Снагу турског Никшића појачавали су многи ускоци из околних црногорских и херцеговачких племена, који су из разних узрока ускракали Турцима, нијесу се турчили, већ су се насељавали у Никшић и заједно са Турцима из освете нападали на своје племе.

У вријеме ширења племена Никшића у област Оногоста један његов дио населио се у поље испод брда Требјесе. Становници овога насеља, су дошњије, по брду Требјеса, названи Требјешанима. „Насеље Требјешана пружало се од самог града Оногоста, испод Требјесе, захватајући и доњи ток ријеке Грачанице, Сливље и Озриниће“ (84, 236). У међусобној борби са Турцима дошло је до двије разуре Требјесе 1711. и 1790. године (83; 84, 244 и 250; 85). Након друге разуре Требјесе, Требјешани су из Бјелопавлића прешли у Доњу Морачу. Од преласка у Горњу Морачу Требјешани су примили произвољно презиме Ускоци. До разуре, Требјешани су живјели на својим имањима као добри земљорадници и сточари. После разуре

остали су без сталног мјеста боравка и без средстава за живот и опстанак својих породица. Требјешане је то навело на идеју да се преселе у Русију. „Требјешани су прошли из Рисна 11. августа 1804. године и стигли у Одесу 6. октобра исте године“ (84, 292). По преласку у Русију Требјешани су били лијепо примљени од руског императора и добили су земљу у околини Одесе (Херзонска губернија), гдје су се и населили. Они су добили сва права као и руски становници (53).

Пораст становништва у економски врло слабом подручју, често погођеном неродним годинама и сукобима с Турцима, и то у вријеме када су се стварали услови за процес уједињења Црне Горе и Брда, приморавоа је знатан дио становништва племена Никшића да се сели у Србију. Познати радови наших етнографа и антропогеографа (Ј. Цвијића, Б. Дробњаковића, Ј. Ердељановића, Т. Борђевића, П. Шобајића, М. Вукићевића, Р. Вешовића, Р. Ускоковића, П. Ж. Петровића, Р. Илића, С. Мијатовића, Б. Ж. Милојевића, С. Томића и др.) непобитно доказују да су преци великог броја домова у Србији дошли из Црне Горе и Брда, а међу њима знатан број из племена Никшића и осталих који су живјели на територији Никшића, прије Првог српског устанка. Досељеници из Никшића су се населили у Колубари и Подгорини, у Морачи, Тамнави, Шумадији нарочито из племена Никшића, у Грузи, Руднику, Јасеници, Сјеници, око Поповог поља, Мостара, Новог Сада, Осијека и у Лици (53, 47).

Године 1924. у Шумадији је било 481 породица поријеклом од племена Никшића (63, 542). Карактеристично је да су становници — исељеници племена Никшића у новој средини задржали многе особине и обичаје предака из старог краја.

Године 1875. у Никшић је дошло 11 породица из Херцеговине чији је број до краја 1897. године нарастао на 101 (65, 302).

Године 1875. Никшић је био опсједнут Црногорцима са свих страна. Град је био одсјечен, јер су сви путеви који њему воде били затворени. У граду се убрзо почела осјећати несташица хране. О томе се говори и у неким турским актима на које сам наишао прегледајући турски архив Земаљског музеја у Сарајеву — вилајетски архив за 1876—1877. годину, па ћу их на одговарајућим мјестима цитирати.

20. XI 1876. године неки Х. Ф. Мустафа Изет из Никшића шаље босанском вилајету писмо у коме износи „да је лед уништио љетину, да је због тога покљано много стоке, те пошто је град већ годину дана одсјечен, у њему влада глад и помор“. За вријеме примирја, а у складу са цетињским уговором, „Турци шаљу Никшићу 700 твара хране, а требало је послати 900 твара, али због јаке зиме то није било могуће“. Већ 21. јануара 1877. године никшићки управни одбор (Meclisi idare) тужи се херцеговачком „мутесафиру да ће бити хране за 3.500 душа само до половине фебруара“. Делегом од 16. јуна 1877. године Сулејман-паша јавља босанском вилајету да је 30. маја (11. јуна) кренуо с војском из Крстаца и након

доста потешкоћа у путу стигао у Никшић са храном за војску и становништво“. Помоћ у храни слали су Никшићу поједини турски главари посуседних вилајета, али су их у томе Црногорци спречавали, или је храна стизала са великим закашњењем и у недовољној количини.

Интересантна је турска верзија о предаји града Никшића Црногорцима. О томе командант Никшића пуковник Скендер-бег у писму команданту херцеговачке војске Салих-Зеки-паши каже:

„Потрошивши како треба сву муницију у жестоцим борбама с топовима и с пушкама, које су вођене дан ноћ и будући притијешњени са свих страна, 27. текућег мјесеца, а 48 дана од отварања топовске ватре, Никшић је био присиљен предати се Црногорцима. Обзиром на ванредно јунаштво царских војника и грађана које су показали за вријеме опсиједања, Црногорци су пристали да царски војници под оружјем а такође и грађани са својим иметком, који су у стању носити, могу отићи у Херцеговину... Пошто двије трећине грађана сели заједно са својом дјецом, то је кретање споро те ће се у Гацко моћи доћи истом у уторак 30. августа (11. септембра). Очекујем високу заповијест, која ће се издати у погледу спомнутих и мене и царске војске“.

Након ослобођења Никшића, настају врло интензивни миграциони процеси становништва Никшића. Муслиманско становништво одлази, а Никшић постепено насељавају Катунјани и друга црногорска племена.

У ослобођеном Никшићу настанило се и неколико породица из старе Србије које су се биле затекле у Црној Гори и то: Лаквићи, Ружичићи, Настићи, Новаковићи, Костићи, Раонићи, Богавац, Мрдак, Зановићи, Лаловићи и др. (1, 123).

Прожети јаким фанатизмом, дотадашњи господари Никшића нијесу се могли помирити да буду једнаки са бившом рајом и сталним непријатељима Црногорцима, па су се ријешили да напусте Никшић. Муслиманско становништво града Никшића иселило се, и поред тога што им је књаз Никола загарантовао пуну слободу и сва права црногорских грађана и настојао да их одврати од сеобе. Поред већ наведених разлога који су утицали на расељавање муслиманског становништва, Шобајић је навео и вјерску нетрпељивост, које је морало бити и код Црногораца. Јован Ивовић је навео поред ових још и следећа два разлога за ово расељавање: 1) потпуни губитак феудалних доходака од кметова и 2) пошто су им приходи били претежно од земљорадње и сточарства, они се нијесу могли снаћи у новим економским приликама. Несумњиво је да се може прихватити да су и економски разлози били одлучујући фактор сеобе никшићких муслимана.

Многе муслиманске породице иселиле су се у Турску својим сународницима. Мањи број породица прешао је преко ондашње Подгорице за Скадар у Албанији. Много их је прешло и у Херцеговину и Босну. А када је Аустрија окупирала Босну и Херцеговину протјерала је никшићке муслимане, те се они у јесен 1878. године

већим дијелом враћају у Никшић. Они су у Никшићу затекли ново стање, разбијене њихове куће и земље, због чега су се раселили по оним нашим крајевима који су тада били под турском влашћу (Пљевља, Бијело Поље, Нови Пазар, Сјеница, Косово и Метохија), а неки су стигли чак до Цариграда. Од 410 муслиманских домова колико је било прије рата, остало их је у почетку око 30, а до II свјетског рата остало их је свега 5 домова (52, 9). Велики број муслиманских породица иселио се у Турску, најчешће у Скадар. До 1879. године тамо су се биле преселиле 283 фамилије. Но број исељеника је и даље растао тако да их је до краја 1881. године у емиграцији било 600 (52, 40).

Послије босанско-херцеговачког и кривошијског устанка против Аустроугарске 1882. године, велики број устаника прешао је у Црну Гору. Према проценама у Никшићу су била 842 војника, устаника и главара из Херцеговине и 25 главара из Кривошија, од којих је 1897. године у Никшићу било насељено свега 251.

Послије рата 1876—1878. године један број Никшићана одселио се у Цариград.

Исељавање у Србију почиње одмах по ослобођењу Никшића 1877. године. Тако је 1886. године из Никшића одселило у Србију 87 породица са 408 чланова.

Од 1879. године почињу поједини Никшићани да одлазе у Америку. Године 1903. у Америку је одселило 38 Никшићана. Одлазак у Америку и даље се повећава. До 1906. године број исељеника у Америку нарастао је на 1.390. Нарочито почетком XX вијека расте број исељеника у Америку. Неродне године и глад у овом периоду су условљавали исељавање Никшићана.

До 1897. године у Никшићу је било из Албаније, Босне, Боке, Санџака, Херцеговине и разних крајева Црне Горе 210 кућа са 832 члана. И један број трговаца из Мостара, Рисна, Подгорице, Стоца и других градова доселио се у Никшић.

Исељавање становништва Никшића се смањује између два свјетског рата у односу на период почетком XX вијека, када је било масовно.

Др Боко Пејовић истиче да су главни узроци исељавања становништва из Црне Горе прије II свјетског рата били следећи: неродне године, доста брз прираштај становништва, непостојање других извора зараде, нагло осиромашење и презадуженост, нарочито од средине XIX вијека. Затим истиче сталне борбе с Турцима, крвну освету, епидемије, болести и др. (53). Пошто је у Никшићу од XVI до XIX вијека главно занимање становништва било пољопривреда и врло несређени економски и политички односи, то се може закључити да су и у Никшићу били исти узроци исељавања становништва. И вјерски разлози, након ослобођења Никшића, били су узроци исељавању Муслимана од 1878—1914. године.

Становништво према миграционим обележјима 1961. и 1971. година

Света	Становништво које је у насеље у коме станује досељено														
	са подручја					из насеља					година				
	Исте општине	друге општине исте СР	друге СР	друге државе	сеоског	Мјешовитог	градског	1940. и пр	1941—1945.	1946—1952.					
20.166 100%	3.683 18,3	6.315 31,3	3.523 17,5	70 0,34	8.283 41,1	1.462 7,2	3.767 18,7	987 4,9	732 3,6	2.957 14,7	4.669 23,1	4.109 20,4	6.912 34,3	81 0,1	
28.527 100%	5.651 19,8	7.732 27,1	3.481 12,20	—	10.781 37,8	2.041 7,2	4.053 14,2	835 2,9	565 1,2	2.360 8,3	6.182 21,7	3.772 13,2	2.171 11,1	835 2,3	
	Станов. које од рођења станује у истом насељу	Исте општине	друге општине	друге СР	друге државе	сеоског	Мјешовитог	градског	1940. и пр	1941—1945.	1946—1952.	1953—1957.	1958—1961.	Света	Радничке општине

Таб. 17.

Послије II свјетског рата, стварањем бољих животних услова, иселавања су смањена. У послеријатном периоду, одмах након НОБ-е, почиње фаза насељавања Никшића, за разлику од стања до II свјетског рата, када преовлађују миграциона кретања.

Пораст досељеника, одмах послерије рата, тумачи се периодом најинтензивније индустријализације Никшића (1951—1961). Од 1948—1952. године у Никшић се доселило 2.399 становника. Од 1956—1957. године доселило се 2.406 становника, што представља највећи број досељеника до 1961. године. Од 1958. године број досељеника постепено опада, тако да је 1961. године досељено само 326 становника. Смањење досељавања становништва условљено је смањењем изградње индустријских објеката.

У таб. 17 дат је упоредни преглед становништва према миграционим обележјима за 1961. и 1971. годину. Из тога се види да се од 20.166 становника Никшића до 1961. није селило 6.540 или 32,43% од становништва које је од рођења у граду. Тај број за 1971. годину је порастао на 11.589 или 40,6%. То значи да више од двије трећине становништва чини новодосељено становништво.

Евидентна је чињеница да је Никшић у послеријатном периоду град врло јаког насељавања становништва из разних крајева наше земље, највише из сусједних комуна.

До 1961. године највише се досељавало сеоско становништво, поријеклом из Бањана, Пиве и Дробњака, Бјелопавлића, Цуца, Рудина и других сеоских насеља која гравитирају Никшићу. То су били неквалификовани радници који су се до сада већ оквалификовали.

Посматрајући досељавање становништва временски (за 1971. годину), види се да је за последњу деценију наступило постепено опадање, што је посљедица слабије изградње нових привредних објеката у Никшићу и његовој околини.

5. Дневно кретање радне снаге

Под дневном миграцијом становништва подразумијева се свакодневно путовање становника из мјеста сталног боравка — домицила у центар запослења или школовања, апсорбциони центар, и враћање у домицил. Другим ријечима, то је свакодневно путовање становништва на релацији мјесто сталног становања — мјесто рада и обратно, без обзира на међусобну удаљеност. Дневне миграције становништва тијесно су повезане са друштвено-економским развитком. Са развојем индустрије Никшића појављују се и све веће потребе за новом и све бројнијом радном снагом. С једне стране долазило је до промјена, тј. до пресељавања из села, а са друге стране до промјене мјеста рада, при чему је мјесто боравка остало и даље у селу.

Дневне миграције становништва у правцу село—град су код нас тек од скоро постале предмет научног интересовања, а особито након послеријатне индустријализације и појаве типичних индустријских градова какви су Зеница, Бор и Никшић.

У никшићке радне организације свакодневно долазе радници из околних села и послуже радног времена поново се враћају кућама. Развој саобраћаја убрзао је несметан и сталан развој ове појаве. Као узроци ове појаве могу се навести још следећи разлози: потреба за радном снагом, релативна аграрна пренасељеност региона, недовољна стамбена изградња у граду, нешто већи природни прираштај на селу него у граду, сигурнији извори прихода у граду, обезбијеђење пензијско осигурање, боља здравствена заштита, остваривање додатка на дјецу и друго, што се на селу не може реализовати као у граду. На дневна кретања радника, поред већ поменутих чинилаца, утичу и удаљеност од предузећа, старосна, полна и квалификациона структура. Кретање радника је веће што је село ближе граду, и уколико су предузећа обезбиједила превоз радника. Знатно је веће кретање млађих људи него старијих и жена. Око 70% дневних миграната чине млађи људи. Што је већи број КВ и ВК радника ова кретања су мања, јер радне организације овим радницима обезбеђују стан у граду.

Разлог путовања радника треба тражити и у тежњи запослених да задрже сопствени посјед који им пружа могућност допунског привређивања. Већина дневних миграната Никшића има имање које обрађује заједно са члановима овог домаћинства. Овако привређивање је често узрок изостајању са посла. Зато се може рећи да већина дневних миграната Никшића и околине представља полураднике, полусељаке.

Један дио дневних миграната преселио се у град, изградивши сопствене зграде, углавном на градској периферији. У немогућности да ријеше своје стамбено питање у граду, један број млађих дневних миграната опредељује се на привремено путовање, а припремају се за индивидуалну градњу или пак врше притисак на стамбени фонд.

Савремени друштвени развој изазвао је оријентацију сељака на рад у индустријским предузећима Никшића. Мада су сви пошли на рад покренути истим разлозима, у исто мјесто, чак и можда у исто предузеће, сељаци — индустријски радници нијесу остали неиздиференцирана радна маса. Ту су се створиле радне групе. „Те групе немају исти однос према индустрији; једни тамо раде стално, а други само с времена на вријеме“ (166, 163). Због хетерогеног радног односа формиране су разне групе сељака — радника (становника), који се крећу на релацији село — град. Ови радници могу се сврстати у три групе: „полутани“, сезонски и повремени радници.

Највише „полутана“ има у Жељезари „Борис Кидрич“, ШИК „Јаворак“, и Творница „Радоје Дакић“, — погон Никшић. Од радника „полутана“ може се издвојити неколико категорија, зависно од њиховог односа према раду. Као прво, могли би издвојити оне раднике који су потпуно раскинули са селом и посједом на њему, али су се населили на периферију града. То су индустријски радници сеоског поријекла, слични сталним градским радницима, али се још нијесу претопили у њих.

У другу категорију могли би сврстати оне раднике који су се само привидно одрекли свог имања на селу, да би примали пуне дечје додатке, а кад год имају времена иду на село и обрађују свој посјед.

Посебну категорију „полутана“ чине радници који су дошли на рад у град а на селу је остала њихова породица. Они раде у граду, а породица им је на селу па зато сваке суботе путују на село.

Посљедњу категорију у групи „полутана“ чине они радници који стално живе на селу а сваког дана долазе на посао у Никшић. То су „полутани“ у правом смислу ријечи. У свим радним организацијама овим радницима је обезбијеђен превоз.

Сезонски радници највише су запослени у грабевинским предузећима (ГИК „Црна Гора“, „Првоборац“), јер су код њих радови за сезону, за период лијепог времена.

Групу „повремених“ радника чствари чине радници из других република. Најчешћи међу њима су радници са Косова (Албанци) и Црногравци, који кад се пољопривредни радови заврше на селу, траже други посао у граду.

Поред дневних миграција на релацији село — град један број радника креће се у обрнутом смјеру град — село. На тај начин из „Прногорских електрана“ свакодневно путује 28 дневних миграната. Око 60 радника ГИК „Црна Гора“ стално путује из Никшића у Спуж у којем се налази погон овог предузећа — Фабрика станова. У основним школама које су удаљене око 15 км од града просвјетни радници стално путују на посао у Моштаници, Горњем пољу, Лукову, Жули, Озринићима, Богетићима, Рудинама и Страшевини и после радног времена поново се враћају у град. Никшићки рудари на Кутском брду свакодневно се крећу из Никшића и села у долини Грачанице и Никшићке жупе у ове руднике, да би се навече аутобусима предузећа поново вратили кућама. Тако се 356 радника свакодневно креће из околних насеља на посао, а 80 свакодневно путује на релацији град — село и обрнуто.

Највећи број дневних миграната апсорбују привредне дјелатности од којих — на првом мјесту — индустрија. У таб. прегледу број 18 приказана су мјеста из којих долазе дневни мигранти. У овом прегледу анкетирано је осам радних организација — највећих по броју упуслених. У прегледу су изостављени рудници „Боксити“ која имају укупно 661 упуслених од којих у граду стално ради 225 радника, а станује и ради на селу 356 радника.

Од седам наведених радних организација највише дневних анкетираних миграната упушљавају жељезара „Борис Кидрич“ 1.902 не урачунавајући град, затим ШИК „Јаворак“ 120, пивара „Требеџа“ 106, ГИК „Црна Гора“ 100 итд. Напомињем да је анкетом обухваћен цјелокупни број упуслених у свим наведеним радним организацијама, изузев жељезаре „Борис Кидрич“. Укупан број анкетираних дневних миграната који апсорбују ове радне организације износи 3.928. Свих седам радних организација укупно упушљавају 8.185

радника. Незнатан број дневних миграната представљају ученици основних и средњих школа, затим студенти Педагошке академије, али они највише гравитирају из приградских насеља на удаљености од 10—15 км од града.

Веома су карактеристични и територијални домет и смјерови дневних миграција у Никшићу. Територијални домет дневне миграције зависи од саобраћајних услова. Уколико је саобраћај развијенији, територијални домет дневне миграције биће већи. Овај домет је бољи у правцима уређених комуникација, а мањи у оним правцима у којима саобраћај није развијен. На територијални домет дневне миграције, поред развијености саобраћаја, утиче и привлачна снага апсорционог центра. Уколико је овај центар развијенији, са јачим производним капацитетима, друштвеним дјелатностима и развијенијом школском мрежом, уколико је његова гравитациона снага, и по правилу, територијални домет миграната већи.

Таб. 18.

Назив мјеста одакле дневни мигранти долазе на посао	Назив радне организације								Укупан број	Удаљеност мјеста од града у км
	Железара „Б. Кирић“	Ливара „Требиња“	Г И К „Ц. Гора“	Ш И К „Јаворак“	Творница „Р. Дакић“	С О Никшић	Прнотор. електр.	Укупан број		
Жупа	230	—	30		3		1	264	16	
Драговољићи	48	—					1	49	10	
Луково	68							68	11	
Горње поље	145		20		3		1	169	10	
Капино поље	64							64	3	
Озрињићи	126		20	10	1	2		159	7	
Страшевина	74	7		11	2	1		95	3	
Кличево	129	8		11	3		2	153	4	
Остала приградска насеља	863	48			1			911		
Даниловград								1	38	
Остала села	155							155		
Видрован		27			45			74	12	
Драгова Лука		8					2	11	2	
Глибавица		8			6		1	14	4	
Крупац			20					20	6	
Пјешивци			10		2			10	19	
Кунак					10			10	10	
Брезовик					10		1	11	6	
Заврх					10			10	5,5	
Милочани				7				7	9	
Студенца						1		1	3	
Гребице					7	2		9	43,5	
Рубежа					1		1	2	56	
Титоград							1	1	56	
Миоље поље						1		1	16	
Добро поље							1	1	24	
Дабовићи							4	4	20	
Град Никшић	1.654									
Укупно:	3.556	106	100	120	24	12	10	3.928		

Анкетирани дневни мигранти долазе у Никшић из 25 насеља. Поред њих, и нека друга мјеста овог региона привлаче дневне мигранте, али у знатно мањем обиму.

У гравитационом подручју Никшића се осјећа више зона (у овом случају 5) које су од града различито удаљене. Дневна путовања становника из појединих зона по обиму су различита, и по правилу, број путника опада упоредо са повећањем растојања.

Унутар прве зоне уквирене до 5 км налази се осам насеља из којих свакодневно путује 349 миграната или 8,9% од укупног броја анкетираних миграната.

Сљедећа зона обухвата простор кружног прстена од 5—10 км удаљености од града. Из осам насеља овог појаса путује 435 или 11,1% миграната.

Трећи прстен — зона обухвата простор између 10—15 км из чија два насеља путује 142 или 3,6% миграната.

У четвртој зони, којој припада простор од 15—20 км, налази се четири насеља са 279 или 7,1% миграната.

Петој зони (од 20—60 км) припада простор крајњег домета дневне миграције становништва према Никшићу. Ова зона заузима три насеља са свега три путника.

Б. Радојичић истиче супротно гледиште у погледу шире гравитационе зоне Никшића. Он сматра да „Гравитационо подручје Никшића захвата велики простор, чије се границе протежу до горњег тока Мораче, ријеком Таром, поред Гатачког поља, горњим током Требишњице, обухватајући затим Граховско поље са околином и дио Бјелопавлићке равнице до Даниловграда. У оквиру овог пространог подручја налази се ужа гравитациона зона Никшића — Никшићко поље с ободом“ (11, 212). Међутим, ширира гравитациона зона Никшића простире с знатно више и према Титограду. О томе говори још један податак. Међу анкетираним путницима само из Титограда свакодневно у Никшић путује и враћа се назад 10 дневних миграната.

Пошто је већина насеља повезана са центрима дневне миграције аутобуским и жељезничким путевима, разумљиво је да велики дио миграната користи средства јавног превоза. Избор саобраћајних средстава за седам анкетираних радних организација приказан је у таб. 19. Овом анкетом обухваћено је 3.658 дневних миграната. Из табеле се види да се највећи број миграната креће аутобусима, затим пјешацима, а најмање жељезницом.

На почетку јаке индустријализације радна снага Никшића је долазила на посао бициклима, ребе мотоциклима. Из најудаљенијих предјела радници су у том периоду губили по четири сата ради доласка на посао и обратно. Већ од 1957. године жељезара „Борис Кирић“, као најјаче индустријско предузеће, увела је редовни аутобуски превоз у свим правцима на подручју приградске зоне, тако да радници из најудаљенијих предјела путују највише један сат. Оснивањем градског саобраћајног предузећа 28. новембра 1970. године превоз радника преузело је Аутопревозно предузеће „Аутосервис“. Ово предузеће превози данас дневне мигранте и осталих водећих радних организација у Никшићу.

Таб. 19

Назив радне организације	Саобраћајно средство							
	Железница	Аутобус	Путнички аутомобил	Мотоцикл	Бицикл	Пјешаце	Број анкете-тираних миграната	Укупан број уписаних
Железара „Б. Кирич“	2	1.397	138	86	652	997	3.272	4.512
Пивара „Требјеса“	—	54	2	4	52	8	120	422
ГИК „Црна Гора“	—	80	—	—	—	20	100	2.500
ШИК „Јаворак“	—	54	2	4	52	8	120	368
Творница „Р. Дакић“ погон Никшић	1	17	1	2	3	—	24	173
СО — Никшић	1	5	2	1	2	1	12	142
„Црногорске електране“	—	5	—	2	3	—	10	122
С в е т а:	4	1.612	145	99	764	1.034	3.658	8.185

Железнички саобраћај у овом крају нема неку нарочиту улогу у дневним кретањима радне снаге. Изузетак чини железничка веза са Титоградом одакле према Никшићу долази свакодневно око 60 дневних миграната. Међутим, број дневних миграната до Билеће је далеко мањи, према проведеној анкети број износи 10. Бицикл и мотоцикл користе радници са ниским личним приходима. Број радника који користе бицикл као превозно средство веома је колебаљив у току године. Највише их је љети, а најмање зими, када за одређено вријеме потпуно нестану. Просјечна удаљеност са које запослени долазе мотоциклом износи 15 км, а насеља из којих мигранти долазе аутобусом и путничким аутомобилима око 20 км.

Пјешаце најчешће, путују мигранти усљед ниских личних прихода, а веома је изражено и пјешачење у домицилу од куће до железничке и аутобуске станице, и од њих до мјеста рада. Неки мигранти морају да пјешаче до аутобуске и железничке станице и до 3,5 км, што причињава тешкоћу, нарочито у зимској половини године када ниске температуре и падавине (снијег) отежавају кретање.

Посљедних година дошло је до миграције једног броја становника Никшића у иностранство, што је изазвано незапошљеношћу. Према подацима Завода за запошљавање, на дан 31. V 1972. године у Никшићу је било 1.420 незапослених, од којих 360 женских. Да би се донекле ублажио притисак незапослених, Општински завод за запошљавање је организовао одлазак радника у иностранство. Тренутно у иностранству има 559 запослених (подаци се односе за Општину Никшић) од којих 40% отпада на град. Највише их има у СР Немачкој (494), Швајцарској (44), Француској (12), Шведској (7) и Аустрији (2). Међутим, у иностранство одлазе (и пријављују се за одлазак) не само незапослени, него и радници запослени у појединим предузећима.

V. ЕКОНОМСКЕ И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ УТИЦАЈНЕ ЗОНЕ НИКШИЋА

Утицај привреде на развитак града

Посебан значај за развитак Никшића имала је привреда и поједине привредне дјелатности које су биле особито развијене прије II свјетског рата, што није био случај у другим црногорским градовима. Још за вријеме док је Никшић био под турском влашћу, један дио никшићких Турака бавио се трговином. „Турски Никшић“ има око 50 дућана, нешто трговаца, а нешто кафеџија и занатлија, Турака, Арбанаса и Цинцара. Чаршија се налазила испред самог града и звали су је Крива Чаршија. Дућани су били у улици која носи име Стојана Ковачевића, од бунара Пашинца до старе пиваре и од Пашинца до бунара Чановца. Дућани су били дрвени ћепенци,

стреха пуштена напријед, на дирецима, а испод стрехе поређана врста камења до којега одонуд са улице, достиже блато и вода кроз које кљузе и говеда до камена газе²⁶). Интересантно је напоменути да се у том времену у чаршији одвијао и сточни пазар, који је увијек био добар. Робу су никшићки трговци набављали с разних страна, из ближних турских градова: Мостара, Пљеваља, Требиња, Подгорице и из Дубровника. Овај развој трговине односио се на турску варош (Стару варош). У ранијем прегледу дат је опис турског града. Турска варош заузимала је исти простор као и садашњи Никшић. Сматра се да Турци после насељавања, због одбранбеног положаја, нијесу смјели правити куће у пољу ван градских бедема. Касније, досељеници подижу куће у пољу испред града. Значи, најгушће куће биле су сконцентрисане испред града у Старој вароши. „Ту је неколико кривих улица и сокака. Даље од града су куће биле разбацане или груписане по турским братствима, озидане каменом, поземљуше, а више куће на спрату, покривене ћерамидом и сламом. Махом су окренуте кровом у правцу од сјевера југу, а између њих су ишли сокаци и попречни путеви од града истоку . . . прозори мали, са гвозденим дрвеним решеткама, а двориште ограђено високим зидом“ (1).

Као и све турске вароши и ова се варош дијелила на махале и чаршију у којој је већ било говора. Махала *Машовића* налазила се у Попима с јужне стране града. *Херцеговачка* махала се налазила испред самог града и све до старе пиваре. Уз Херцеговачку се надовезивала *Подгоричка* махала. Поред пута који од града води за Мркошницу, од камена Тесанца до Гробне главице била је *Спушка* махала. Око колског пута којим се ишло за Подгорицу пружала се *Пиперска* махала, с обје стране пута. *Кучка* махала пружала се од Црног вала и Саборне цркве па до ондашње електричне централе. Од старе пиваре према сјеверу до Амбара пружала се *Феризовића* махала. Крајњи сјеверни дио турске вароши заузимала је *Грудска* махала (1).²⁷ П. Шобајић наводи да је: „До почетка XIX вијека била у Никшићу *Црногорска* махала, насељена Ускоцима највише из Црне Горе“²⁸). Бранко Павићевић помиње и девету *Саферићића* махалу (111, 300). Насеље никшићких муслимана није било ограничено само на град — варош. Како је јачао турски Никшић новим насељеницима, а сеобама се проређивало хришћанско становништво, Турци су излазили из града и насељавали се прво по ближним селима око града, па затим и даље по цијелом Никшићком пољу. Они су у пољу по својим читлацима подизали камене кућице — куле, у којима су становали, радили земљу, држали стоку и надгледали своје чифчије. Према томе, ни турски Никшић није захватао велики простор, због чега је убрзо постао тијесан за његово становништво.

Никшићки Муслимани су на рачун нашег становништва створили своје агалуке и читлуке. Заостали турски феудализам кочио је

26) Бекица Шобајић: „Одзиви пријатних успомена“, Никшић, 1899, 16.

27) Петар Шобајић: „Цетиње и Црна Гора“, 1927, 166.

28) Исто, 169.

како развитак производних снага, тако и друштва. У почетку XVIII вијека створен је Никшићки кадилук. Најшире границе је Никшићки кадилук имао у XVIII вијеку, када је и турски Никшић достигао највећи замах. Господари Никшићког кадилука били су Грађани. Сем у агалуцима богатство Грађана састојало се у стоци коју су продавали у приморским градовима. Стока се напасала на Крнову, Лукавици и Никшићким Рудинама. Сточни фонд Никшића у турско доба био је велики. Прича се „да су многи домаћини и то не само Муслимани, већ и хришћани, имали по 1.000 грла ситне и крупне стоке“. Док је тако један дио грађана живио богато од својих агалука и стоке, мањи број се бавио трговином и занатима. Од заната су били нарочито заступљени туфегџијски, ковачки и терзијски. Пазар се одржавао за Херцеговце у граду, а за Црногорце и Брђане у Сливљу (пазариште).

Посматрана у цјелини, црногорска привреда у првој половини XIX вијека била је натуралног карактера. Али, то је била привреда у којој се развијају робноновчани односи и у којој је обим производње код поједине врсте артикала (стока, сточни производи и др.) достигао прилично висок ниво. Такав је случај био и са Никшићем. Производња појединих артикала, може се рећи, била је претежно намијењена тржишту.

Развитак унутрашњег тржишта — пазара у Црној Гори текао је доста споро. Томе је допринијело потпуно одсуство градског или варошког живота и помањкање добрих путева. У првој половини XIX вијека Црна Гора нема ни једне вароши у правом смислу ријечи. Саобраћајне прилике у истом периоду биле су врло лоше. Ондашњи путеви били су претежно обичне коњске и пјешачке стазе.

Због удаљености појединих пазара и тешких саобраћајних услова онемогућавано је повезивање робне размјене путем унутрашњих пазара. Удаљеност пазара до 50 км и више, као и неизграђеност путева, приморавало је становништво Никшића са околином да се оријентише на страна тржишта. Тако на примјер, када су односи били нормални, Црногорци су ишли на турске, а Турци на црногорске пазаре. „Да би се што мање зависило од турског тржишта, формиран је пазар у Сливљу, на самој турско-црногорској граници у близини Никшића. Пазар на Сливљу, према подацима, био је активан још у првим деценијама XIX вијека. На њему су трговали Црногорци из оближњих крајева, као и Турци из Никшића. Овом пазару гравитирали су крајеви око Никшића и велики дио Дробњака, Пиве и сјеверних крајева Црне Горе“ (67, 19). За два пазара: на Прентиној главици и Сливљу били су везани за унутрашње тржиште најважнији дјелови Црне Горе.

„Црногорски пазари повезују људе и трговце разних крајева, разбијају патријархалну затвореност и утиру пут јачању црногорске државе“ (67,20).

Учвршћење унутрашњег тржишта, пазара у Никшићу, у основу је резултат развитка робно-новчаних и привредних односа. Оно као такво постаје најважнији фактор даљег развитка трговине и тр-

говачког капитала, и издвајања трговаца као посебног слоја у црногорском друштву. Никшић, као трговачки центар, добро је послужио црногорским и страним трговцима за извор богаћења. Они су могли у овим крајевима, захваљујући примитивности, куповати стоку и друге производе по врло ниским цијенама, да би их другдје продавали много скупије.

Друштвено-економски напредак у првим деценијама владавине краља Николе (1860—1910) почео се осјећати у читавој Црној Гори, па и у овом крају. Године 1873. оснива се пилана на Ритици Црнојевића „која се може сматрати првим индустријским предузећем у Црној Гори“ (67, 46). Пилана је радила нормално до рата 1876. године, када је обуставила рад. Њена постројења су „касније пренесена код Никшића, гдје су постојали већи комплекси шума“ (67, 47).

Највећи дио трговине 70-их година XIX вијека и даље се одвијао преко пазара ове до Берлинског конгреса. Логично, утицај турских пазара умногоме је сметао учвршћењу црногорског тржишта, као пазар на Сливљу, који је често био парализан великим турским пазаром у Никшићу.

Трговачки саобраћај са иностранством 60-их и 70-их година XIX вијека био је нормалнији него раније. Тада су створени и повољнији услови за извоз и увоз појединих производа. 1864. године склопљен је уговор за превоз 8.850 тавара жита за Никшић (један товар 80 ока, што укупно износи 1.662.000 кг). Превоз је преузео један црногорски трговац²⁹).

Након припајања Никшића и других новоослобођених крајева Црној Гори Берлинским конгресом, црногорска територија је више него удвостручена, тако да је са 4.400 км² повећана на преко 9.000 км².³⁰)

Новодобијени крајеви и вароши били су богатији и привредно развијенији од крајева старе Црне Горе. Никшић тада доживљава просперитет. На примјер, „1885. године у Никшићкој области било је 62 млина“ (67,103). Такође, прикључењем појединих крајева, а нарочито у околини Никшића, Црна Гора дошла је до великог броја турских имања. Најзначајнији комплекси одузетих турских имања били су у околини Никшића. Бивше чифчије су постали власници земље. Црногорска држава је извршила неку врсту — условно говорећи — аграрне реформе. Чифчијски односи су углавном укинати. Један дио турских имања подијељен је сељацима који нијесу имали земље, а други дио су узели главари и књаз Никола.

Град Никшић је доласком Турака (почетком XVIII вијека) био добро насељен, а „под Турцима скоро опустео, да је од 2.000 до-

29) Државни музеј у Цетињу, Никола I, Ф. за 1864. докумен. од 15. и 29. IV 1864.

30) Руски генерал Стребљицки наводи да је црногорска територија износила 9.400 км² (Ст. Грујић, Статистика Кнежевине Црне Горе, Ратник, 1890, књ. XXIII, 45—46); Податак од 9.475 км² износи се и у књизи „50 година на престолу Црне Горе“ (209); Др Хенрик Батовски наводи податак од 9.000 и 9.100 км² (територијални развој Црне Горе, Записи, 1937, књ. XVIII, 76).

мова остало у почетку XIX вијека свега око 200, а све су остале Турци разагнали и раселили по другим нашим земљама“ (1, 106).

Након ослобођења Никшић је задржао изглед који је имао за вријеме Турака: Приликом опсаде варош је знатно порушена, многе куће биле су порушене или оштећене. У вароши су отворене неколике трговачке и занатске радње. Трговина и занатство почело је да се развија у турској чаршији, у старим кућама, са малим средствима и незнатним капиталом.

Са повећавањем становништва осјећала се потреба за подизањем нових кућа. Одмах по ослобођењу Никшића кнез Никола се носио мишљу да на мјесту турске вароши подигне Нову варош. Регулациони план за подизање нове вароши израдио је Ј. Сладе 1884. године. Књаз Никола је дошао у Никшић и одредио земљиште гдје ће се по плану подизати Нова варош. По књажевом наређењу земљиште је раздијељено трговцима и другим имућнијим становницима вароши који су хтјели да зидају куће. „Према плану Нова варош је подигнута на једном дијелу старе турске. Гдје је била пијаца Нове вароши, било је нешто турских кућа, око њих баште, путеви и земљиште, изровљено потоцима. Прво су порушене скоро све турске куће у том дијелу, земљиште је уравњено и раздијељено појединцима да зидају нове куће. Свака чета народне војске из околине добила је своју парцелу коју је уравнила, насула камењем и пијеском. Одмах се приступило зидању и оно је ишло тако брзо да су за годину дана били израђени цела пијаца и неколике улице око ње“ (1, 125—127). На тај начин Никшић је добио Стару и Нову варош. Доњи град је срушен, а горњи (Бедем) је остао конзервиран, што се задржало и до данас.

1900. године одређује се земљиште за пазар у Никшићу³¹). Земљиште је било својина приватних власника, премјерено је и процијено. Земљиште је откупљено за 2.995 фиорина.³²)

Најљепше грађевине Нове вароши биле су грађевине: Саборна црква и Нови дворца краља Николе чија је изградња завршена 1900 године³³) (1, 127). Саборну цркву пројектовао је Рус Михаило Преображенски, а дворца краља Николе Ј. Сладе. Саборна црква грађена је у византијском стилу, а дворца у стилу ренесансе.

Познати чехословачки географ и научник Лудвик Куба о Новој и Старој вароши Никшића пише следеће: „Пошто сам разгледао линеарну улицу Новог града који се изградио након последњег рата и који својим начином градње подсећа на досадашњу и непријатну Миркову варош у Подгорици, ушао сам брзо у развалине старог турског Никшића. Оне старе занимљиве муслиманске руиниране згра-

31) Предсједник општине Никшић пише Боју Петровићу, министру унутрашњих дјела: „На основу ваше наредбе бр. 991 од 24. октобра 1900. године обилежили смо пазариште и заузели простор око 40 рала“ (МУД, 1900. бр. 939).

32) Земљиште је откупио трговац Јово Златичанин (МУД, 1900. бр. 939).

33) „Глас црногорца“, Цетиње, 31. августа 1891. г.;

„Глас црногорца“, Цетиње, 25. септембра 1899.

де дјелују на нашег човјека неодољивим дражом. Ниски, пријепом покривени кровови харема, мешика, радњи и кафана, дрвени балкони, ситне и украшене мреже четвртстих прозора, истурени и понекад украшени зидови, похабане камене зграде, пуста врата без вратница — то све замислимо пола порушено, пола сачувано, пола пусто, и пола насељено, напола у траву и напола у маховину зарасло... То је отприлике стара Никшићка варош“ (61, 396).

Француски путописац Х. Авело крајем XIX вијека о Никшићу пише: „на улазу у пространу Никшићку равницу нађосмо се међу двије три стотине радника који су преносили камен под надзором старог подофицира који је држао велики штап. Владар је градио на Зети мост од 269 метара дужине који је почивао на 19 лукова... Пут према Подгорици представља једини излаз за тепихе и вунену робу, предмете важне трговине. Никшићки ћилими су у правом смислу чувени по хармонији шара и сложености која представљају дивне примјере који доказују да жене које их стварају имају умјетнички укус врло наглашен. Ми бисмо жељели да понесемо неки, али смо морали да одустанемо пред немогућношћу да их пренесемо до Мостара.

Ми смо уосталом били довољно оптерећени албанским пушкама, револверима, ханџарима. За љубитеље оружја и тканина Никшић је прави рај. У једној ниској продавници можете наћи старог продавца окруженог предметима његове умјетности“ (60).

Дм. Голицин сматра да је „Никшић такође као и Подгорица, далеко значајнији град, него ли Цетиње. То је важно за Црну Гору трговачко мјесто, које се налази у њеном самом средишту, с петохладитим сталним насељем... Остатке турске тврђаве у изгледу тврђаве, могуће је видјети и сада. Најважнија знаменитост Никшића је храм Св. Василија Острошког, који у садашње вријеме још није завршен. Његово освећивање слиједи у 1899. години, али већ сада може се рећи да ће бити врло лијеп... Изграђен је у древно-византијском стилу, од изврсног локалног камена, лоциран је за изглед града на узвишењу, недалеко од књажева дворца“ (155, 120 и 121).

Њемац Др Хуго Гроте о Новој вароши Никшића пише: „У правој су линији три главне улице и туче споредних сокака, а куће налик једна другој: једноставне, једноспратне и са свакидашњим прочељем, четири прозора на горњем спрату и два или три са стране куће. Једина је разлика у бојењу зидова: уз бијелу или жуту појединачно дречава, зелена боја. Нимало се љутко не показује ни премасивна грађевина Саборне цркве, чију су градњу помогле паре притекле из Русије“ (76).

Црногорска држава за вријеме књаза Николе је преузела низ мјера за даљи развој земљорадње и сточарства. Књаз Никола основао је Завод за мљечну индустрију у Никшићу са већим бројем крава и друге приплодне стоке³⁴⁾ (105, 225).

34) Државни архив у Цетињу — МУД, 1880., ф. новембар — децембар, ст. 1, бр. 15.

Послије опште учмалости, и иначе, заосталог процеса класне диференцијације, због сталних раговања и осиромашења, јавља се млада грађанска класа, чијом ће се предузимљивошћу и пријеким радом потпуно измијенити дотадашња слика никшићког града, а и привредне прилике у његовој широј околини. Све је то потекло у знаку побољшавања економских могућности и културно-просвјетног преображаја.

Привредна дјелатност у Никшићу далеко је више одскакала од привредног живота у осталим варошима старе Црне Горе. Зато је за даљи развитак трговине и трговачког капитала био од значаја његов даљи развитак као веома важног трговачког и саобраћајног центра. Велику сметњу свему овоме причињавао је неразвијен саобраћај, што је смањивало трговачки промет између појединих црногорских вароши. Зато се ондашња црногорска држава, нарочито после Берлинског конгреса, оријентисала на изградњу путева у Црној Гори. Путеве су изграђивани три деценије (1880—1910), највећим дијелом кулуком и житом које је Русија (и друге земље) слала као помоћ Црној Гори. Ови путеви су много допринијели развоју трговине и трговачког саобраћаја, а посебно саобраћајном повезивању Никшића са другим варошима у Црној Гори. Тек тада никшићко тржиште постаје донекле јединствено.

Послије Берлинског конгреса развија се и поштански саобраћај. Године 1895. превоз поште вршио се дилижанским колима на релацији Цетиње — Ријека Црнојевића — Подгорица — Даниловград — Никшић (105, 243; 142). Од 1903. године почиње аутомобилски саобраћај на овој релацији³⁵⁾. Управа пошта и телеграфа Црне Горе прва је од европских држава увела превоз поште и путника аутомобилом (142).

У новодобијеним градовима послје Берлинског конгреса, (Подгорица, Никшић, Бар и Улцињ), није било развијене индустрије, али су у њима били развијени занати. Новијим развојем трговачких односа и повећањем увоза индустријских производа њихов положај се стално погоршавао. Развој заната за вријеме турског периода достигао је прилично висок степен због тога што су, захваљујући изолованости турске привреде у Никшићу, били доста заштићени од конкуренције индустријске производње. Међутим, у новим условима наступа период увоза индустријских производа и развој слободне трговине што утиче неповољно на развој занатства.

1906. године основано је у Никшићу занатлијско удружење — Прво никшићко занатлијско удружење³⁶⁾. У другој половини 1881. и током 1882. године издате су дозволе за рад свим дућанима од стране Министарства финансија. Према томе попису и броју издатих дозвола, у 1881. и 1882. години број занатских радњи по врстама имао је следећи редослед: терзијске 2, пекарске 1, обућарске и чиз-

35) „Глас црногорца“, Цетиње, 3. маја 1903. бр. 19.

36) „Народна мисао“, Никшић, 1. јануара 1907., бр. 1;

„Глас црногорца“, Цетиње, 1908. бр. 12; „Муд“, 1911, бр. 2555.

марске 4, златарске 4, ковачких 8, берберске 2, разне 3 — што укупно износи 34 (67, 141). У истом периоду број трговачких радњи (по врстама) изгледао је: разних ситница 7, разне робе 37, бакалнице 1, кафане 61, месаре 3, продавнице дувана 2, укупно 111. (67, 140). Највећи број занатлија истовремено се бавио трговином и већином су њихове радње биле регистроване као занатско-трговачке. Према подацима Привредног прегледа Црне Горе за 1927. годину, као и према показатељима повјереништва Радничке коморе у Подгорици,³⁷⁾ број занатских радњи износио је 70, трговачких 53, кафанских 37, разних 14, што укупно износи 174.

Значи, последице Берлинског конгреса у Никшићу се јавља тенденција отварања сталних трговачких радњи — дућана. Највећи број трговачких дућана држали су Муслимани. Њихов број се стално повећавао, што је знатно утицало на даљи развитак трговине и трговачког капитала у Никшићу. Трговина постаје најразвијенија привредна дјелатност. Поред муслиманских трговаца, велики број црногорских трговаца почиње касније да отвара своје дућане и они почињу да конкуришу муслиманским трговцима. „Формирање нових насеља прилагођавано је потребама трговине и њеном развоју. Носиоци даљег развоја ових вароши били су у првом реду трговци и то прије свега православни елеменат“ (67, 135). Трговачки капитал и трговина као дјелатност били су најзначајнији фактор у развоју Нове вароши у Никшићу.

У то вријеме, црногорски и остали немуслимански трговци, који су се населили у Никшићу, почели су да подижу своје дућане или да закупују турске. Они су настојали да сачувају свој водећи положај у трговини и у односу према искуснијим муслиманским трговцима који су већ били власници многих дућана и капитала. Због тога су црногорски трговци почели да подижу дућане на другом мјесту, које је било удаљено од муслиманских дућана. На овај начин премјешта се локација трговачког промета у Никшићу из мјеста гдје су били муслимански дућани у мјесто гдје се подижу дућани немуслиманских трговаца, гдје се формира нова пијаца, а истовремено и Нова варош Никшића. На тај начин муслимански крај и дућани били су сасвим напуштени. Стара чаршија, потпуно напуштена, остала је без занатлија и трговаца. Православни елеменат постао је главни носилац трговачког живота у Никшићу и цијелог привредног живота. Усљед интензивне помоћи државе и потчињеног положаја Муслимана у ово вријеме, то им није било тешко постићи (67, 136 и 137).

Општа је карактеристика ових трговачких и занатлијских радњи да су оне биле ситнијег карактера са мало уложеног капитала и веома оскудним средствима. Таква уситњеност трговачког капитала давала је трговачкој мрежи карактер нестабилности. Али, и поред тога осјећао се пораст броја трговачких радника. То доказује и број издатих трговачких дозвола. Од 1881—1891. издато је 383 дозвола за трговачке и занатске радње, а од 1892—1902. године 501 (67, 147).

37) „Глас народа“, Никшић, 1928, бр. 64.

Веома је важно истаћи да је овако развијена трговачка мрежа, и поред тога што је била састављена од ситних трговачких капитала, извршила велики утицај на друштвено-економски развитак Никшића. Уствари, трговачки капитал и развитак трговачке мреже били су главни и основни чиниоци који су највише утицали и допринјели напретку варошког живота.

Раније су готово сви производи продавани на пазарима, без обзира јесу ли били дућанска роба или не. Сада, пак, дућанска роба је продавана преко трговачке мреже. Један дио промета се и даље одвијао на пазарима. Пазари су сада били много приступачнији, боље саобраћајно повезани. Поједини производи, који су представљали добар дио трговачког промета, продавали су се на пазарима. Такав је био случај са житом, стоком и сточним производима, пићем, воћем и поврћем. Према подацима³⁸⁾ на Никшићком пазару 1887. године било је на продаји: 120 волова, продато 26 од 18—20 талијера; 17 крава, продато 5 од 6—9 талијера; 7 телад непродао; 7 овчих брава продато 4 по 4 фиорина; 5 козјих брава продато 2 по 4 фиорина и 40 новч.; 8 крмади продато 2 по 4 фиорина и 40 новч.; 5.000 ока руметина продато 4.000 по 10 новч. ока; 300 ока ражи продато 150 по 9—10 новч. ока; 200 ока јечма продато 80 по 9 новч. ока.; 700 ока пшенице, продато 100 по 13—14 н. ока; 200 ока сира продато 125 по 25 н. ока; 180 ока скоруца продато све по 51 н. ока; 580 ока сувог меса продато 300 ока по 34—40 н. ока; 100 ока масла продато све по 90—100 новч. ока; 250 ока дувана продато 150 по 34—51 н. ока; 560 сувих кожа продате све по 90—100 новч. једна кожа; 3 коња продат 1 по 40 фиорина. Робу су никшићки трговци набављали од богатих трговаца из Подгорице и Трста. Трст је био главно увозно-извозно мјесто за Никшић и већину црногорских градова. Увозили су разну гвожђарију, стакло, мануфактурне израђевине, затим со и жито. Никшићки трговци су снабдијевали робом трговце у Шавнику, Жабљаку и Велимљу. Највише су извожени сточарски производи, липов цвијет, трава бухарица, восак, линџура и кожа од дивљачи.

1905. године у Никшићу су постојала два пазаришта од којих једно на „Асан-џидин гроб“ а друго на „Мрковшницу“³⁹⁾. Становништво које је гравитирало Никшићу са сјевероисточне стране од града долазило је на прво пазариште, а становништво са југоисточне стране од града окупљало се на друго пазариште, ради продаје и куповине разних производа. Од 1945. године пазариште за стоку преселило се са десне стране ријеке Бистрице гдје се и данас налази. Међутим, пијаца за размјену појединих производа до 1950. године налазила се на данашњем тргу „Маршала Тита“.

У периоду 1919—1941. године Никшић је такође, био привредно средиште свога краја. Црногорско приморје је било упућено на Никшић ради добављања земљорадничко-сточарских производа, као

38) „Глас црногорца“, Цетиње, 1. I 1887. бр. 5.

39) МУД, 1905, бр. 2753/1.

на своје залеђе. Број трговачких кућа и радњи знатно се увећао. Трговало се колонијалном и мануфактурном робом. Трговци су немилосрдно експлоатисали широке масе потрошача. Селачки производи куповани су по ниским цијенама, а трговци су селацима робу продавали врло скупо. Да би интензивирали свој рад, трговци су прибјегли оснивању удружења оних градских трговаца, који су се бавили откупом и извозом стоке и сточарских производа у земљи и иностранству, а највише у Грчку и Малту. Ондашња градска буржоазија учествовала је и у продаји шумских површина странцима. Индустриски објекат — пилана звана „Омбла“ био је у рукама страног капитала.

Што се тиче индустрије могло се говорити само о извјесним почецима, а никако о индустријском развоју. Непостојање великог капитала и пласман стране индустријске робе били су основни фактори који су утицали да се индустријски развој у Никшићу споро одвијао. Почетком 1885. године помиње се пилана „Шегарица“ у Горњем пољу близу Никшића⁴⁰). Из архива Управе двора у Цетињу види се да је ова пилана имала своја слагалишта даске у Никшићу и Подгорици. Управа двора је давала пилану појединцима под закуп за одређени број година.⁴¹)

Осим ове пилане, постојало је и неколико предузећа прехрамбене индустрије. „1881. године књаз Никола основао је једну сточарску фарму у Никшићу која је давала сточарске производе. Ту се производио сир одличног квалитета, па се због тога ово предузеће звало фабрика сира“.⁴²)

Након Берлинског конгреса настаје и период интензивне грађевинске дјелатности. Оснивају се и нека значајна индустријска предузећа у Никшићу. Године 1896. оснива се прва пивара позната под именом „Оногошт“⁴³), лоцирана у Старој вароши, а 1909. Индустриско-акционарско удружење које је током 1910. и 1911. године подигло пивару „Требјесу“, снабђевану модерним средствима.⁴⁴)

У области текстилне индустрије постоје молбе за концесију фабрике сукна или коже на Видровану.⁴⁵) Касније је таква фабрика подигнута (годину њене изградње у архиву МУД — ја нијесам могао пронаћи). У огласу листа „Глас народа“ за 1927. (бр. 51) стоји: Најбоље двије ступе (ваљанице сукна) израђују по најумјеренијим ци-

40) „Глас црногорца“, 17. марта 1885. бр. 10. Ова пилана помиње се у документима 1888. г. (ДАЦ-МУД, 1888, ф. јул — септембар, акта бр. 1094).

41) ДАД, Управа двора, 1897, ф. I и II;

42) ДМЦ, Никола I, ф. за 1882. док. од 23. I 1882; „Глас црногораца“, Цетиње бр. 30 и 41 за 1881, као и бр. 22 од 30. маја 1882.

43) „Глас црногорца“, Цетиње, 13 април 1896., бр. 15.

44) „Глас црногорца“, Цетиње, 28. новембра 1909. бр. 50.

45) Немајући свога капитала да уложи у једну фабрику, Марко Вуковић моли Министарски савјет у Цетињу за оснивање такве фабрике гдје би се прерађивале домаће сировине како се не би извезиле (МУД, 1906, бр. 6482). Државни савјет је добио решење „да се истоме изда дозвола да може тражити предузимача који би основао фабрику од сукна у Црној Гори“ (МУД, 1906, бр. 6482/2).

јенама све врсте сукна у воденици Мијушковића — Горња Бистрица — до нове пиваре“.

Даљи друштвено-економски развој захтијевао је савремени начин кредитирања и наметао потребу формирања новчаних установа. Све до почетка XX вијека није постојала никаква новчана установа. Оваква потреба за оснивањем новчаних завода у Никшићу осјећала се и због убрзаније изградње Никшића, а посебно Нове вароши. Због тога се 1901. године оснива Прва никшићка штедионица (69, 17), која је истовремено и прва банка у Црној Гори. Она је представљала почетак банкарске дјелатности и формирање банкарског капитала. До које мјере се развила дјелатност Прве никшићке штедионице — показује кретање промета. „Укупан њен промет 1909. године износио је 36,192.778,32 перпера да би се 1911. године попео на око 50,000.000 перпера“ (69, 27). Значи, улога трговачког капитала била је велика у формирању банака и банкарског капитала. Пошто се акумулација капитала вршила путем трговине то је трговачки капитал створио предуслове за оснивање новчаних завода и формирање банкарског капитала у Никшићу, тако и у Црној Гори. Иницијативу за оснивање Прве никшићке штедионице дали су никшићки трговци. Они су били не само њени иницијатори и организатори, него су и њом руководили (59, 71).

Велику улогу одиграла су и домаћа акционарска друштва за оснивање индустријских предузећа. Акционарска друштва била су подесно средство за увећање домаћег капитала. Она су мобилисала домаће капитале створене у разним областима друштвене дјелатности. Нарочито почетком XX вијека долази до оснивања Акционарских друштава у појединим привредним гранама, а посебно банкарска акционарска друштва. Ова банкарска акционарска друштва послужила су као основа за мобилизацију ситних средстава и стварање већих капитала који су били потребни развоју банака. Захваљујући напретку банака, акционарска друштва су се афирмисала као значајне форме акумулације капитала. Такав значајан успјех акционарских друштава постигнут је оснивањем шест новчаних завода, „од којих четири на бази акционарског друштва — Прва никшићка штедионица“. Почетком 1898. године формира се Акционарско друштво Никшићке штампарије у чијем је издању излазио лист „Невесиње“ (70, 19). Његова средства била су оскудна и износила су свега 200 фиорина.

1906. године поново је покренуто питање оснивања Акционарског друштва за штампарију у Никшићу — Никшићка акционарска штампарија⁴⁶). Главница друштва износила је 10.000 перпера. Ово акционарско друштво уствари представља Индустриско акционарско друштво. Поставља се питање што је било са Акционарским друштвом Никшићке штампарије из 1898. године. „С обзиром да се Акционарско друштво из 1899. године не помиње после пропасти Никшићке акционарске штампарије (1907), највјероватније да су

46) „Глас црногорца“, Цетиње, 3. јуна 1906, бр. 22.

његова средства била спојена 1906. године, и да се ранија штампарија уклопила у нову“ (70, 24 и 25).

10. новембра 1909. године донесена је одлука о претварању Никшићке пиваре у акционарско друштво⁴⁷⁾. 12. новембра 1909. године усвојена су правила Акционарског друштва — Правила Црногорске пиваре „Оногошт“ у Никшићу.⁴⁸⁾ На крају 1909. године добитак Друштва износио је свега 5.792,46 перпера (70, 30).

Средином 1908. године оснива се у Никшићу Индустриско-акционарско удружење.⁴⁹⁾ Основни капитал Индустриско-акционарског удружења био је 500.000 круна, подијељен на акције од 100 круна.⁵⁰⁾ Удружење је имало за циљ да подиже разна индустријска предузећа, а у првом реду фабрику за производњу пива, што је већ истакнуто. „По плану инж. Г. Ј. Пинта из Пеште подигнута је, на обали ријеке Бистрице, велика и угледна двоспратна кућа са три одјељења подземних просторија за зријевање и спајање пива и леденог магацина“.⁵¹⁾ Средином 1911. године пивара је била готова. „До тада је за изградњу пиваре било утрошено преко 424.000 перпера, а то је била прилично висока сума за могућности удружења“ (70, 35).

У књизи „50 година на престолу Црне Горе“ од Лазара Томановића (Цетиње 1910, стр. 228) наводи се да: „у Никшићу прерађује домаће дрво помоћу јаке водене снаге друштво Шегарница, али ово није било Акционарско друштво, већ је „Шегарница“ у Горњем пољу припадала двору краља Николе“.

Тенденција повећања трговачког капитала и удруживања трговаца путем акционарских друштава постоје изразита почетком XX вијека. Никшићко трговачко акционарско друштво основано је 1907. године⁵²⁾. Почетни капитал Друштва био је 200.000 круна.⁵³⁾ Друштво је помагало домаћим трговцима у извозу и увозу, али Друштво се бавило продајом робе на велико. У 1908. години добитак Друштва је износио 10.497,95 перпера⁵⁴⁾ да би 1911. године Друштво на роби остварило добит од 66.685,73 перпера⁵⁵⁾. Његов значај је у томе што оно било једино акционарско друштво у Црној Гори које је формирано искључиво у циљу трговине. Оно је било главно трговачко предузеће које је располагало највећим капиталом и правило највећи трговачки обрт.

Због изнијетих околности, Никшић је у погледу развитка савремених капиталистичких односа предњачио у односу на остале гра-

47) „Глас црногорца“, Цетиње, 14. новембра 1909., бр. 48;

„Глас црногорца“, Цетиње, 10. априла 1910., бр. 17.

48) Правила су штампана на Цетињу 1909. године, а имају 80 чланова.

49) „Глас црногорца“, Цетиње, 18. новембра 1909. г., бр. 50.

50) Правила Индустриског акционарског удружења у Никшићу, Загреб, 1909, 2.

51) Цетињски вјесник, 6. новембра, 1910. бр. 88.

52) „Глас црногорца“, Цетиње 17. марта 1907. бр. 13.

53) Правила Никшићког трговачког акционарског друштва, Никшић, 1907, 4—5.

54) „Глас црногорца“, Цетиње, 17. јануара 1909, бр. 3.

55) „Глас црногорца“, Цетиње, 21. јануара 1912, бр. 3.

дове Црне Горе. Никшић је био носилац тадашњих друштвено-економских односа, због чега му и припада посебно мјесто у привредним збивањима Црне Горе крајем XIX и почетком XX вијека.

У периоду 1919—1941. године у Никшићу је израђено и неколико веома важних објеката као: Дом занатлијског удружења⁵⁶⁾, Дом Косовке дјевојке,⁵⁷⁾ Нова болница,⁵⁸⁾ Купатило (довршено 1926)⁵⁹⁾, Дом народног здравља,⁶⁰⁾ Силос⁶¹⁾, Општински парк⁶²⁾, дом „Захумља“⁶³⁾, дом „Слободне мисли“⁶⁴⁾, Соколски дом⁶⁵⁾. У овом периоду Никшић је ријешао и два комунална проблема: добијање електричног освјетљења (1927 г.)⁶⁶⁾ и водовода.⁶⁷⁾ (1931. г.).

1923. године у Никшићу је основана прва набављачка и продавачка земљорадничка задруга за срез никшићки.⁶⁸⁾

1937. године друштво „Зета“ подигло је модерну пилану близу ријеке Зете у мјесту Гробицама.⁶⁹⁾

Како је околина Никшића богата шумским покривачем и рудним благом, то се у искоришћавању ових сировина јављао страни капитал — амерички, француски, италијански и др. Али, страним капиталистима није било стало до подизања индустрије или било каквих фабрика на овој територији. Они нијесу хтјели градити никакву индустријску жељезницу. Животни интереси Никшића и његове околине захтијевали су да се прво изгради жељезничка прута која ће допринијети подизању општенародне привреде. То је урађено, као што је већ наглашено, 1938. године.

II

РАЗВОЈ ГРАДА У УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА, ТЕРИТОРИЈАЛНИ РАЗВИТАК И ФУНКЦИЈЕ НАСЕЉА

I. ПЛАНИРАЊЕ РАЗВОЈА ГРАДА У УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА ОД ПРВИХ УРБАНИСТИЧКИХ ПЛАНОВА ДО ДАНАС

1. Први урбанистички планови и њихове основне поставке и принципи којима су се руководили аутори

Никшић је град са бурном прошлосту. Много пута је рушен и подизан, нарочито до 1877. године тј. до ослобођења

56) „Слободна мисао“, Никшић, 1924, бр. 8.

57) „Слободна мисао“, Никшић, 1927, бр. 252.

58) „Слободна мисао“, Никшић, 1927, бр. 271.

59) „Слободна мисао“, Никшић, 1927, бр. 240.

60) „Слободна мисао“, Никшић, 1929, бр. 337.

61) „Слободна мисао“, Никшић, 1940, бр. 17.

62) „Глас народа“, Никшић, 21. маја 1927, бр. 29.

63) „Слободна мисао“, Никшић, 1928, бр. 299.

64) „Слободна мисао“, Никшић, 1930, бр. 46.

65) „Слободна мисао“, Никшић, 1928, бр. 318.

66) „Глас народа“, Никшић, 1927, бр. 56; „Слободна мисао“ 1927, бр. 240.

67) План за изградњу водовода израдио је инж. Александар Растиславов.

Вода је доведена са Видрована на дужини од 10 км. Конструкција водовода давала је по 67 лит. дневно. („Слободна мисао“ Никшић, 1931, бр. 11).

68) „Слободна мисао“, Никшић, 16. априла 1923, бр. 31.

69) „Слободна мисао“, Никшић, 1937, бр. 41.

града од Турака. Како су се мијењали многи градитељи, то је и град током свог постојања мијењао своје планове и изглед.

У римско доба, Никшић (Андерба) је био мали, али стратегијски и трговачки значајно насеље. Оно је тада наравно захватало мали простор, јер је то условљавала потреба за одбраном од честих напада.

Па ни средњевјековни Оногошт није захватао неки већи простор, с обзиром да се тада, на том мјесту, није могло развити веће насеље због сталних борби и мијењања његових становника. Први план средњевјековног Оногошта израдио је енглески научник (археолог) Артур Еванс који је проучавао како је изгледало ово насеље у средњем вијеку. Артур Ј. Еванс је 8. септембра 1877. године заједно са црногорском и херцеговачком војском у својству дописника „Манчестер Гардијана“ ушао у порушени Никшић, приликом његовог ослобођења од Турака. Он је тада направио план града на основу кога је реконструисао и описао како је изгледало ово средњевјековно насеље. Оригинал Евансовог плана је изгубљен, али је сачувана копија коју је Еванс радио, и то непосредно после ослобођења Никшића од Турака 1877. године. Из ње видимо да је његов план „обухватао данашњи Бедем и његово подножје у површини око 2 ха“.⁷⁰⁾

Константин Јиречек каже да је средњевјековни Оногошт био један четвороугаони градић усред поља (92). Иако је срушен, пошто је заузет од Турака, ипак се по његовим још очуваним зидинама чак и данас види да је Оногошт имао четвороугаони план.

У XVI и XVII вијеку, како је већ истакнуто, Оногошт није ни постојао, јер је био у рушевинама. По Евансу се стари град састојао из два дијела: тврђаве и доњег града, које он овако описује (Артур Еванс: план старе основе Никшића 1877. године): „Тврђава је дугачка вијугава грађевина на гребену окомите главице, која се надноси над Доњи град. На два њена краја дижу се куле, а између њих су у средини тврђаве два блока (две топчане), један са више претенциозне конструкције и с њим је добар поглед на све позиције око града. Доњи град је у пољу испод тврђаве, која га затвара са запада, а са три стране је био опасан високим бедемима. Доњи град је имао куле на угловима зидова и по једну у средини сваког зида. Ове три куле у центру зидова имале су округла врата на своду кроз која се улазило у град“ (1; 78, 67). А. Еванс сматра да су се његове главне установе налазиле у Доњем граду, гдје су биле двије улице, које су се укрштале под правим углом и ишле у правцу капија.

Да је Стари град средњевјековна грађевина, Еванс тврди, прво, на основу његовог плана у облику четвороугаоника, затим на основу карактеристичних кула које је град имао на угловима и у средини градских бедема и, најзад, по конструкцији доњих дјелова градских зидина, за које каже да су неоспорно средњевјековне. Стари град

70) М. Максимовић: Урбанистичка проблематика, стање и реализација урбанистичког плана града Никшића. Никшић, 1966. (необјављени рад).

није било дјело турских неимара, него је то уствари од Турака обновљен средњевјековни Оногошт (1).

Уствари, Еванс за град истиче да је „раздијељен на три дијела: утврђење, унутрашњи град опкољен бедемом, и пространи део града, без бедема, али са пазаром и главним улицама“ (78, 145—148).

Под турском влашћу од 1465—1877. године град се развијао и изграђивао без плана — стихијски, као и већина оријенталних градова тога доба. Градски — војнички живот се развијао у оквиру утврђеног дијела града у коме се до 1702. године радило без икаквог плана. Ван градских бедема свака грађа била је стихијска. Највећи дио града био је подигнут у унутрашњости бедема и непосредно испод њега, а мањи дио у равници гдје се налази данашњи Никшић (прилог: слика Старе вароши Никшића).

Турски Никшић се састојао из два дијела: града и вароши. „Као и средњевјековни Оногошт и турски град се дијелио на Горњи и Доњи град. Горњи град је служио као тврђава турског Никшића. Он лежи на гребену стјеновите главице и пружа се по њој око 50 метара у дужини. Зидови града су дебели метар, понегдје и два, а високи четири и више метара. Свуда по зидовима су пушкарнице. На југу Горњег града је петоугаона и троспратна кула Небојша, која је бранила приступ граду с јужне стране. У сјеверном дијелу је осмоугаона кула, а иза ње широка платформа са које је неколико топова могло дејствовати. У средини града су двије топчане, поред којих је био велики подрум у којем су Турци затварали сужње... Доњи град је испод Горњег, ограђен тврђавом и опасан са три стране зидовима високим четири метра. На угловима и средини зидова имао је простране куле... Главна врата била су у кули на средини источног зида и звала су се Велика капија. Две куле на крајевима овог зида називали су Просена кула, у сјеверном крају и Оса кула у јужном. Ова друга је имала шестоугаони облик и у њој је био бунар и жрвањ за жито. Једним попречним зидом Доњи град је био подијељен на сјеверни већи и јужни, мањи део. У сјеверном или како су га звали „Старом граду“ било је 18 кућа рисанских и новљанских муслимана и то су биле најстарије куће у турском Никшићу. Како је тај простор Доњег града мали, ове су куће били јако збијене са узаним сокацима између њих. У јужном одсеку Доњег Града налазио се стан команданта града, једна болница, кујне и магацини за резервну храну... Сматра се да Турци по насељењу због несигурности није су смјели зидати куће у пољу ван градских бедема“ (1, 19). У Доњем Граду улице су биле врло уске и био је јако насељен.

Предњи подаци доста се поклапају и са планом турске (градске) тврђаве који је дао турски генерал Халил Седес (75, 149). Овај генерал не даје опис плана, али је дао снимак турске тврђаве и града (75, 148). План датира из 1877. године. Евидентна је чињеница да турска тврђава има правоугаони облик.

Убрзо су досељеници са разних страна, подижући куће у пољу, основали турску варош. У турској вароши куће су биле најгуще испред самог града, у Старој вароши. Ту је било неколико узаних

улица и сокака. Даље од града куће су биле разбацане или груписане по турским братствима. Тако се турска варош дијелила, као што је већ речено, на неколико махала: Мушговина, Херцеговачка, Подгоричка, Спушка, Кучка, Пиперска, Феризовића и Грудска Махала, чије се име и до данас задржало у Никшићу гдје и сада живи неколико муслиманских породица (1, 74—80; 74, 64—65).

У дјелу „Босна“⁷¹⁾ од В. Клајића налази се гравура „Оногшт“ — Горњи град из времена у коме је припадао Босни и Херцеговини. Она наводи на претпоставку да је и нови град турског доба био ограђен — сазидан онако како је приказано на плану старог града из 1708. године. Уосталом то потврђује ова гравура, предвиђеног шестоугаоног облика у Доњем граду и у Горњем граду са четири јаке куле, као и двије помоћне, једна на сјеверном и јужном дијелу Горњег града повезане са Доњим градом. Распоред улица, објеката — цистерне — чатрње, главне и споредних капија, као и веза са тврђавом идентична је основи архитектонског снимка који је направио А. Еванс 1877. Овакав план Никшића из 1708. године чува се у матичном музеју града Никшића.

У заоставштинама Јована Н. Томића⁷²⁾ пронашао сам идентичан план Никшића. Овај план Ј. Н. Томић открио је приликом свог боравка у Венецији. Са легенде плана виде се врата, старо утврђење, обновљена тврђава, ограда од гвоздених колаца, (палисад) и новији дворца.

Павле Ровински истиче „да град има неправилни облик, зато што се зид пење уз брдо дјелујући искривљено, али уопштено он представља издужени четвороугао.“ (62, 227).

Непосредно после ослобођења града од Турака, тадашња градска управа осјетила је потребу за планском изградњом будућег насеља, па је нашла начина да се изврши премјер града и ближе околне и да се изради регулациони план по коме ће се град изградити. Др Инж. Ј. Сладе — Шиловић израдио је први регулациони план града, маја мјесеца 1883. године. Сладе је родом из Трогира, а тада је био са службом у Котору, гдје је провео око 30 година. За вријеме II свјетског рата уништена је ранија градска архива, а са њом и сва техничка документација до тада подигнутих објеката у граду. Након смрти Ј. Сладеа 1900. године овај план је пронађен у његовим заоставштинама у матичном музеју Трогира, гдје и данас живе његови наследници. Максим Шобајић⁷³⁾ и Марко Драговић⁷⁴⁾ сматрају да је регулациони план Нове вароши Никшића радио инж. Рус Ворман који је израдио регулациони план Нове вароши Подгорице, три године доцније 1886. године⁷⁵⁾. Међутим, овак-

71) Клајић Вјекослав: „Босна“, Загреб, 1878.

72) Архив САН-а. Заоставштине Јована Н. Томића, сигн. 8.711 — XII/87.

73) „Глас црногорца“, Цетиње, 1888, бр. 5.

74) „Глас црногорца“, 1887, бр. 33.

75) Павле Мијовић: Историјске агломерације у урбанизму Титограда. Старине Црне Горе. Годишњак Завода за заштиту културе СРЦГ. Цетиње, 1964; „Глас црногорца“, бр. 43, Цетиње 1886.

ва констатација није прихватљива с обзиром да постоји очувани оригинални регулациони план инж. Ј. Сладеа.

Велике заслуге за овакав подухват свакако има црногорски кнез Никола који се носио мишљу да умјесто турске Старе вароши подигне Нову варош. „На молбу грађана Никшића да им се одреди мјесто за подизање вароши дошао је у прољеће 1884. године кнез Никола, сазвао грађане и објавио им да је донео план Нове вароши“ (1, 125—127). Тако је Никшић овим планом добио поред Старе, и нову урбану цјелину — Нову варош. По плану инж. Сладеа средину Нове вароши чини четвороугаони трг од којег звездасто полази шест правих улица (1, 125—127).⁷⁶⁾

„Овим планом је инж. Сладе занемарио сву дотадашњу изградњу, а развој будуће изградње града углавном предвидио у равници источно од градског бедема... Према економским приликама становништва које је Нови град насељавало и изграђивало, планом је предвиђена приземна изградња или приземље са једним или највише два спрата. Сва изградња је била рубна. Даље, овим планом је била предвиђена изградња подземне канализације за одвод површинске воде и изградња зелених површина са обавезним засађивањем дрвореда у свим улицама. Дрвореди су били обавезни не само у градским улицама, већ и поред свих прилазних путева ка граду на дужини од 2—5 км... Захваљујући овоме Никшић је био град пун зеленила и са врло лијепим уличним дрворедима“ (156, 30 и 31).

Др Сладе је након снимања терена, прво израдио план постојећег стања, па је на регулационом плану дао основу новог урбанистичког рјешења. На регулационом плану запажају се затечени стамбени објекти којих укупно има 185. Креатор новог Никшића свакако је сам кнез Никола по чијој замисли инж. Сладе реализује дворца, манастир, комплексе паркова. На крајњем сјеверном дијелу регулационог плана види се низ објеката, а то су уствари били турски војни објекти који данас не постоје. За вријеме старе Црне Горе на том мјесту подигнути су тзв. војни станови. Сладе на овом простору није предвиђао изградњу индустријских и трговачких објеката.

„Иако је Сладеов план предвиђао развој града до око 10.000 становника по његовом систему развоја улица било је сасвим могуће, уз мање измјене, проширити град неколико пута, а да у погледу саобраћајница и даље буде савремен.“ (156, 30 и 31).

По овом регулационом плану Никшић се изграђивао све до 1941. године, а на његовим конципираним основама заснивани су сви послератни урбанистички планови. Карактеристично је истаћи да је ондашња грађевинска дисциплина била врло строга и да се нијесу дозвољавала никаква одступања од утврђеног плана, како у почетку тако и касније. План је рађен по узору на нека урбанистичка рјешења италијанских градова. По својој идејној концепцији представља ренесансно-барокну шему идеалних градова.

76) Енциклопедија ликовних умјетности бр. 3, Загреб, МЦ, МЛ 14.

2. Урбанистички планови новијег времена и њихове поставке

Послијератни развој Никшића захтијевао је нужну и брзу израду новог урбанистичко-регулационог плана. Урбанистичка концепција Никшића формирана је кроз дужи процес урбанистичких студија и разраде генералног плана. Одмах послје ослобођења ништа није предузето за оснивање једне урбанистичке установе која би планирала и контролисала планску изградњу насеља, него се организација урбанистичке службе развијала постепено. На почетку поратног периода формиран је Савјет за урбанизам, комуналне и стамбене послове да би он касније прерастао у Савјет за урбанизам који је основан 1955. године. Данашњи Општински завод за урбанизам и пројектовање основан је 16. децембра 1963. године. Овај завод за урбанизам и пројектовање формиран је као специјализована организација да води јединствену и смишљену урбанистичку политику у граду од студија и анализа до детаљних пројеката. До оснивања овог Завода у одјељењу за комуналне послове скупштине општине постојао је Одсјек за урбанизам који је основан 1955. године⁷⁷⁾. Отуда, све послјератне урбанистичке планове Никшића радиле су пројектантске организације или појединци ван Црне Горе.

Никшић је практично био без урбанистичког плана од 1941—1958. године, што значи укупно 17 година.

Управо, до 1952. године град није имао никаквог урбанистичког плана. Те године израђен је први послјератни план Никшића који је био повјерен Пројектном атељеу *браће Стојановић* из Београда. Они су израдили основу новог плана на коју је општинска комисија дала своју критику и утицала да⁷⁸⁾ се од његове примјене одустане (160, 30 и 31).

Према овом регулационом плану град је требало да се подиже у етапама у периоду од 20 година, када ће — како се предвиђало, услед наглог пораста индустрије град имати 30.000 становника. План је био конципиран тако да је површина града износила 430 ха. Од тога је на станове опадало 48, на јавне дјелове 20, на улице, тргове и скверове 14 и унутарградске, зелене и остале површине 18%. Густина насељености износила је 150 становника по једном хектару. Од цјелокупног простора на коме се град простирао на просвјетне и културне објекте односило се 19 ха, на здравствено-социјалне 12 и на физкултурне 10 ха.

Према овом урбанистичком плану територијални развитак града се кретао према Зети и Бистрици, гдје ће се подићи шумски појас у ширини од 500 метара, да би се град заштитио од дима жељезаре „Борис Кидрич“ и штетних састојака из ваздуха. Изградња Никшића настављала се на дотадашњу стамбену изградњу. Према овом

77) М. Максимовић: Урбанистичка проблематика, стање и реализација урбанистичког плана града Никшића. Никшић, 1966.

78) Никшићке новине, Никшић, 1961. бр. 11.

плану била је предвиђена само замјена старих и дотрајалих зграда новим стамбеним зградама. Планом је предвиђена изградња више улица и изградња нових комуналних објеката. Градске јединице имаће обично од 3—6.000 становника, и у свакој, без неке строге централизације, налазиће се основне школе, домови културе и други објекти. Периферију града представљаће објекти Жељезаре и будућег Комбината алуминијума, саобраћајни жељезнички чвор, посебно са путничком, посебно са жељезничком станицом, и стари дио града — некадашњи Оногшт гдје ће се, уз чување историјских објеката, спроводити слободна изградња.

Друмски путеви за Титоград, Требиње, Дурмитор и Жупу, заобилазе град и улазе у њега само на три мјеста. Жељезничка траса за Жељезару у будуће не би ишла садашњим правцем, већ ће заобилазити Требјесу. У околини манастира, гимназије и према стадиону „Сутјеске“ предвиђено је било да се подигне главни градски парк, физкултурни и слични објекти. Требјеса би послје њеног пошумљавања имала карактер градског парка и излетишта.

Такође, према том плану, околина Никшића са неколико језера у систему хидроцентрала „Горња Зета“ измијениће географски облик, због чега су с те стране разрађени многи елементи регулационог плана. На примјер, проучавала се могућност активирања Бистрице, како би послужила као градска ријека.⁷⁹⁾

Овај план је испољавао тежњу за остварење широких захвата. А тадашњи економски услови нијесу били сазрели за тако велике подухвате те гледано са тог аспекта овај план није био усклађен са економским могућностима.

Други послјератни урбанистички план Никшића израдио је Завод за урбанизам Архитектонско-грађевинско-геодетског факултета у Загребу, чији су главни пројектанти били проф. инж. арх. Јосип Сајсел и доцент инж. арх. Драган Болгар (161). Они су на овом плану почели да раде од 1954. до 1956. године. Овај план усвојен је од стране Народног одбора општине — Никшић 26. маја 1958. године. Према усвојеном регулационом плану стамбена зона Никшића обухвата површину од 11,25 км² и садржи 11 стамбених урбанистичких јединица.

Реализација овог плана за изградњу Никшића предвиђена је за крај 2000. године, када би Никшић требало да има 56.500 становника.

Овим урбанистичким планом први пут се одређује шири и ужи грађевински рејон града. Након усвајања плана града дефинитивно је донесена Одлука о одређивању ужег грађевинског рејона града Никшића који обухвата подручје: „У границама које иду од моста Дукло на ријечи Зети ријеком Бистрицом до источне оградје жељезаре „Борис Кидрич“, овом оградом до пута Никшић — Шавни пресијецајући га, затим продужава правом линијом на обалу ријеке

79) „Побједа“, бр. 119, Цетиње, 1952.

Грачанице, а одатле десном обалом ријеке, укључујући насеље „Будо Томовић“ до моста на Грачаници; од овог моста до пута за Озриниће испред Требјесе — подножјем Требјесе до извора рјечице Мрковшнице, затим овом рјечицом до Малог моста, од Малог моста индустријским колосјеком Жељезаре до жељезничке пруге, одатле жељезничком пругом до поред куће Петровића, па подножјем Студеначких главица до мјеста гдје се укрштају жељезничка пруга и пут Никшић—Требиње, одатле пругом од жељезничког моста на ријеци Зети и ријеком Зетом до моста Дукло.

Граничне парцеле подручја из претходног става, које се у исто подручје укључују, јесу број: 1, 7, 8, 9, 13, 14, 434, 435, 436, 437, 438, 526; 547, 549, 557, 559, 561; 562, 586, 595, 597, 598, 600, 608, 610, 621, 623, 624, 625, 627, 628, 632, 633, 682/1, 682/2, 780, 781, 782, 794, 792, 793, 2351, 2355/1, 2356/1, 2377, 2380, 2390, 2394, 2395, 2392, 2391, 2371; 2370; 2406, 2174, 2760, 2142, 2141, 2465, 2458, 2456/1, 2456/2, 2429, 2428, 2433, 2436, 2724, 2718, 2717, 7216, 2715, 2714, 2799, 2500, 2501; 2756, 2790; 2753, 2578, 2579, 2589, 1401, 1402, 1403, 1407, 1409, 1445, 1456, 1467, 1457; 1462, 1313, 1314, 1315, 1320, 1319, 1322, 1323, 1324, 259, 260, 258, 257, 255, 256, 245, 243, 229/1, 227, 181, 180, 179, 174, 173, 163, 162, 161, 160, 159, 157, 154, 153, 151, 149, 148, 142, 141, 140, 133, 132, 131, 110, 108, 107, 100, 91, 92 и 90.⁸⁹⁾

Према овом плану, средишњи стари дио града остаје онакав какав је изграђен према Сладеовом плану из 1883. године. Постоји извјесна сличност овога са Сладеовим планом, али је овај план свеобухватнији и прилагођен перспективним потребама града и околине. Сличност овога са Сладеовим планом је централни зелени појас у којем је новим планом предвиђена изградња друштвених, јавних и репрезентативних објеката који су већ подигнути као што су: Медицински центар, Дјечји диспанзер, хотел „Оногошт“, школа, суд, Педагошка академија, грађевинско предузеће „Црна Гора“, Дом студената Педагошке академије и други објекти. Овај зелени појас одваја старо језгро од осталог дијела града. Зелени појас граничи се са јужне стране улицама Радоја Дакића и Данила Бојовића, а са сјеверне стране улицама Др Ника Миљанића и Николе Тесле (161).

Поред овог налази се појас колективног становања — појас високоградње. Овдје су предвиђене зграде за становање радника из индустријске зоне града. То су стамбене зграде блоковског типа са солитерима, пратећим објектима, као и периферним индивидуалним објектима. Ови објекти су размјештени у зеленилу у блоковском контакту са дјечјим игралиштима, мањим спортским теренима и мјестима за миран одмор омладине и одраслих. То је појас вишеспратница са широким улицама и дрворедима.

Послије овога, слиједи појас мјешовите градње — колективне и индивидуалне. У овом појасу ће поједина предузећа подићи стамбене зграде за своје раднике, а предвиђено је да и појединци могу подизати индивидуалне приземне зграде.

На крају се налазе индивидуална, периферна, сателитска, приградска насеља (161).

Зоне индустрије и комунално-санитарно-техничке службе размјештене су ван насељених дјелова, али су у непосредној вези са градом и транзитним саобраћајем. Поред већ предвиђених комплекса индустрије који је био у изградњи на истоку града (Жељезаре), план је предвиђао још два мања индустријска подручја и то: прво, на западу од града, у подручју постојеће дрвне индустрије; и друго, у сусједству постојећег комплекса Жељезаре и преко Бистрице, мању индустријску зону, припојену на индустријску пругу, предвиђену и за клоациону и сточну пијацу. У плану је задржан комплекс Пиваре на данашњем локационом мјесту (161).

Нови урбанистички план је у потпуности задржао радијалну мрежу улица и облик блокова до тада изграђеног дијела града по плану Сладеа (156, 30 и 31).

За будућност града предвиђено је провођење транзитног саобраћаја тангентијално на уже градско подручје, тако да је изван ужег градског подручја пројектована саобраћајна кружна цеста на коју се надовезују цесте из свих главних смјерова: Фоче, Требиња, Жабљака и Титограда. Кружна цеста пролази јужно од Студеначких Главица рубом акумулационих језера и припаја се на постојеће цесте у смјеру Требиња и Титограда (161).

Трансверзална мрежа улица проведена је саобраћајницама положеним окомито на удаљености од просјечно 500 метара. Мрежа стамбених улица проведена је тако да је спријечен транзит промета по тој мрежи, у циљу постизања мира и сигурности у подручјима становања (161).

Ново територијално ширење града предвиђено је према ријечи Бистрици на сјеверу, сјевероистоку и истоку ка индустријској зони, као посебни стамбени комплекс.

У граду је и даље задржана рубна изградња са објектима по словног и трговачког значаја (156, 30 и 31).

Према овом урбанистичком плану читаво стамбено подручје је састављено од десет организованих јединица (микрореона) од по 5.000 становника (161).

Из табеле се види да су аутори прије усвајања плана планирали град за 39.500 становника са површином микрореона од 264,5 ха. Усвајањем овог плана и територијалним ширењем града, површина и број становника се повећава.

Након израде овог урбанистичког плана, СС — Никшић повјерила је ревизију плана посебној стручној комисији у саставу: арх. Максимовић, арх. Радовановић и арх. Сомборски, која је поднијела посебан извјештај да план треба допунити: а) идејним пројектом канализације; б) идејним пројектом снабдијевања водом; ц) идејним пројектом нивелације града. Ове и друге примједбе су усвојене.

Од 1958—1971. године није рађен ни један урбанистички план, што значи да је овај град већ данас 13 година без таквог плана. Ме-

80) „Сл. лист НРЦГ“, бр. 21, Титоград, 1959.

Ћутим, с обзиром на привредни развој таква се потреба осјећала. Због тога је СО — Никшић 1971. године расписала општејугословенски конкурс за израду урбанистичко-архитектонског рјешења трга „Маршала Тита“ — централног потеза града са пратећим простори-ма⁸¹⁾. Овим конкурсом су тражена комплетна рјешења за трговину, саобраћајнице, улично освјетљење, продавнице и друге пословне просторије. Како овај наслов у конкурс уствари представља основу града и централни градски потез и њему припадајућих простора, то се ово може сматрати као једна „врста израде плана“. На овом конкурс прву награду добио је арх. *Феђа Кошир*, из Љубљане који је освајао награде на више сличних међународних и домаћих конкурса.⁸²⁾

Таб. 20

Микрореони	Бр. становника	Површина	Ст./ха (густина насељености)
1.	3.500	29 ха	120
2.	2.000	25 "	80
3.	6.000	32 "	186
4.	4.500	22 "	204
5.	4.500	23,5 "	190
6.	5.500	38 "	150
7.	1.800	30 "	60
8.	10.000	44 "	227
9.	400	8 "	50
10.	1.300	13 "	100
Укупно:	39.500	264,5 ха просјек:	150 ст.

Коширово рјешење нуди најбољи стoј између старог и новог и препоручује реалност и економичност у погледу даљег развоја Никшића.

„Развој градског центра ћемо, наравно, ослонити на оно што већ имамо позитивно и употребљиво, на постојеће жаришне тачке градског живота: то су трг „Саве Ковачевића“, трг „Маршала Тита“ и новија интензивна концентracија активности око солитера Скупштине општине. Распоред тих жаришта је линеаран и довољно убједљив да дефинише правац развоја, тј. локацију нових жаришта улаза у град (жељезничке и аутобуске станице), рекреацијске агломерације уз улицу „29. новембра“ и спортског парка с оне стране Бистрице. Наслијеђени елементи „идеалног“ града у Никшићу су „историјски“, али су толико снажни да се покушаји чији би циљ био: створити конкурентску композитну доминанту показују препотентним и не-ефикасним. Тако се одједном открива да прошлост и будућност могу да се ипак пријатељски сложе ако урбанистичко наслеђе Следеовске теме допунимо варијацијама у ритму савременог обликовања, следећи визију хуманистичког и хуманог урбанизма, чији симбол је простор трга као таквог“ (162).

81) „Политика“ Београд, 26. III 1971.

82) „Политика“, Београд, 15. II 1971; „Политика“, Београд, 17. I 1972.

Кошировим рјешењем је врло добро предвиђена магистрална градска осовина од нове жељезничке станице до спортског парка. Овом централном авенијом искључиво ће се кретати пјешаци да би што мање били угрођени од свега што им досађује (хладноћа, врућина, бука) и што им годи (свјетлост, топлота). Коширово рјешење нуди функционално и просторно добро усклађен однос аутобуске, жељезничке станице, хотела, ресторана, поште и других пословних објеката према тргу Саве Ковачевића.

Централни потез града по Коширу треба да буде на пресеку двију осовина код Скупштине општине: магистралне уздужне (од жељезничке станице до спортског парка) и краће попречне (од нове болнице до нове тржнице). У овом градском комплексу предвиђа се: изградња робне куће, тржнице, дома здравља, новог хотела, омладинског дома, радио-станице и других објеката трговачког и пословног карактера. На овом простору града формира се нови трг о чему ће касније бити више ријечи (162).

Кошир избјегава изградњу солитера. Његовим рјешењем запажа се реконструкција стамбених објеката централног потеза града (предвиђа се рушење 37 приземних стамбених зграда).

„Комплекс омладинских домова спада уз гимназију и школу — због спортских сала, радионица, због дансинга и др. Богато зеленило око објеката прелази у зелени појас Старе вароши с пластичним акцентом развалина бедема“ (162).

Спортски парк уз Бистрицу, по Коширу, представља такође финале централног потеза.

У саобраћајном погледу предвиђена је изградња кружног пута који ће пролазити данашњом улицом „Вука Мићуновића“ до данашње жељезничке станице, заобилазећи новопроектирани трг и новопроектирану тржницу. Са овог кружног пута возила ће скретати на поједине попречне улице са стране, па ће се на тај начин заобилазити централна авенија.

3. Критичке оцјене поставки о развоју града кроз анализу урбанистичких планова

Ако се квалитет урбанистичког ансамбла мјери критеријумима привлачности, функционалности, живахности и симболике, онда урбанизам Никшића показује и добре и лоше карактеристике. Никшић је град чији је урбанистички развој углавном резултат двије пројектантске интервенције које су му одредиле правац и карактер развоја. Иначе, један је од ријетких градова у Југославији који се почев од прије 89 година изграђивао по урбанистичком плану. Нови урбанистички план из 1958. године у потпуности је прихватио основна рјешења првобитног регулационог плана, тако да је обезбијеђен континуитет у развоју града. Следеова композиција тако је снажна да и даље влада цјелином: простори које је оживјела и даље су у ткиву Никшића непревазиђени квалитет. Квалитет генералног плана из

1958. године видимо, углавном, у зонингу, који зградама друштвеног стандарда одређује мјесто у континуираном појасу, уз историјско језгро.

Недостатак Сладеовог плана је у томе што се сукобљава са постојећом саобраћајном ситуацијом. На примјер, трг Саве Ковачевића према Сладеу је главни саобраћајни центар. Међутим, он треба да добије другу намјену, како је то Кошировим рјешењем предвиђено, „да постане градски парадни Етуал“ (162). Стамбени објекти по овом плану изведени су као карактеристични приземни објекти без нарочите архитектуре. На неким мјестима стамбена изградња је адекватна замисли урбанистичког плана. Једносратне зграде, складне и мирне архитектуре, изведене су углавном око трга „Маршала Тита“. Овим је дошла до изражаја једноличност објеката, улица и блокова. Насупрот данашњим принципима научног урбанизма, тада је код оријентације стамбених просторија главну улогу имала улица, а не инсолација и однос према слободним површинама. Др Сладе је, наравно, најмање крив што су друштвено-економски услови у старој црногорској држави и предратној Југославији били такви да је изградња, какву је његов план омогућио, морала да чека више од пола стољећа, а није крив ни што су, у међувремену, на рубовима његових улица изникли нисови грађевина чију су намјену и љепоту превазишле чак и потребе генерације која их је подигла. Свакако да се Сладеов план тек последице шест деценија морао незнатно кориговати, јер је процес индустријског преображаја захтијевао ново и велико насеље које ће омогућити повољне услове живота радном човјеку једне сасвим нове друштвене заједнице. Сладе није завршио урбанизовани рејон, већ је оставио могућност логичног урбанистичког развоја града, што омогућава стварање тзв. сиромашних неурбаних рејона.

Урбанистички план браће Стојановић из 1952. године био је преобиман по свим својим елементима за ондашње услове привредног и друштвеног развоја због чега и није реализован. Ипак, позитивна је чињеница да Никшић 1952. године добија први послератни урбанистички план када се већ прелази на најсавременије урбанистичке принципе изградње једног града.

Урбанистички план из 1958. године није могао да анализира сву проблематику када се ради о модернизацији, реконструкцији и асанацији града, већ је то у домену детаљних планова. Сви планови изградње, који углавном долазе од стручњака ван Црне Горе, не садрже детаљну планску изградњу. То су само идејна и парцијална рјешења, без снимљених терена и економских анализа које су потребне при реконструкцији појединих дјелова града.

Посебан недостатак урбанистичког плана из 1958. године је тај што је са стамбеним солитером затворио градску панораму и што се никако овај солитер не уклапа у концепцију кружног трга „Саве Ковачевића“. Куће „страћаре“ требало би, западно од трга, замјенити новим модернистичким зградама. Ако је већ требало сачувати стари амбијент на тргу „Маршала Тита“, онда је зграда библио-

теке нарушила естетски амбијент овог трга. Локација индустријске и стамбене зоне је добро извршена. Међутим, локацију пиварске зоне која се данас налази у центру града требало је измјестити ван града. Ово због тога што се добрим дијелом загађује ваздух од отпадних гасова.

Овим, као и другим, послератним урбанистичким плановима није добро предвиђена локација здравствене зоне, гробља и појединих школа. Медицински центар треба измјестити ван градског центра, са најповољнијим природним условима и на потребној удаљености од индустрије, жељезнице и путева. Међутим, он је сада лоциран у самом центру града. Зграда једне основне школе такође је лоцирана уз саму зграду Пиваре „Требјеса“, што је такође неправилно.

Питање измјештења гробља није новијег датума. Још 1903. године дотадашњи општински органи поставили су питање измјештења гробља ван града, па су биле предложене три локације: једна јужно од Требјесе, друга сјеверно од Требјесе у правцу Жељезаре и трећа западно од града.⁸³⁾ Према плану из 1958. године дата је локација гробља у сјеверном подручју Студеначких главица. Коширово рјешење поново одбацује ову локацију и предвиђа је на простору између Саборне цркве и Требјесе, гдје урбанистички план предвиђа рекреативни простор или „Луна-парк“. Најповољнији простор за локацију гробља, свакако, био би јужно од Требјесе, на даљини око 500 метара од данашњих кућа, јер је и територијално ширење града предвиђено на сјеверу у правцу Бистрице и Зете.

И Коширово рјешење урбанистичког развоја града има недостатака. Положај споменика палим борцима на тргу Саве Ковачевића није најсрећније рјешење, а није посвећена дужна пажња ни повезивању града са тврђавом Оногшт, која је некомплетно концептирана у једној од ранијих интервенција.

Анализом постојећег стања да се закључити да је Никшић доста и поред неких позитивних рјешења расплинут и неорганизован градски организам и да је својом послератном изградњом премашио границу свог територијалног ширења, а да се мање изграђивао у висину.

Послјератним урбанистичким плановима примјењивани су двосратни стамбени типски објекти који су низани дуж улица са међусобно малим растојањима. Тиме је још јаче фиксиран првобитни Сладеов план, али са јачом изражајношћу монотоније у изгледу улица и блокова. Ова претежно двосратна и тросратна изградња наша се непосредно поред старије приземне изградње која је била изведена у затвореном систему, чиме се још више појачао несклад у грађевинској структури града.

Положај појединих стамбених зграда и улица на подручју града је неправилно оријентисан. Стамбене зграде су претежно по-

83) Према казивању Максима Максимовића.

стављене правцем С—Ј и З—И. С обзиром на локацију индустријске зоне и на јак утицај вјетрова и сунчеву свјетлост, локацију најновијих стамбених објеката треба оријентисати другачије. Иначе, то више долази до изражаја у каснијој стамбеној изградњи. Погрешна локација многих објеката је посљедица допуњавања Сладеовог плана стамбене изградње.

Решење традиционалних граница града — аграрни пејсаж — сеоска насеља не одвија се најсрећније. Између околних села и града створена је мјешовита зона малих приземних кућа с баштама, која је превише пошла у ширину, на штету изгледа града и његовог складног развитка. Та зона „дифузног“ развоја превише заузима мјеста у динамичном развоју града. У модерним градовима, па и у оним искључиво индустријског карактера, сузбија се ширење таквих зона. Данас је потпуно прихваћен принцип подизања насеља на мањем простору. Урбанистички план Никшића требало би да претрпи измјене, јер град нема много слободних површина за стамбену изградњу.

Између појединих урбаних цјелина у Никшићу има доста празних неизграђених слободних површина, што у перспективи треба отклонити. На таквим површинама треба много више изграђивати правилне градске четврти, којих нема много у граду.

Треба се чувати изградње типизираних кућа, нарочито на једном простору, а и фасаде стамбених зграда треба да буду далеко разноврсније.

Неоправдано је избјегавање даље изградње вишеспратница (солитера), као што предвиђа Коширово рјешење, поготово када се зна да то појефтиније цијену станова и штити градски простор за стамбену изградњу. Двоспратне или троспратне зграде могле су бити подигнуте за још један или два спрата.

Брза изградња индустријских објеката и стамбених зграда успорила је застој у изградњи тзв. комуналних објеката. Запажена је појава да стамбену изградњу не прате адекватно објекти друштвеног стандарда и комуналне мреже.

Кружни пут око града ограничава површине града за период перспективног развоја.

Ипак, захваљујући послеријатним урбанистичким плановима, неоспорно је да је много учињено у погледу отклањања очигледних негативности, а нарочито када је у питању изглед, хигијена и начин живота и рада у граду. Али поједине негативности у урбаном развоју треба тражити и у недостатку урбанистичке културе.

Досадашњим урбанистичким плановима Никшић је изгубио своја локална обиљежја и доживео знатан преображај. Задатак је урбаниста — не само да предвиде како ће даље развијати град, него и какву ће му „боју“ дати кроз урбанистичке планове.

4. Стварни развој града у односу на поставке у урбанистичким плановима и разлози неусаглашености дефакто развоја и развоја по плановима

За Сладеов план може се рећи да је сасвим исправно поставио функционалност новог градског организма, тако да се за доста кратко вријеме развила Нова варош, а самим тим и реализовала концепција овог плана. По Сладеовом плану је изграђено подручје у трапезу између улица Народних хероја, Пете пролетерске бригаде, Вука Караџића и Вука Мићуновића. По генералном урбанистичком плану из 1958. године град се подигао око језгра насеља између Бистрице, Зете и Требјесе.

Када се данас посматра реализација Сладеовог плана Нове вароши, види се да је град постављен на радијалној шеми комуналне мреже приближно шемама „идеалних градова“ ренесансе (шемама више угаоних основа уписаних у круг) са карактеристикама строго геометријске правилности. Интересантно је напоменути да је, према неким подацима, краљ Никола наручио од извјесних италијанских стручњака планско постављање града, чиме се дошло до поменутих шема. Када су потребе града прерасле обим постављене шеме и крутост геометријске стеге, изградња се обављала путем освајања нових територија (у одсуству генералног плана који би плански усмјерио његов територијални развитак).

Никшић је карактеристичан примјер града који је још од 1883. године имао регулациони план. Стечене навике грађевинско-урбанистичке дисциплине и културе и усклађеност урбанистичког плана са економским могућностима доста су допринијели Сладеовом концепту реализације плана. Због тога и може да послужи као примјер многим нашим градовима.

Ако се посматрају ширина, број и распоред улица Нове вароши Никшића, као и тргови, онда се данас може констатовати да су сви послеријатни урбанистички планови наслиједили концепцију Сладеовог плана.

Веома је интересантна старост стамбеног фонда у Никшићу. Према статистичким подацима⁸⁴⁾ било је укупно 1.022 зграде (према старости градње до 1945. године) од којих је непознато било 308. Временски период изградње био је следећи: до 1900. је изграђено 150 зграда; од 1901—1918. 166 зграда; од 1919—1930. било је 195 зграда; од 1931—1940. изграђено је 169 зграда; а од 1941—1945. 34 зграде. Најстарије зграде су биле трошне и склоне паду, па су многе адаптиране и изграђене као нове стамбене зграде.

Посебних урбанистичких планова за Стару варош није рађено, већ се њена урбанистичка основа стварала стихијно и без неког утврђеног плана. Стамбена изградња у Старој вароши вршена је у стилу оријенталне архитектуре.

84) Статистички годишњак НРЦГ, Титоград, 1955.

По урбанистичком плану који је рађен 1952. године реализована је стамбена изградња (1953. и 1954. године) само дјелимично у улици Маслеше и улици Браће Радуловић и Пете пролетерске. Такво рјешење је прихваћено од стране аутора урбанистичког плана из 1958. године и свих ревизија урбанистичких планова.⁸⁵⁾

За концепције урбанистичког плана из 1958. године може се рећи да су реализоване 90%. И поред тога што је овим планом била предвиђена двоспратна и троспратна изградња, урбанисти Никшића су накнадно укомпоновали у градско ткиво низ објеката са 4, 5, 6 и више спратова, што је у супротности са генералним урбанистичким планом из 1958. године. Систем градског зеленила (како је то предвиђено овим планом), заснован на равномјерно распоређеној мрежи у облику ширих и ужих зелених појасева који повезују поједине дјелове града, треба брже реализовати и допунити.

Према расположивим подацима⁸⁶⁾ укупан број стамбених зграда од 1941—1970. године у друштвеној својини износио је 468, а број приватних 770 зграда (135), што укупно износи 1.238 зграда. Временски распоред изградње зграда у друштвеној својини има сљедећи редосљед: од 1941—1950. године изграђено је 52 зграде, од 1951—1960. године 277, од 1961—1965. 99 зграда, а од 1966—1970. године изграђено је 40 зграда. Из прегледа се да закључити да је најинтензивнија градња у Никшићу била од 1951—1960. године.

Урбанистички план из 1958. године имао је и својих специфичности. Програмом за израду плана омогућено је да се обезбиједи доста простора за индивидуалну изградњу, а за изградњу друштвених објеката дата је могућност лаког избора објеката разних величина, те се може ускладити са расположивим средствима за стамбену изградњу по годинама. Оваква рјешења траже више терена — простора, а самим тим и више издатака за комуналне објекте. Али, планом је омогућено да се врло лако могу благовремено обезбиједити терени за блоковску планску изградњу, како за индивидуалне тако и за друштвене објекте, што је у великој мјери допринијело да се у Никшићу, као и у другим југословенским градовима, ствара тзв. „дивља градња“. Пракса је показала да у условима благовремено обезбијеђеном простору за планску — дозвољену изградњу неће бити случајева такве врсте изградње. Наравно, са стручне стране гледано има мјеста приговору. До 1963. године потребно вријеме за добијање грађевинске дозволе износило је 3—5 мјесеци. Међутим, после доношења законских прописа о обавезном додјеливању грађевинских плацева путем конкурса ово вријеме се продужило на 10—20 мјесеци.

Давање плацева за приватну изградњу од 1954—1958. године било је бесплатно, а касније постепено уз надокнаду која се плаћала по једном плацу од 50—150.000 старих динара. Накнада за изградњу комуналних објеката почиње се обрачунавати и наплаћивати

85) Према казивању М. Максимовића.

86) Подаци добијени од Стамбеног предузећа Никшић, 1972. године.

после 1958. године и то у почетку симболично, почев од 50.000 старих динара по плацу, а данас по цијени 1 м² од 5.000—8.000 старих динара⁸⁷⁾.

Због тога је СО — Никшић, почетком 1967. године, разматрала проблематику уклањања бесправно подигнутих објеката на урбанизираној зони. Тада је регистровано укупно 3.579 разних врста објеката (усељене бараке, гараже, шупе за дрва, свињци, пољски клозети, дотрајали објекти и др.). Након тога је путем предузетих мјера порушено (од 1967. до јула 1971. године) 1.865 таквих објеката⁸⁸⁾. Чињеница је да се бесправна градња вршила у рејонима гдје претежно живе радници са ниским личним дохоцима, насеља: „Будо Томовић“ I и II, насеље иза Требјесе, затим Стара варош, Растоци и дио Трга Маршала Тита односно улице у којима су задржани стари објекти, гдје још увијек није био усвојен детаљни урбанистички план. Анализирајући проблематику бесправне градње, долази се до закључка да нијесу сагледавани економско-социјални моменти, већ су рјешења углавном тражена у административним мјерама.

Треба истаћи да су извјесни објекти у Никшићу грађени на брзину, некад без довољно стручности или укуса архитеката, некад једноставно копирани из других или пак лоше прилагођени природној средини. Сада је позитивно наступило то да се више води рачуна о перспективности, а то значи више се као раније не ради неприпремљено, не одступа се од плана, удружују се финансијска средства и подижу се савременије градске вишеспратнице, заокругљују се поједини квартави, изградњу прати и уређење улица, приступних путева, зелених појасева.

Урбанистички план из 1958. године претрпио је једну ревизију 1962—1963. године од стране Општинског завода за урбанизам и пројектовање. Том ревизијом измјештене су улице друге Далматинске бригаде и Народне омладине са обале Бистрице на мјесту гдје се данас налазе.⁸⁹⁾ Са том ревизијом одређена је локација аутобуске станице гдје се данас налази.

С обзиром на брзи индустријски и демографски развој Никшића, урбанистички план из 1958. године је по много чему превазиђен. Међутим, развитак савремених градова не може се замислити без периодичног доношења и ревизије урбанистичких планова.

Зато ће се будућа планска изградња Никшића наставити према већ усвојеном пројекту Феђе Кошира из Љубљане. Његовим рјешењем, измјештајем појединих објеката: као тржнице из централног дијела града периферно (код зграде Педагошке академије) и аутобуске и жељезничке станице јужније од града знатно ће се измијенити изглед града у том дијелу у коме се налазе.

87) Према казивању М. Максимовића.

88) Информација о бесправној градњи на урбанизираној зони града Никшића, рађена у периоду 9. IX до 14. XI 1971. године. СО — Никшић.

89) Према казивању М. Максимовића, начелника одсјека за комуналне послове СО — Никшић у пензији.

Наглашене критичке оцјене поставки о развоју града кроз анализу урбанистичких планова односе се добрим дијелом и на неусаглашеност развоја концепције урбанистичких планова у односу на стварни развој града.

II. ПРОМЈЕНЕ ФУНКЦИЈА И ПРОСТОРНО ШИРЕЊЕ, ПРОМЈЕНЕ У СТРУКТУРИ И МОРФОЛОГИЈИ ГРАДА ОД II СВЈЕТСКОГ РАТА ДО ДАНАС

1. Промјене у функцијама града:

а) Промјене у економским функцијама

На развитак градова утицали су различити фактори (историјски, саобраћајни, економски, друштвени), који су се током времена мијењали и остављали обиљежја свог дејства на изглед насеља. У зависности од ових чинилаца мијењале су се и функције градова и њихови утицаји на ближу и даљу околину. У својој прошлости Никшић је вршио разне функције. Од њих су неке имале трајни значај, а неке су само повремено долазиле до изражаја.

Пошто је имао повољан саобраћајни положај, Никшић је имао *војно-стратегијску функцију*. Ову функцију је имао још за вријеме Римљана, затим кроз читави Средњи вијек и у XVI и XVII вијеку када је давао снажан отпор Турцима. Ослобођењем Никшића од Турака 1878. године он губи ову функцију. За вријеме II свјетског рата Никшић је представљао фортификацијско утврђење. Чак и данас су примјетни трагови фортификацијске архитектуре — шанчева (бедема) на истуреним котама никшићког рељефа.

„Слабљењем стратегијске и управне функције јачала је *пољопривредна функција* Никшића и његове околине. Све до најновије друштвено-економске еволуције, настале развитком индустрије, становништво Никшића у великом проценту је имало посједе које је само обрађивало, и бавило се сточарством, па се мало разликовало од становништва околних села“ (11, 212). Сточарство је увијек било значајније од земљорадње. Данас се у овом региону могу издвојити два рејона: „Никшићко поље са Жупом и дијелом Бјелопавлићке низије која гравитира према Никшићу, чини земљорадничко — сточарски, а планинска околина — изразито сточарски рејон“. (11, 213). Сточарство је у овом историјски несигурном крају имало и ту предност што је стока покретно богатство, па је било лакше склонити испред освајача. Промјене у значењу сточарске привреде за овај крај, у најновије вријеме, илуструју подаци о кретању броја стоке. „У Никшићкој општини је било 1939. године 242.860 грла ситне стоке и 33.633 говеди, 1945. године — 20.043 грла ситне стоке и 6.386 говеди“ (11, 213), а 1971. године — 59.380 ситне и 16.481 говеди.

Сточарство је још увијек екстензивног карактера, па је и корист од ове привредне гране далеко мања од могућности. Слабо обнављање сточарства у послератном периоду посљедица је и процеса миграције сеоског становништва у град.

Услови за земљорадњу јако су ослабљени изградњом вјештачких језера и ширењем града, чиме су смањене и онако мале ораничне површине. Данас свега 2,42% од територије општине заузимају оранице и вртови. На тај начин је осјетно умањен значај ове привредне гране за никшићки крај него што је то било у прошлости.

Године 1967. у Никшићу је формиран Пољопривредно-прехрамбени комбинат „Никшић“ који се бави производњом разних пољопривредних култура (жита, крмног и индустријског биља, воћа и поврћа), меса, мљечних производа. Осим тога ППК „Никшић“ бави се продајом свих пољопривредних производа, затим трговинском мрежом свих роба на велико и на мало, а бави се и инвестиционом изградњом у сопственој режији. Комбинат има око 80 продавница у граду и по разним мјестима у Црној Гори, што још више повећава пољопривредну функцију и регионални развој Никшића. Овај комбинат снабдијева град разним пољопривредним производима. Према плану комбината за 1971. годину у пољопривредној производњи било је планирано 550.000.000 динара, а реализовано је 603.000.000 динара. ПИК „13 јул“ из Титограда такође снабдијева овај град разним пољопривредним производима, због чега је и изградио своје двије продавнице лоциране у центру Никшића.

Као центар сточарства Никшић је од постанка имао улогу *трговачког центра*. Сточни вишкови и потребе сточара давали су у прошлости основне елементе за трговину. Већ од XIII вијека многи историјски записи о овоме крају односе се на трговину стоком и сточним производима. Крајем XVII вијека трговачки каравани између Никшића и Боке которске бројили су често 500—700 коња (56, 24). Из Никшића су се највише извозили: стока и сточни производи, а увозили: жито, со, вуна и восак. И за вријеме турака Никшић је још увијек одржавао традиционалне трговачке везе са приморским градовима. Послије Берлинског конгреса трговачка функција овог града се још више побољшала. Отварају се неколике трговачке и занатлијске радње и кафане. Све до I свјетског рата, како истиче П. Шобајић, Трст је био главно увозно и извозно мјесто за Никшић. Међутим, Рисан је одувјек представљао главну извозну луку Никшићког региона. Изградњом цесте до Требиња, најближе жељезничке станице дуго времена, а касније и жељезничке пруге, овај град се све више оријентише на Дубровник.

Године 1931. Никшић је имао: „44 трговачке, два хотела, 18 угоститељских, 61 занатску радњу и два индустријска предузећа“ (110). Од 1918—1940. године трговачки живот у граду је ојачао. Трговина се нарочито развила и јача изградњом жељезничке пруге Никшић — Билећа, када се Никшић повезује са јачим привредним центрима Сарајевом и Београдом.

Пораст града нарочито посљедњих година, условио је и јачање трговине и угоститељства. Данас у граду постоји око 165 трговинских продавница. Од већих трговинских предузећа наводимо следеће: Велетрговинско предузеће „Напредак“, затим „Атекс“ и „Трговатекстил“ — која се баве прометом робе на велико и на мало.

Створени производни потенцијал, нарочито у индустрији, као и растуће потребе становништва, нужно су морали пратити одговарајући робни фондови за производну потрошњу, индустријска роба широке потрошње и пољопривредно-прехрамбени промет. Сем тога било је нужно реализовати сопствену производњу, те је трговина у улози посредника између производње и потрошње на овом подручју вршила функцију укупне друштвене репродукције.

Због уситњености трговинских радних организација дошло је и до реорганизације трговинске мреже у граду, њене модернизације и реконструкције. Наиме, интеграцијом трговинског предузећа „Прехрамбено“, прехрамбеног сектора „Напетка“, ПИК „Никшић“ и „Трготекстила“ формирано је крупно трговинско предузеће Пољопривредно-прехрамбени комбинат. Отуда се и број трговинских продавница смањило са 206 у 1970. на 165 у 1971. години. У поређењу са 1961. годином, у 1970. години број трговинских продавница се дуплирао. То потврђује и следећа табела:

Трговина у 1961. и 1970. години

Таб. 21.

Година	Трговина на мало				Трговина на велико				
	Продавнице	Запослено особље	Укупно	Прехрамбени производима	Препрем-беним производима	Предузећа	Запослено особље	Укупно	Продато трговини на мало
1961.	103	386	3.473	1.397	2.076	7	103	3.504	2.257
1970.	206	558	1.583	52,0	106,3	—	—	—	—

Угоститељство и туризам у 1961. и 1970. години

Таб. 22.

Година	Промет у мил. дин.							Туристи у хиљ.		Ноћења у хиљ.	
	Број радника	Лежаји	Запослено особље	Укупно	Храна	Алкохол-на пића	Остало	Укупно	Страни	Укупно	Страни
1961.	36	170	360	671	255	214	202	15.856	211	28.230	495
1970.	37	102	454	24,5	11,9	8,5	4,1	10,5	0,6	19,1	1,2

Никшић је снабдевач великог дијела Црне Горе. Ојачана трговачка улога Никшића захтијева модернизацију саобраћаја, прије свега жељезничког. Жељезничка пруга уског колосјека Чапљина — Никшић не може подмирити потребну везу овог индустријског и трговачког центра са унутрашњошћу. Овај проблем је дјелимично ри-

јешен нормализацијом пруге Никшић — Титоград изласком на Барску луку. Коначно рјешење тога проблема зависи од изградње жељезничке пруге Београд — Бар.

У послератном периоду појачана је и изграђена угоститељска мрежа, а посебно изградњом великог и модерног хотела „Оногошт“. У предратном периоду постојала су четири хотела: „Никшић“ (15 соба), „Европа“ (29 соба), „Америка“ (12 соба) и „Бристол“ (12 соба) (51, 262).

У таб. 22. евидентно је да се број угоститељских радњи са 36 у 1961. години повећао незнатно, тј. на 37 у 1970. години.⁹⁰⁾

У саставу хотела „Оногошт“ изграђен је модерни хотел „Никшић“ у Сутомору. У Никшићу и његовој околини изграђена су четири мотела које грађани користе и као излетишта (на Требјеси, Видровану, Крупцу и на Глави Зете).

Географски положај, климатски и хидрографски чиниоци истичу компаративне предности које овај град има за развој туризма у односу на остала мјеста у Црној Гори. Хидрографски туристички мотиви Никшића и околине су разноврсни и интересантни, почев од врела Видрована и већ поменутих ријека до, по њепотама и егзотици, познатог система вјештачких акумулационих језера никшићког базена.

Планински предјели околине Никшића пружају изванредне могућности за зимске спортове. Планински масиви обилују повољним смучарским теренима који пружају услове за развој планинског туризма. Мораково, Крново, Војник и предио до Дурмитора имају све повољне услове да постану велики спортски рекреациони центри. Природне њепоте овог региона су један од предуслова за масовни развој туризма у свим његовим видовима (посебно ловни и риболовни).

Подручје планинског кречњачког појаса садржи у себи све појаве и облике крашког пејсажа који су се овдје веома богато изразили. Крашка поља, вртаче, шкрапе, пећине, понорнице, каменити врхови, слојевити седименти, разноврсност флоре и фауне, глацијалних облика итд., прате досљедно у најразноврснијим облицима и формама ово подручје. То још више повећава туристичку функцију овог града.

Бројни археолошки и културно-историјски споменици града и околине (Црвена стијена, Манастир Острог, Жупски манастир, Пивски манастир, бројни мостови, цркве и др.) представљају изразито туристичко богатство Никшића и његове околине.

Развоју туристичке привреде знатно доприносе и поменути новоподигнути туристичко-угоститељски објекти — мотели.

Посебну туристичку вриједност за овај град представља већ изграђена плажа на Крупцу, 3 км од града (асфалтна трака). Плажа

90) Статистички годишњак Југославије за 1961. и 1971. г.

је постала главно стјечиште за око 10.000 Никшићана који се у љетњем периоду године купају на овом вјештачком језеру. На тај начин многи Никшићани, који су раније путовали возом или аутомобилом више од 100 км до туристичких мјеста на Црногорском приморју, преоријентишу се у љетњем периоду године за сунчање и одмор на обали Крушца.

За Никшићане главни рекреациони центар представља брдо Требјеса, изнад града, које се претвара у право туристичко насеље. Поред већ изграђеног хотела, на Требјеси ће се градити ресторани и кафане, два-три кампа са друштвеним просторијама, 1—2 кампа отвореног типа, затим централно спортско игралиште, куглана, љетњи биоскоп, просторије за разне културне приредбе, киосци и продавнице воћа, дјечја игралишта, огњиште за потребе излетника. Овдје ће уствари бити нател (хотел у природи) — један од првих у Југославији. Требјеса је повезана асвалтним путем са градом и рекреационим центром „Оногоштом“.

Иначе, Никшић је сам по себи ваздушна бања, од мора удаљен 75 км, а од Дурмитора, Црног језера и атрактивних планинских кањона 80 км.

Са бољом саобраћајном повезаношћу овог региона доћи ће до већег изражаја туристичка функција овог града. Међутим, интересантни су подаци у таб. 22. који указују на опадање броја лежајева, туриста и ноћења 1961. у односу на 1970. годину.

У важније економске функције Никшића спада и *рударска функција*. Већ 1948. године почиње прва производња боксита, која је износила око 8.000 тона, да би у 1971. години порасла на 350.737 тона сировог и 7.118 тона печеног боксита.⁹¹⁾ За 1972. годину предвиђа се производња 450.000 тона. Према досадашњим резултатима истраживања и проучавања, главна лежишта боксита су: Кутско брдо, Бураков До, Биочки стан, Штитово, Црвењаци, Бршно и др. Највише се производи црвени боксит. Од укупно 70 регистрованих налазишта Црне Горе, 36 припада територији никшићке комуне. Бокситоносно подручје Никшића захвата површину преко 1.000 км². Највећи проблем експлоатације јесте превоз руде камионима од рудника до утоварне рампе у Никшићу, са јужне стране Требјесе. Раније се руда жељезничком пругом узаног колосјека транспортовала за Дубровник и Зеленику, а одатле извозила бродом за Италију и Западну Њемачку. Након изградње прве фазе Алуминијског комбината ова руда се директно транспортује жељезничком пругом нормалног колосјека за Титоград, гдје се као сировина индустријском прерадом користи за добијање алуминијума. У посљедње вријеме све се мање извози ова руда, а више користи за титоградски Алуминијумски комбинат. Ради лакшег транспорта и бољег коришћења, у Никшићу је подигнута пецара бијелих боксита, која производи креч за потребе Жељезаре и за грађевинске сврхе.

91) Подаци добијени од стручних служби рудника „Боксити“; Никшићке новине бр 182, Никшић 26. III 1972.

Најважнија економска функција коју је Никшић добио у послератном периоду је *индустријска функција*. За Никшић се може рећи да се тек након II свјетског рата комплетирају функције његовог будућег развоја, а посебно у посљедње двије деценије, почев од 1951. године када почиње његова водећа индустријска функција. То показује и табеларни преглед о броју запослених на подручју града. На основу датих података може се уочити да индустрија апсорбује највећи број запослених. „Прије другог свјетског рата у Никшићу је радила пивара, пилана и мала термоцентра. Пивара је подигнута још 1890. године, али због малог капацитета касније је, 1911. подигнута и друга. Првим свјетским ратом престале су са радом обадвије пиваре, старија за стално, а новија је обновљена тек 1931. године. Годишња производња је била пред рат око 5.000 хектолитара, а запошљавало се у овом погону 42 радника и службеника. Пилана је подигнута 1936. године, а запошљавала је у радној сезони до 230 радника и службеника. У рату су обадва погона била уништена, одмах послје рата су обновљени и проширени“ (11, 216). Данас су у граду највише заступљене следеће индустријске гране: прехранбена, метална, производња електричне енергије и као најважнија црна металургија. Интеграција фабрике пива и слада „Требјеса“ и Предузећа за прераду маслине и воћа „Приморка“ у Бару, остварена почетком 1970. године, представља нови значајнији корак за даљи развитак производних снага удружених предузећа. Пивара интеграцијом добија нешто проширен назив: Индустрија пива, уља и сокова „Требјеса“. У 1971. години произведено је пива 323.430 хл., слада 1.232 тоне и разних сокова 19.722 хл. Својим производима ова фабрика снабдијева Црну Гору са 62,40%, Босну и Херцеговину 21,80%, Хрватску 6,65% и Србију са 9,15%. Пивара „Требјеса“ добила је име по брду Требјеса, у непосредној близини града. Пројект ове модерне пиваре израдио је познати стручњак Ј. Пинто из Будимпеште. Рад на њеној изградњи почиње 1910. године. Никшићко пиво посљедних година добило је на великим изложбама и сајмовима многе златне, сребрне и бронзане медаље и друга висока признања. Крунисање свих својих успјеха, Пивара је доживјела 1971. године, када је у Бриселу добила златну медаљу додијељену од Свјетске селекције пива за 1971. годину.

У саставу прехранбене индустрије постоји млинско предузеће „Мухарем Асовић“ који уствари представља погон „Житопромета“ из Титограда. За оставу жита у Никшићу су изграђена два силоса која су повезана жељезничком пругом узаног колосјека. Према подацима „Житопромета“ из Титограда у овом предузећу у 1971. години самљевено је 20.100 тона пшенице. Од ње је произведено брашна типа: 400 б — 12%, 600 б — 35%, 800 б — 20% и 100 об — 50%, затим сточног брашна 12%, мекиња 13%, отпадака 2% и на име растура и сагоревања 1%. Преко силосних капацитета у 1971. години ускладиштено је око 30.000 тона пшенице и 2.000 тона кукуруза.

Данас у Никшићу постоји шумско-индустријски комбинат „Јаворак“ који је лоциран са десне стране ријеке Зете у Гречицама. „Јаворак“ је повезан жељезничком пругом узаног колосјека. Раније

се овај дрвени комбинат звао „Први мај“. ШИК „Јаворак“ бави се полуфиналном и финалном производњом. Производи разне намјештаје, комбиноване собе, трпезарије, фурнире, резану грађу, монтажне куће и др. Овај Комбинат има модерну пилану, сушару, парнону, погоне за израду фурнира, панелплоча и намјештаја. Према подацима „Јаворка“ у 1971. години индустрија је изрезала 14.895 м³ обловине. Производи ове фабрике највише се извозе за СССР и у Италију. За 1972. годину, према подацима стручних служби „Јаворка“, цјелокупни извоз планиран је на 428.474.800 старих динара, а да се увезе опреме репроматеријала 137 мил. старих динара.

Никшић је донедавно био центар *металопрерађивачке индустрије*. У граду је постојало предузеће „Рад“ које је производило металну амбалажу, санитарне уређаје, емајлирано посуђе, дјелове за пећи и штедњаке. Године 1970. ово предузеће се интегрисало са творницом „Радоје Дакић“ из Титограда и данас је то погон ове фабрике грађевинских машина и челичних конструкција. Тада је преорјентисана производња на разне дјелове за грађевинске машине (кабине, полуге, резервоари и др.), одакле се отпремају за Титоград.

Никшић је данас главни центар *црне металургије* у Црној Гори. Године 1951. почела је изградња Жељезаре, а завршена 1961. Жељезара се налази са источне стране града, 3 км удаљена од трга „Саве Ковачевића“. „Подизање овог објекта уследило је планском изградњом индустрије, са циљем да се економски заостали крај што прије уздигне, а базирано је на могућности добијања електричне енергије, коришћењем великог воденог потенцијала Никшићког поља, близини приморских лука за довод сировина и на расположивој радној снази у аграрном пренасељеном крају“ (11, 216). Њени главни производи су: сирови челик, тешки, средњи и ситни профили, вучени и љуштени челик, црни лим, хладно ваљани челик и траке, челични лив чија је укупна производња у 1971. години износила 389.655 тона, а вриједност 476.002.000 нових динара. Својим настанком жељезара „Борис Кидрич“ је определијелила и основне смјернице цјелокупног друштвено-економског развитка Никшића (развој комуналне привреде, трговине и угоститељства, мреже здравствених, културних, образовних и других установа и дјелатности).

Производи Жељезаре су претежно намијењени домаћем тржишту, у првом реду индустрији аутомобила, за производњу друмских и шинских аутомобила, пољопривредних и грађевинских машина и уређаја за производњу алата и алатних машина. У првим годинама рада Жељезаре извожено је 3—5% производње, а сада се извози и до 15% годишње продукције. Разне врсте челика Жељезара је непосредно извозила у земље СЕВ-а, (СССР, Румунија, Пољска, Бугарска, Источна Њемачка), Кину, СР Њемачку, Италију, Египат и др.

Према подацима стручних служби Жељезаре, годишње се просјечно увезе око 230.000 тона цјелокупног материјала — сировина и производа који се допремају преко Бара и Чапљине. Раније су се

ове сировине довозиле жељезничком пругом узаног колосјека до Сарајева, код Алипашиног моста. Међутим, нормализацијом жељезничке пруге Сарајево—Плоче, Чапљина је преузела ранију улогу од Алипашиног моста код Сарајева. Жељезара је данас повезана жељезничком пругом нормалног колосјека са жељезничком станицом у Никшићу одакле је даље повезана директно пругом нормалног колосјека са Баром преко којег се, такође, допремају сировине. Снабдијевање са домаћих тржишта обавља се 50% жељезницом, а 50% камионима. Ради модернизације и проширења капацитета Жељезаре конзорцијум белгијских финансијских и индустријских организација обезбједио је кредит у износу од 40 милиона долара.⁹²⁾ То ће омогућити Жељезари да производњу од 180 хиљада тона легираних и племенитих челика годишње повећа на 350.000 тона, односно на 120 милијарди старих динара. Модернизација и проширење Жељезаре у Никшићу треба да почне ускоро и да се заврши 1975. године.

Предузеће „Црногорске електране“ има за основну дјелатност производњу и продају електричне енергије. „Рјешењем Савјета за енергетику и екстрактивну индустрију Владе СФРЈ бр. 384 од 17. 05. 1951. године одређена је комисија која је израдила смјернице за изградњу хидроенергетског система „Горња Зета“ (133, 2). Послије обимних студија и истражних радова почело је пројектовање система „Горња Зета“, а за реализацију овог пројекта формирано је 1951. године инвестиционо предузеће ХЕ „Горња Зета“ са сједиштем у Никшићу. Главни енергетски објекат овог система представља ХЕ „Перућица“. Од пуштања у погон „Перућице“ 1960. године до јула 1971. године произведено је 8.100 Gwh електричне енергије, од чега је продато потрошачима ван Црне Горе 500 Gwh (133).⁹³⁾

Године 1970. предузеће „Горња Зета“ прерасло је у „Црногорске електране“. Сада обухватају одржавање и експлоатацију постојећих енергетских објеката на територији Црне Горе, као и изградњу нових. У саставу „Црногорских електрана“ изграђује се и ХЕ „Мрагиње“ која ће снабдијевати електричном енергијом Алуминијски комбинат у Титограду.

Саобраћајна функција одувјек је била од посебног значаја за Никшић. Подручје општине Никшић (чији је центар Никшић), као административно-територијално заокружена цјелина, по величини представља највеће подручје у оквиру Црне Горе и спада у ред највећих у Југославији. Оно захвата око 15% свих подручја Црне Горе. Саобраћајна повезаност, као израз савладаности простора, како унутар тако и са осталим подручјима земље, могла се видјети из података о изграђеним саобраћајницама у одјељку о положају Никшића. Захваљујући свом повољном положају у односу на околину, као и функцијама о којима је било ријечи, Никшић је привукао жељезничке пруге и друмове и постао значајна раскрсница копнених путева. Заправо, Никшић је сада највећа саобраћајна раскрсница у сјеверозападној Црној Гори. Он је све до 1938. године био без

92) „Политика“, Београд, 18. XI 1971. године.

93) „Никшићке новине“, бр. 184, Никшић, 9. априла 1972. године.

жељезничке пруге, када је уствари довршена изградња пруге узаног колосјека (0,76 мм) од Билеће до Никшића у дужини од 71 км.⁹⁴⁾

Године 1948. жељезничка пруга је продужена до Титограда. Приликом изградње жељезничке пруге од Никшића до Титограда (дужина 56 км) остављена је могућност да се у будућности пруга може реконструисати за нормални колосјек, што је и урађено 1965. године. Изградњом жељезничке пруге узаног колосјека од Никшића до Титограда омогућено је да се годишње допреми у Титоград више од 160.000 тона робе, а отпреми 20.000 тона. Годишње кретање путника износило је око 400.000. Тако су се Титоград, као административни, и Никшић као индустријски центар повезали жељезничком пругом. На тај се начин Црна Гора повезује жељезничким саобраћајем са Босном и Херцеговином, а самим тим и са осталим крајевима у Југославији. Ова је пруга омогућила и бржу изградњу хидроцентрала на Зети и повезала Титоград са рудницима боксита у околини Никшића и жељезаром „Борис Кидрич“.

Једна од најважнијих жељезничких пруга која је пројектована у Југославији (1952. године) је велика магистрала Београд—Титоград—Бар, чија је изградња почела 1953. године. Априла 1959. године довршена је изградња најважније дионице Барске магистрале: Бар—Вирпазар (23,6 км) са тунелом Созином (6.172 м), а у другој половини 1959. године дионица Вирпазар—Титоград (30 км). На тај начин изграђена је жељезничка пруга Титоград—Вирпазар—Бар, која представља прву савремену жељезничку пругу нормалног колосјека у СР Црној Гори, што истовремено означава почетак нове епохе у историји развитка жељезничког саобраћаја у овој Републици. На тај начин је Никшић повезан са Баром и морем.

Нормализацијом жељезничке пруге Никшић—Титоград, титоградски Алуминијски комбинат добио је одличну саобраћајну повезаност са сировинском базом. Посебно, Барска магистрала са прикључењем жељезничке пруге Никшић—Титоград повезаће никшићку жељезару „Борис Кидрич“ и читав никшићки индустријски басен са барским пристаништем и, на другој страни, са Србијом и Београдом, што омогућује боље везе са тржиштима у Југославији и у иностранству. Осим тога, изградњом Барске магистрале омогућиће се непосреднија сарадња између никшићке жељезаре и других жељезара и индустријских предузећа у СР Србији.

Ранији жељезнички транспорт обављао се од Никшића преко Хума, као главног жељезничког чвора, одакле се један крак одвајао за Дубровник, а други за Алипашин мост — код Сарајева, гдје је био главни утовар и истовар читавог терета за Никшић и Титоград. Међутим, нормализацијом пруге Сарајево—Плоча, преко које је Никшић повезан са ширим жељезничким системом земље, и нормализацијом пруге Никшић—Титоград, пруга узаног колосјека од Ник-

94) Изградња пруге почела је 25. септембра 1935. до 12. јула 1938. Изградња пруге је коштала умјесто 70.000.000 дин. 90.000.000 дин. „Слободна мисао“ бр. 26 и 35, 1938. год.

шића према Чапљини знатно је изгубила од своје функције. Овај крак жељезничке пруге, због дуплих претовара, практично је постао неекономичан и превоз је нагло смањен. Тиме је ова саобраћајна веза Никшића постала локалног значаја и у перспективи може се очекивати да ће ова пруга као нерентабилна убрзо престати или се мора нормализовати.

Жељезничка пруга Никшић—Титоград—Бар и њен наставак Никшић—Билећа—Чапљина (узаног колосјека) имају посебан значај и за превоз путника. У 1971. години отпремљено је узаним колосјеком 96.654 путника, док је нормалним колосјеком превезено 235.788. Садашњи робни токови показују релативно наглашену гравитацију Никшића према подручју Босне и Херцеговине и обратно. У 1971. години на узани колосјек утоварено је 64.512 тона разне робе или 5.527 кола, а на нормални колосјек 265.767 тона увоза или 11.225 кола. Са узаног колосјека истоварено је 1971. године 187.109 тона или 14.269 кола, а са нормалног 109.395 тона или 4.751 кола. Горњи подаци добијени су од жељезничке станице у Никшићу.

Из Никшића се зракасто разилази и неколико копнених комуникација I, II и III реда, као што су: Плужине—Никшић—Даниловград—Титоград—Албанска граница (пут I реда), Никшић—Шавник (II реда), Никшић—Осјеченица III реда. Према подацима Управе за путеве СРЦГ — Титоград, просјечан број возила у 1971. години који за 24 часа долазе и одлазе из Никшића дат је у таб. 23.

Овај преглед јасно упућује на чињенице да је заступљена разноврсност превоза у аутосаобраћају на релацијама Никшић — разни правци по Црној Гори и Југославији. Према подацима „Турист“-бироа кроз Никшић на свим релацијама годишње допатује око 70.000 путника, а толико и отпутује.

У Никшићу градски и приградски саобраћај обавља Аутопревозно предузеће „Аутосервис“ — Никшић. Приградске саобраћајне везе одржавају се са Видрованом, Виталцом, Кличевом, Озринићима, Мачком, Мораковим, Страшевином и Кочанима. Градским саобраћајем повезује се Жељезара са трговима „Маршала Тита“ и „Саве Ковачевића“. Према подацима Аутопревозног предузећа „Аутосервис“, укупан број путника превезених градским и приградским саобраћајем у 1971. години износио је 680.303.

Веома је важно истаћи да Никшић, као други саобраћајни центар копнених комуникација у СР Црној Гори, још нема новоподигнуту функционално опремљену жељезничку нити аутобуску станицу (садашње су станице нефункционалне). Позитивно је што је аутобуска станица лоцирана у непосредној близини жељезничке станице.

Саобраћајну функцију у ваздушном саобраћају са Никшићем опслужује аеродром у Голубовцима, 12 км удаљен од Титограда. Према подацима ЈАТ-а у Титограду, у 1971. години из Никшића је превезено овим саобраћајем у разне правце 5.593 путника.

Таб. 23.

Репације	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
1 и 2. Випики и трипикли са помоћ. мотором и без њега	0,1 т	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3. Мотоцикли, скутери и моторни трипикли	0,3 т	7	25	8	285	428	44	352	26	104	92	920	30	480	1	6	503	2298	4	8	2313	164223
4. Циклички аутомобили	1,5 т	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Аутомобили са трипиклима и без ње	8 т	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7 и 8. Мали камиони (камиони, нети) и лаки камиони са трипиклима и без ње	4 т	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9. Тешки камиони без трипиклима	10 т	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10. Тешки камиони са најмање једном трипиклима	16 т	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Полуприколице са трипиклима и без ње	6 т	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ор. (колоне 3+5+7+9+11+13+15+16+14+10+8+6+4)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6. Кола са стопном заштитом	2 т	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Укупно промет тона (колоне 2+20+22)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Укупни бруто-тонски км (СК 23)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Горње Поље (Пажине—Никшић)	73	7	25	8	285	428	44	352	26	104	92	920	30	480	1	6	503	2298	4	8	2313	164223
Глава Зете (Никшић—Глава Зете)	6	1	17	5	115	173	17	136	40	160	60	600	63	1008	7	42	319	2124	—	—	2125	46431
Горње Поље—Крставац—Никшић—Шавник	42	4	16	5	136	204	4	32	16	64	61	610	10	160	1	6	244	1081	3	6	1091	52368
Шавник—Жабљак	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Дакшић—Буков мост	190	19	33	10	230	345	12	96	36	144	162	1620	54	864	9	54	536	3133	15	30	3182	9546
Буков мост—Осјеченица—Осјеченица—граница Босне и Херцегов.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Укупно	311	31	91	28	946	1421	90	720	139	556	544	5440	351	5616	19	114	2182	13895	22	44	13970	434495

Планом Јужног Јадрана предвиђа се изградња „Зелене магистрале“ Фоча—Никшић—Титоград—Албанска магистрала, што ће повећати друмску саобраћајну функцију Никшића.

б) Промјене у некономским функцијама

Некономске или јавне функције имају посебан значај за сагледавање функције насеља у регији. У зависности од економских чинилаца мијењају се и ове функције. Отуда, ни управна функција Никшића није стално имала једнако значење. Из раног Средњег вијека нема о томе сигурних података. Али, већ у X вијеку, када се Никшић, као Оногшт, помиње као главни град Подгорја и државе краља Прелимира, почиње његова *управно-политичка функција*, за вријеме Немањића. Послије коначног „ослобођења од Турака, Никшић је био административно средиште своје околине. Раније је то било средиште нахије, а касније среза“ (11, 212).

П. Шобајић истиче: „Оногшт је био не само за вријеме Немањића него и касније, кад је по Дукљанину у X вијеку и средиште југозападних српских земаља, државе краља Прелимира, које обухватале Зету, Травунију, Хум и Подгорје (1). Значи, Никшић је био један од политичких центара и као такав играо важну улогу још у средњем вијеку, а нарочито у вријеме турске управе у њему. Познато је да владари Немањићи нијесу имали сталне престонице, већ су мјеста становања мијењали према материјалним потребама, политичким и климатским приликама. „У брдовитом крају централне Србије задржавао се двор у граду Оногшту“ (Никшићу).⁹⁵ Оногшт као повремена, највероватније љетња, престоница је остао изгледа за вријеме свих владара династије Немањића. У Никшићу је склопљен мировни уговор између кнеза Војислава Војиновића и Дубровчана (1362. г.). Такође је у Никшићу више пута засијдала порота, међународни суд, који је рјешавао спорове између Которана и Херцеговаца.

У средњем вијеку Никшић је уствари представљао управно и привредно средиште Жупе.

Током XVII и у првој половини XVIII вијека Никшић је био дуже вријеме сједиште православне епископије.

Његов економско-политички и војни значај учинио је да заузима централно мјесто и да игра главну улогу у југоисточном дијелу Херцеговине. Након оснивања Херцеговачког санџака 1470. године, Никшић постаје његова централна тачка. (167, 210 и 211). Године 1651. постаје и сједиште источно-херцеговачке епархије.

Послије ослобођења од Турака Никшић је један од најважнијих управно-административних, културних и политичких центара Црне Горе. „Како је у том дијелу Црне Горе Никшић био једина

варош, он је постао административни и економски центар Црногорске херцеговине која се по Никшићу звала Никшића нахија“ (1).

„По угледау на Србију 80-тих година прошлог вијека основали су грађани општину, прву општину у Црној Гори“ (1).

„Од главних црногорских вароши, Цетиње је као престоница било више чиновничко мејсто, Подгорица је предњачила у трговини, али је ипак највише живота, просвјетног и културног рада било у Никшићу“ (1).

Укидањем срезова у Црној Гори, 1. јануара 1958. године и стварањем територијално већих економски јачих општина, Никшић постаје центар, по површини, највеће комуне у Југославији. Ова чињеница указује да Никшић већ данас има шири регионални значај.

Културно-просвјетна функција Никшића за вријеме Турака била је потпуно неразвијена. Као што је познато, главно занимање становништва било је земљорадња и сточарство. У таквим условима културни и просвјетни ниво морао је бити низак. Упечатљиву слику ослобођеног Никшића оставио је цијењени хроничар овог краја Максим Шобајић. Према њему, Никшић дочека своје ослобођење са чаршијом од „50—60 полудрвених дућана с ћепенцима, врло тијесних и у најјаднијем стању, која „још није знала за свјетску трговину и цивилизацију“. Међу Мухамедовцима у Никшићу... не бјеше (ни сада) никакве науке, но један мали мејтеп (основна школа) гдје оца поучава законским обредима пет-шест момчади за оце и мујезине. Ту није било ни књиге... а камо бар какав год лист књижевни, јаполитички... „Материјално пропадање и културно мртвило особито су се испољили у Никшићу оних неколико година уочи пада у црногорске руке“ (7).

Привредни и друштвени успон ослобођеног града пратио је настанак низа културно-просвјетних установа и друштва: Основне школе (1878), Друштва никшићке читаонице (1881), Позоришног друштва „Захумље“ (1898) (97; 54).

За оснивање Друштва никшићке читаонице, првог културно-просвјетног удружења у ослобођеном Никшићу, свакако су значајни, полет првих учитеља и досељење породице Шобајић. Предузимљивост, искуство и знање — нарочито браће Максима и Бекице Шобајић омогућили су им да заузму једно од првих мјеста у привредном животу Никшића, а њихова кућа постаде „Народна пошта, књижарница, школа и читаоница“ (8, 97). На једном састанку је повјерено Максиму Шобајићу да набавља књиге и листове, те је тако 1879. године никла прва књижара у Никшићу.

Од почетка до данас у Никшићу су штампани листови: „Невесиње“ (1898.), „Оногошт“ (1899 и 1900.), „Народна мисао“ (1906.), „Слободна мисао“ (1922—1941.), „Трговачки лист“ (1907.), „Земљорадник“ (1907.), „Глас народа“ (1926—1929.), „Радни народ“ (1927—1928.), „Побједа“ (1944.), „Никшићке новине“ (1961., 1962., 1970. и 1971.), „Наша ријеч“ (од 1958.), „Црна Гора“ (1965—1970.), „Службе-

ни лист Скупштине општине Никшић“ (1965—1971.). Од часописа који су штампани у Никшићу могу се набројати: „Развршје“ (1932.), „Ваљци“ (1933.) и „Споне“ (од септембра 1969.) (101).⁹⁶ Никшић је прву штампарију добио 1898. године.

Прве културне манифестације биле су позоришне представе. „Можда је изузетан случај, од свих наших градова, да се прве позоришне представе дају двије године након ослобођења једног града. То је било у Никшићу“.⁹⁷

1906. године оснива се Занатлијско-радничко удружење које је знатно допринијело размаху и уздизању позоришне и музичке умјетности. Ово друштво је основало први дувачки оркестар у Никшићу (98).

Доста убрзани културни успон укочили су политички догађаји из 1907. године. Демолирање штампарије — у априлу 1907. године — наговјестило је почетак реакције и оштрог обрачуна апсолутистичког режима са опозицијом. Штампарија је порушена, „Захумље“ је заћутало, читаоница и позоришна секција Занатлијско — радничког удружења вјешто и мучно су се провлачиле (98, 70). „Захумље“ је почело поново активно да ради тек 1912. године и даље је наставило рад до данас.

У Никшићу се до II свјетског рата доста пажње посвећивало развоју просвјете. По прочитаним књигама Никшић је био међу првим градовима у уједињеној држави.

Године 1913. у Никшићу је отворена гимназија, која и данас постоји (54).

Никшић је средиште: консисторије захумско-рашке, окружног суда, среског начелства, велике реалне гимназије, школског надзорништва, трговачко-занатске школе, пореске управе, шумске управе, техничке секције, ПТТ станице и бановинске болнице (110).

Као својеврстан куриозитет треба навести податак да је, након бомбардовања Београда 6. априла 1941. године, била донесена одлука да „Политика“ настави излажење у Никшићу.

У Никшићу је 18. септембра 1944. године дошло до обнове издавачке дјелатности. Није случајно што је баш у овом граду изашао први број „Побједе“, орган Народног фронта Црне Горе и Боке (24. X 1944. године).

У периоду од 1944—1971. године издавачка дјелатност у Никшићу није забиљежила неке видне успјехе, нити је надмашила период између два рата. Разлог томе треба тражити и у чињеници да је у административном периоду изградње социјализма дошло до централизованости средстава, па је и питање издавачке дјелатности било ограничено плановима и пројекцијама ширих друштвено-политичких заједница.

⁹⁶ Гојко Калибарда: седам деценија издавачке дјелатности у Никшићу (1898—1968). Никшић, 1971.

⁹⁷ Владимир Мијушковић: Културни живот Никшића у прошлости години. „Стварање“ бр. 1—2, 1952.

Данас у Никшићу постоји графичко-књижарско предузеће „Коле“ које је формирано 1966. године интеграцијом графичко-штампарског предузећа „Коле“ — Никшић и предузећа „Просвјета“.

У новим друштвеним условима послје рата просвјетно-културна функција Никшића још више јача. Како је број становника и ученика из дана у дан растао, то је нужно било стварати нове основне школе, средње, више, као и школе за образовање одраслих.

Данас у Никшићу постоји шест основних школа, гимназија и школски центар „Твртко Бијелић“, чији је број ученика у школ. 1971/72. години износио 10.874 ученика и 363 наставника. Затим, у граду ради дјечји вртић „Драган Ковачевић“, Школа за основно музичко образовање, и економска школа „Браћа Котарац“.

Па ипак, учioniчки простор по једном ученику 1971. године у основним школама се смањило са 0,63 м² из школске 1965/66. године на 0,51 м². Јер, израчунато према југословенском нормативу којим је прописан простор по једном ученику, за садашњи број ученика у никшићким основним школама недостаје још око 8.194 м² учioniчке површине, или 164 учioniце од по 50 м².

У школама II ступња учioniчки простор се смањило са 0,70 на 0,54 м² по ученику. Да би школе имале нормалне просторне услове за рад, за садашњи број ученика требало би још око 5.484 м² учioniчке површине или 110 учioniца по 50 м².

Постојећи дјечји вртић има осам зграда које су лоциране по појединим рејонским центрима. Међутим, рејонски центри још увијек немају толико простора којима би била обухваћена сва дјеца предшколског узраста.

Локација појединих школских зграда у граду није добро извршена (зграда основне школе уз Пивару „Требјеса“).

Школске 1963/64. године у Никшићу је почела рад Педагошка академија. Њеним оснивањем престале су да постоје Виша педагошка школа на Цетињу и Учитељска школа у Никшићу. Школске 1971/72. године Педагошка академија имала је 292 редовна и 384 ванредна студента што укупно чини 676 студената са 69 упуслених. Као виша образовна установа, Педагошка академија, оспособљава просвјетни кадар за рад у основним школама. Ово је једина школа ове врсте у Црној Гори.

Основно и стручно образовање одраслих одвија се преко Радничког универзитета.

До II свјетског рата у Никшићу се осјетно манифестовао број неписмених лица. Године 1961. у Никшићу је било само 1.153 неписмена лица изнад 10 година старости. Највише неписмених је било од 35—64 године. Према попису 1971. године у Никшићу тај се број повећао за 280 лица. Највећи број неписмених је од 65 — и више година. Ово становништво је рођено прије II свјетског рата и оно својевремено није обухваћено редовним школовањем. То се види из табеле 24.

Становништво старо 10 и више година према школској спреми и полу и неписмени према старости и полу (31. III 1971.)

Пол	Укупно		Без. шк. спреме	4 раз. осн. ш.	Основ. школа	Школа за КВ и ВК рад.	Гимн.	Школа за сред. стп. кадар	Више шк.	Факулт. и више школе	Непов.	Света	10—14		15—19		20—34		35—49		50—64		65 и више		Непознано
	свѣта	М											28	9	27	36	29	50	38	22					
свѣта	22284	10963	2933	8544	4408	2757	908	1537	524	596	77	1.433	56	21	99	278	391	550	38	50	50	50	50	38	22
М	10963	688	688	3786	2269	1958	503	900	347	465	47	201	28	28	27	36	29	50	22	50	50	50	38	22	

Заједница културних установа, која је формирана почетком 1966. године, обухвата одјељење народне библиотеке „Његош“, музеј и архивски центар.

Библиотека „Његош“ располаже књижном фондом од 25.906 књига. Број књига по једном становнику у општини за 1971. годину је 0,4% а у граду 0,9%.

У Никшићу број телевизијских пријемника за 1971. годину износио је 4.498, а радио пријемника 6.040.

Као здравствени центар Никшић има шири регионални значај од свих комуна сјеверозападног дијела Црне Горе. Године 1961. у Никшићу је основан Медицински центар. Поред Медицинског центра у Никшићу се налазе и Општа болница, Мјешовита болница (стационар), Дом здравља, Здравствена станица, дјечји диспансер, четири зубне амбуланте, здравствена станица Жељезаре „Борис Кидрич“, Амбуланта при рудницима „Боксита“, Завод за ТБЦ „Др Јован Булајић“, у Брезовику и др. Према подацима Медицинског центра, у Никшићу је укупно 364 здравствена радника, 21 специјалиста и један стоматолог. Медицински центар опслужује болеснике и из других комуна: Шавника, Плужина, Жабљака, Даниловграда и Цетиња, а Завод за туберкулозу у Брезовику читаву Црну Гору и друге крајеве Југославије. То свакако повећава његову социјално-здравствену функцију.

Хигијенски услови живота и рада грађана нијесу задовољавајући. Изградња градске канализације је у току, Још увијек отклањање фекалија и отпадних материја из стамбених зграда и пословних просторија врши се преко септичких јама. Један број септичких јама није правилно саграђен, па се често изливају у подруме, дворишта и градске улице. То представља потенцијални извор заразе и обољења као што су жутица, тифус и др.

Отпадне индустријске воде су такође неријешен проблем. Посебно се истиче неријешено питање отпадних вода и материјала жељезаре „Борис Кидрич“ и фабрике пива и слада „Требјеса“. Међутим, довршењем градске канализације проблем отпадних индустријских вода ће се ријешити.

Поједине просторије у којима се станује не испуњавају потребне хигијенске услове становања (бараке, подруми, мансарде, шупе).

Поред набројаних, Никшић има и функцију ширег регионалног значаја. Међукомунална сарадња на рјешавању заједничких питања и проблема добија све већи значај. Општински завод за запошљавање у Никшићу опслужује пет комуна: Жабљак, Шавник, Плужине, Никшић и Цетиње. Неке институције као што су: Завод за социјално и комунално осигурање, Општински завод за просвјетно-педагошку службу, СУП, Општински суд, Општинско тужилаштво и Правобранилаштво, Санитарна инспекција и Управа за путеве, чије је сједиште у Никшићу, намијењене су за три комуне: Никшић, Плужине и Шавник.

У Никшићу су прије II свјетског рата постојали само општински и обласни суд (51, 164).

Сигурно је да се најбољи контакти са грађанством остварују путем институција за обавјештавање јавности. То је локална штампа „Никшићке новине“ и часопис „Споне“ који врло често третирају проблематику поменути три комуне.

У средњим школама се налазе ученици из ширег гравитационог подручја. На Педагошкој академији и у Школском центру одвија се настава за студенте и ученике из читаве Црне Горе. Ова чињеница има посебан значај за град пошто је тиме одређена његова ширира гравитација.

Као сједиште општине, овај град је и сједиште општинске управе. Истовремено, у њему се налази и сједиште општинских политичких друштвених организација. Никшић је сједиште „Црногорских електрана“. Све набројане институције врше дјелатност из свог дјелокруга за потребе читаве општине. Градови, као сједишта општина, врше на неки начин координациону улогу међу обухваћеним околним насељима. Такву улогу има и Никшић.

Од културних манифестација које се овдје одржавају, а које имају шири значај треба поменути Никшићке музичке вечери, Књижевне сусрете и фестивал драмских аматера Црне Горе.

2. Промјене у просторном ширењу и констелацији града

За вријеме II свјетског рата град је доста порушен. Страдала је Нова и Стара варош Никшића. Послијератни развитак градског насеља може се подијелити у двије етапе. У првој етапи од 1945—1947. године Никшићани су обновили свој порушени град, саобраћајне објекте, порушене и попаљене зграде. У другој етапи од 1947. године почињу да се подижу нови модерни и савремени стамбени блокови, што је почело граду давати нову физиономију.

Из раније датих података запажа се да се најновије територијално ширење града вршило у правцу индустријских објеката на периферији (према Жељезари, ШИК „Јаворку“). То су предвиђали сви послератни урбанистички планови Никшића. Према Сладеовом плану крајња сјеверна граница Нове вароши налазила се до данашњег хотела „Оногошт“ и зграде СО — Никшић. Пивара „Требјеса“ налазила се ван урбанистичког плана Сладеа, али је послератним територијалним ширењем града данас дошла у центар града. Од хотела „Оногошт“ град се постепено шири према сјевероистоку, сјеверу и сјеверозападу. Значи, наступиле су огромне промјене у просторном ширењу и констелацији града у најновијем периоду.

За Никшић се може рећи да је његово територијално ширење текло споро све до 1951. године. Те године почиње и најзначајније раздобље у урбанистичком развоју Никшића, везано за подизање Жељезаре, изградњу хидроцентра, експлоатацију рудника боксита и проширење капацитета раније изграђених индустријских објеката. Ова најновија фаза развитка условила је темељите измјене не само у физиономији града, него и у броју и структури становништва.

Нужност обнове тражила је брза рјешења за адаптацију стамбеног простора, оправку путева, изградњу јавних објеката, школа, болница. Поручене путеве, мостове и др. требало је хитно обновити и створити најминималније услове за нормалан живот и рад. У циљу рјешења ових приоритетних задатака 1949. године формирано је Грађевинско предузеће „Црна Гора“ са сједиштем у Никшићу. Петогодишњим планом развитка дат је приоритет изградњи великог броја важних објеката. Ово предузеће данас је највише заслужно за подизање најважнијих објеката у овом граду. С обзиром на убрзани индустријски развој и на недостатак стамбеног простора, пришло се изградњи и подизању неколико радничких колонија као што су: Радничка колонија „Јаворка“ у Гречицама, колоније „Боксита“ испод Требјесе, жељезничке колоније испод Студеначких главица, радничке колоније близу данашњег Медицинског центра, насеље „Буро Томовић“ са десне стране Грачанице, „Насеље бр. 2“ и др. Ове колоније представљају „острвске“ групе насеља приземног типа и то у виду павиљона. Касније, са даљом урбанизацијом ова насеља су постала мање уочљива него што су претходно била.

Даље територијално ширење града вршило се на слободним лединама Никшићког и Рудог поља према Грачаници, Бистрици и Зети. Од 1951. године град се урбанистички најприје ширио према истоку, да би се касније тај процес наставио према сјеверу и западу.

Изградња објеката жељезаре „Борис Кидрич“ трајала је седам година (од 1950—1957. године). Новоизграђена фабрика обухвата 47 објеката, који функционално и технолошки чине металуршки комбинат. Упоредо са овим објектима, за период од 1952—1957. године изграђено је 37 стамбених зграда са укупно 1.200 станова у вриједности од 2.576.970.000 старих динара. Станови су инвестирани из средстава Жељезаре, а грађени су за потребе њених радника и службеника. Сви грађевински радови са свим пратећим и стамбеним објектима Жељезаре у Никшићу износе 11.231.521.060 ст. динара⁹⁸).

У току 1949. и 1950. године изграђене су хидроцентрале Слап и Глава Зете.

У периоду од 20 година ГИК „Црна Гора“ изградило је највише савремених и модерних друштвено-пословних зграда, медицинских и угоститељских објеката као што су: нова гимназија, нова болница, зграда Индустријске школе, зграда Школског центра Жељезаре (1962. г.), зграда Дома синдиката, осмоспратни солитер (1962. године), управна зграда Скупштине општине (1962 г.), зграда ОК СКЈ, зграда Среског суда, пословно-стамбена зграда са библиотеком, извршена је адаптација Народног позоришта и зграде старе гимназије, изграђене су три болничка павиљона у Брезовику, управно-пословна зграда Боксита, стамбено-пословна зграда Жељезаре, пословно-стамбена зграда са самопослугом, стамбена зграда „Меандер“ у низу са седам дилетација, зграда Педагошке академије, зграда Студентског дома Педагошке академије, хотел „Оногошт“, ресторан „Јадран“, ка-

фана „Оногошт“⁹⁹), управна зграда „Горње Зете“ (данашње „Црногорске електране“), пецара бијелих боксита (1959. године), управна зграда ГИК „Црна Гора“, и друге стамбене зграде. Набројани објекти данас представљају здања најсавременије архитектуре и урбанизма. Ове зграде лоциране су највише у центру града и према сјевероистоку, затим на трговима. Ова велелепна здања као објекти новоградње увучена су у староградњу.

У оквиру хидросистема „Горња Зета“ у околини града изграђене су три земљане бране: „Крупац“, „Вртац“, и „Славо“, бетонска брана „Ливеровићи“ и цилиндрична брана „Сливље“. Изграђени су и канали који вежу ове бране и сабирају воде из вјештачких језера. Више од 70% грађевинских радова на овим објектима извело је Предузеће „Црна Гора“. Да би се могла одвијати стамбена градња отворени су нови погони — каменоломи, шљункарне, камени млин и самосталне занатске радионице.

ГИК „Црна Гора“ ради индустријског начина производње, његове савремености и економичности, да би се поједини материјали замијенили новим, одлучило је да подигне фабрику за производњу станова у Спужу. Годишњи капацитет ових станова је око 600 стамбених јединица. Транспорт елемената је обезбијеђен жељезницом нормалног колосјека, као и специјалним камионима. Пласман градње ове фабрике је обезбијеђен за стамбене и пословне зграде на подручју Никшића и Титограда.

Са источне стране Нове вароши Никшића евидентна је појава залажења новоградње у староградњу. Наиме, на том простору налазе се шест стамбених зграда — троспратница. И остале стамбене зграде су двоспратне или троспратне, изузев два солитера од којих је један лоциран на тргу „Саве Ковачевића“, и други, зграда СО — Никшић. Остале зграде у Старој и Новој вароши, као што је већ речено, претежно су приземне или пак једноспратне. Све ово уноси промјене у општи изглед и констелацију града. Међутим, најинтензивнија стамбена градња је с обје стране улице Вука Мићуновића, затим сјеверно и сјеверозападно од хотела „Оногошт“ и пиваре „Требјеса“.

Данашња зграда главне поште, у којој је раније била прва основна школа, подигнута је 1952. године, а зграда Народне банке 1959. године.

Особиту експанзију доживјело је подизање нових школских зграда. До II свјетског рата у граду је постојала само једна школа II ступња, док данас постоји шест основних школа које су претежно у новим зградама. Само у периоду од 1947—1969. године на изградњи и планирању школског простора утрошено је око двије милијарде динара. У изградњи и у проширивању здравствених објеката утрошено је последије рата више од једне милијарде динара. У комунално-стамбеној изградњи од 1947—1969. године утрошено је близу девет милијарди динара.¹⁰⁰)

98) ГИК „Црна Гора“, Никшић, 1949—1969 (Монографија). 9 и 10.

99) Исто, стр. 28.

100) Љетопис основне школе „Лука Симоновић“, Никшић, 1969. 23 и 24.

Због повећања популације града и скупле стамбене изградње, због рушења већ постојећих приземних објеката у Старој и Новој вароши, територијално ширење градње је сасвим исправно пошло према истоку, сјеверу и западу. Урбанистичким плановима из 1952. и 1958. године, као и Кошировим решењем централног потеза, је сасвим исправно настављено његово ширење на постојећем простору између ријека Грачанице, Бистрице и Зете. Једино се може приговорити што се град ширио у правцу индустријске зоне.

За разлику од великог стадиона на „Бистрици“ у подножју Требјесе изграђен је мали стадион, спортско-рекреативни центар Никшића. Овај објекат започет је 1956. године, а завршен 1969. Његов ентеријер и екстеријер су атрактивни. Има универзалну намјену, за позоришне представе, биоскопске програме, естрадне сцене, а уз то може да се искористи и као сајамски простор и клизалиште у зимском периоду.¹⁰¹⁾

Године 1962. у Никшићу се изграђује аутобуска станица на тргу „Саве Ковачевића“, близу данашње железничке станице изграђене прије II свјетског рата¹⁰²⁾.

Својом висином последице солитера маркантна су два силоса од којих је један изграђен прије 1939. године¹⁰³⁾, а други 1946. године.¹⁰⁴⁾

За Никшић, нарочито од када је у њему повећан број становника, недостатак простране и лијепо уређене пијаце представљао је озбиљан проблем. Због тога је 1952. године изграђена модерна тржница површине 3.500 м², лоцирана близу трга „Маршала Тита“. Прије тога, за ову сврху служио је трг „Маршала Тита“, а касније једна мања улица. Тржница је поплочана, бетонирана, па је након испирања водом увијек чиста и уредна. У тржници су изграђени столони за продају производа. Има правоугаони облик са двоје излазних врата¹⁰⁵⁾.

Загађивање ваздуха од сувишних гасова појединих индустријских предузећа, изузев од Пиваре „Требјеса“, је незнатно. Према подацима Пиваре, просјечно се за један сат ослободи 4.000 м³ угљен диоксида. Пошто је Пивара са постепеним ширењем града лоцирана у самом центру, то се осјетно осјећа загађеност ваздуха и негативно утиче на здравствено стање становништва.

Нови Никшић је најсавршенија и најурбанизованија градска цјелина. Данас је то сасвим урбанизовано насеље са широким булеварима, правилним градским четвртима, парковским површинама, уличним дрворедима и травњацима. Стамбене зграде имају равне кровове.

У општој констелацији града наступиле су огромне промјене уличне и путне мреже које су прије II свјетског рата биле неасфалтиране.

„1960. године Никшић има укупно оформљене и изграђене 64 улице у укупној дужини од 32 км и 220 м, чији се профили крећу од 5—12 м ширине коловоза. Од ових улица изграђено је свега 36, у укупној дужини од 18 км и 760 м., колико је Никшић углавном имао и прије рата. Од изграђених улица, у периоду од 1952—1954. године, асфалтиране су 24 улице у дужини од 13 км и 280 м, у ужем центру града. 12 улица у дужини од 5 км и 180 м покривено је шљунчаним застором. Остале, данас постојеће улице у укупној дужини од 13 км и 460 м само су оформљене новим објектима, а на њиховом уређењу није ништа урађено, тако да је пролаз овим улицама, нарочито у кишним периодима, знатно отежан.

По урбанистичком плану предвиђено је да, у завршној фази његове реализације, град има 143 улице у укупној дужини од 49 км и 480 м.

Из предњег се види да је од постојећих улица и саобраћајница асфалтирано свега 37%, прекривено шљунчаним застором 19%, а оформљених и неизграђених улица има 44%, тако да се градски саобраћај одвија углавном још увијек улицама и саобраћајницама предратног Никшића“ (157, 21).

Према статистичким подацима за 1971. годину укупно је било 54 улице што значи да се број улица од 1960. године до данас смањило за 10. Најновијом изградњом градске канализације улице су поново разроване и неасфалтиране. Једино је тренутно асфалтирана централна авенија од трга „Саве Ковачевића“ до ријеке Бистрице.

Велике промјене у просторном ширењу и констелацији града наступиле су и приликом изградње канализационе, водоводне и електричне мреже, затим изградња мостова на ријекама које уоквирују град, као и код зеленила. О томе каква је била канализација прије II свјетског рата, а која је била у врло лошем стању и као таква очувана у послератном периоду све до 1970. године најбоље илуструје и овај податак из 1960. године: „У Никшићу данас постоји стари дио подземне канализације изграђен прије 50 година, који служи за одвођење површинских вода из ужег дијела града, у укупној дужини од 1.500 метара. Овај канал је обични зидани ров покривен каменим плочама и не одговара својој основној намјени. Одвођење површинских вода са осталог дијела града врши се помоћу отворених канала. Према томе, Никшић практично нема подземне градске канализације. Питање отпадних вода и фекалија рјешава се путем септичких јама“ (157, 21 и 22).

У послератном периоду урбани и индустријски развој Никшића захтијевао је изградњу нове канализационе мреже. Радови на изградњи прве фазе канализационе мреже атмосферских и фекалних вода и уређаја за пречишћавање отпадних вода у Никшићу повјерени су Предузећу за водне путеве из Београда са којим је закључен уговор априла 1970. године. Укупна вриједност радова по уговору о изградњи канализације износи 26.200.000 динара. Пројектом су разрађена два основна система: први за одвођење фекалија, чији главни сабирач једним краком полази од Пиваре према Скупштини општи-

101) „Никшићке новине“, Никшић, бр. 67, 12. I 1970.

102) „Побједа“, Титоград, бр. 39, 1962. године.

103) „Слободна мисао“, Никшић, бр. 17, 7. мај 1939. године.

104) „Побједа“, Цетиње, бр. 34, 25. августа 1946. године.

105) „Побједа“, Титоград, бр. 122 и 145, 1952. године.

не, а затим улицом „Др Ника Миљанића“ према болници, а други захвата улице „Вука Караџића“ и „Ивана Милутиновића“. Трећи крак обухвата предни од „Оногошта“ до трга „Саве Ковачевића“. У предјелу болнице сва три крака се спајају и тунелом кроз Студеначке главице, дугим 1.200 м., одводе фекалије и друге отпадне воде према кориту Зете у близини Бале. Други систем, за одвођење атмосферских вода, у првој фази обухвата исти рејон као и фекални, с разликом што се он улива у Мрковшницу у близини жељезничке станице. Укупна дужина канализације износи 110 км. До сада је изграђено 10 км атмосферске, а 10 км фекалне канализације¹⁰⁶⁾ (135). Овом канализацијом ријешаће се проблем отпадних индустријских вода Пиваре које се изливају у рјечно корито Бистрице. Међутим, отпадне воде Жељезаре излучују се у Грачаницу. Све остале отпадне индустријске воде каналисане су у ријеку Зету и њене притоке.

Инвестициони програм изградње и пројекти индустријских објеката у Никшићу нијесу предвиђали, нити су уз њих одобравана средства за упоредну изградњу комуналних објеката, неопходних за развој града. Комуна са своје стране није имала довољно финансијских средстава да обезбиједи њихову изградњу, а истовремено да подиже објекте друштвеног стандарда, упоредо са изградњом индустрије. У периоду најинтензивније индустријске и стамбене изградње, од 1951—1955. године, нормално рјешавање ових проблема отежавано је и тиме што град у то вријеме није имао урбанистичког плана. Због тога је у Никшићу вршена обрнута градња. Умјесто подземних инсталација, водовода, канализације, електричних, телефонских и других водова, који се у савременим насељима изграђују паралелно са саобраћајницама, данас је честа појава рушења улица и тротоара, што негативно утиче на просторно ширење појединих објеката и нарушава изглед градског простора.

Прва одлука о водоводу у Никшићу донесена је 12. маја 1926. године. „За радове око водовода, осветљења и купатила узет је зајам од Хипотекарне банке од 3.800.000 динара. Радове на извођењу водовода спроводио је инжењер Вајс као представник Друштва „Топлоте“ из Београда. План за водовод израдио је општински инжењер Растиславов, према најновијем принципу. Планирано је да се вода доведе са Видрована. Кад су сушни дани, најмањи капацитет је 250 литара воде у секунди, а максимум је 700 литара. Никшић је довршио водовод 1931. године. На извору Видрована постављена је хидроцентрала, која се помоћу водене снаге ставља у погон. На Требјеси је израђен главни резервоар. Од Горњег Поља до вароши постављено је око 14 км цијеви. У вароши ће бити постављено око 27 че-сама¹⁰⁷⁾.

Међутим, до изградње овог водовода становништво се снабдијевало водом из бунара чији се остаци и данас виде по граду.

106) „Никшићке новине“, бр. 78, Никшић, 29. марта 1970. г.

107) „Слободна мисао“, бр. 43, Никшић, 1931. г.

После ослобођења услед развоја индустрије и наглог пораста становништва, водовод није могао да задовољи растуће потребе. Због тога је у Никшићу 1953. године изграђен нови водоводни колектор од каптаже до резервоара у граду у дужини од око 10 км, чији је капацитет довољан за подмирење потреба града са око 40.000 становника (157, 21 и 22). Садашњи капацитет никшићког водовода је 150 литара/секунду, а предвиђа се његово дуплирање од 300 литара/секунду. На Требјеси је изграђен резервоар (од 1200 м³ воде) који служи само за изравнавање притиска воде у граду, а реконструкцијом се предвиђа још један резервоар на Требјеси, већи за 7 пута (око 8.400 м³)¹⁰⁸⁾.

Градска електрична мрежа је такође стара и дотрајала. Мрежа је рађена почев од 1929. године и даље је настављена и проширивана без плана, а често и привремено. Због оваквог стања израђен је пројекат за реконструкцију градске електричне мреже. Пројекат предвиђа за центар града кабловску, а за периферију ваздушну мрежу. Према овом пројекту, читава електрична мрежа са потребним трансформаторима коштала би око 450 милиона динара. Постављање кабловске мреже је већ отпочело (157, 22).

Градско зеленило је много измијенило пејзаж града и околине. Улице су данас засађене новим дрворедима. Требјеса и Студеначке главице биле су и прије рата засађене. Међутим, у току рата ова шума је од стране непријатеља потпуно уништена. Послије рата приступило се поновном пошумљавању. Данас су то шумски забрани. Површина шумског забрана Требјесе износи око 140 ха, а Студеначких Главица око 195 ха¹⁰⁹⁾. „У појасу око грађевинског рејона урбанистичким планом је предвиђена зелена површина од око 100 ха. Ова површина ће одвајати насељени дио града од великих индустријских објеката... Поред тога у граду постоје улични дрвореди у дужини од око 13.000 м са старим и измијешаним дрвећем, као и један мањи и стари парк“ (157, 22).

У 1971. години извршено је засађивање долине ријеке Зете одраслим боровима са око 2.700 комада. У истој години долином Бистрице засађено је око 1.500 садница одраслог бора.

Јужно од брда Требјесе постоји расадничка производња — расадник у циљу биљне производње. Један дио расадника већ је заузет за проширење гробља. У овом дијелу постоје и топле леје за производњу једногодишњег сезонског цвијећа на површини око 60 м².

Према подацима Комуналног предузећа СО — Никшић за 1972. годину, укупна површина свих унутрашњих зелених површина у граду износи 115.194 м², чија структура има следећи распоред: зелен, засади и травњаци 96.249 м²; стаза са шљунковитим застором 17.538 м²; цвјетне површине 701 м² и дјечја игралишта 706 м². Улич-

108) Подаци добијени од Комуналног предузећа СО — Никшић за 1972. годину.

109) Исто.

ни регистар у граду има укупно 1.990 разних стабала чија је структура по броју и врсти дрвећа сљедећа: липе 881, бријест 18, багрем 96, кугласти багрем 52, јавор 168, јасен 10, кестен 502, топола 41, платан 218 и остало 4.

Један од најлепших црногорских мостова је, свакако, Царев мост на Зети, крај Никшића. Изграђен је 1894. године, двије године након пуштања у саобраћај колског пута Подгорица — Никшић. И пут и мост грађени су уз помоћ руског цара Александра III, па је тако мост и добио име. Мост је пројектовао и руководио радом Ј. Сладе. Шеснаест сводова и два додатна отвора чине да овај мост држи рекорд по броју отвора међу свим очуваним мостовима, не само у Црној Гори, већ и Југославији¹¹⁰). По ритму сводова са овим мостом могу да се упореде само аквадукти Старог Рима.

Чувени римски аквадукти, свођени мостови и вијадукти од камена, сачувани су и на ријеци Моштаници. У Црној Гори је свакако најинтересантнији објекат ове врсте мост преко ријеке Моштанице код Никшића, стар преко 1200 година.¹¹¹) У послеријатном периоду мост је рестауриран. Лоциран је југозападно од Никшића, на старом путу који је водио из Никшића преко Грахова, за Требиње и даље за Приморје (124).

На путу за Горње поље, недалеко од брда Уздомира на ријеци Зети, налази се мост којем је народ дао име Дукло. Зидане „Дукла“ везано је за личност турског богаташа Хаџи — Исмаила, који је живио у Никшићу и по њему се мост звао „Хаџи — Исмаилов мост“.¹¹²) (1). Из очуваног написа види се да је Хаџи — Исмаил наредио да се тај мост изгради 1807. године. Касније је мост дограђиван и улепшаван, али и оно првобитно што се сачувало потврђује да је то била солидна архитектонска творевина. Данас служи само за пјешачење и запрежни саобраћај. 1952. године, поред њега, направљен је нови мост преко којег се обавља саобраћај моторних возила (124).

На Зети се налази Вуков мост. То је био тзв. „Бегов мост“ који је страдао 1807. године, при заузимању града од стране Црногораца и Руса. При поновном заузећу Никшића од стране Црногораца, у другој половини прошлог вијека, обновио га је кнез Никола и дао му име „Вуков мост“, по чувеном црногорском јунаку Вуку Мићуновићу (124, 181).

Железнички мост преко Зете изграђен је 1935. године.

Мост преко Грачанице изграђен је 1946. године.

Евидентне промјене у просторном ширењу града запажају се и код средњовековног гробља код Петрове цркве. Познати археолог Димитрије Сергејевски дао је опис споменика, гробница (стећака) пред Петровом црквом у Никшићу. Сергејевски набраја да има око

110) „Побједа“, Титоград, 28. март 1971. г.

111) „Побједа“, Титоград, 29. април 1971. г.

112) „Побједа“, Титоград, 30. X 1969, бр. 2871.

Петрове цркве око 396 старинских гробова (50, 4). Први археолог, који је обратио пажњу на никшићке споменике био је А. Еванс. Послије њега о овоме су писали П. Ровињски, Биро Трухелка, Јиречек и П. Шобајић. Д. Сергејевски истиче да никшићки споменици датирају из XIII и XIV вијека, а можда и из XV вијека. То своје мишљење Сергејевски изводи упоређењем ових споменика са сличним у Херцеговини којима су типолошки морали да претходе. Свакако, према постанку они не припадају ни античком периоду, већ хришћанском добу. За разлику од ранијих испитивача, он је нашао да они нијесу рађени по узору (античких) римских надгробних споменика. Њихови мотиви су опонашање скулптурне орнаментике римских фасада. На њима се осјећа јак утицај национално-словенских естетских назора, утицај народне умјетности. Ову своју нову тезу о поријеклу облика и орнаментата никшићке некрополе, проф. Сергејевски је резимирао овако: „Наши средњовековни надгробни споменици продукт су обичаја вјерских (паганских) и естетских назора и умјетничке рутине наших словенских предака“ (50). Данас, поред старих споменика, подижу се нови. На периферији овог гробља недавно је подигнута нова капела.

Ако се посматрају поједине нивелационе тачке града, онда се запажа да између појединих стамбених рејона у том погледу постоје висинске разлике. Нагиб земљишта постепено опада од сјевера према југу, а повећава од запада према истоку. Поједине нивелационе тачке имају сљедећу висину: на ушћу Бистрице у Зету 620 м, на раскршћу пута за Пљевље и Рисан 627 м, код Грудске махале 632 м. Највећа нивелациона тачка у западном дијелу града достиже приближно 628,99 м, а најмања 620 метара. Источни дио града има највећу 651 м, а најмању нивелациону тачку 632,90 м. Трг „Маршала Тита“ има 632 м, Трг „Саве Ковачевића“ 630 м, а Трг „Шака Петровића“ 633,92 м. Најсјевернија тачка уз обалу Бистрице има највишу нивелациону тачку од 640,50 м, да би сјеверним подножјем Требјесе износила 641,00—644,40 метара.

3. Промјене у структури и начину коришћења површина

Никшић је дочекао послеријатни период са веома слабим и оскудним стамбеним фондом. Предратни стамбени фонд био је претежно састављен од нехигијенских и истрошених станова. Пораст становништва у послеријатном периоду изазван друштвено-економским развојем условио је и несташицу станова. Због тога се и број станова, а самим тим и стамбена површина из године у годину стално повећавала и мијењала. Према статистичким подацима за 1954. годину, Никшић је имао 1.780 станова са укупном стамбеном површином 84.376 м².¹¹³)

Од 1954—1961. године изграђено је 1.371 стан, тако да се за тај период стамбена површина повећала за 73.624 м². Године

113) Статистички годишњак НРЦГ, Титоград, 1955.

1954. на једног становника долазило је по 12 м² стамбене површине, а у 1957. години стамбени простор износио је свега 5,5 м² по глави становника. 1959. године на „једног становника долазило је 6,6 м² стамбеног простора, док је просјек за нашу земљу био 12 м²“ (11, 211).

Станови према врсти и површина станова за 1961.¹¹⁴⁾ и 1971.¹¹⁵⁾

Таб. 25.

Год.	Станови према врсти							
	Укупно	Посебне собе	Гарсоњере и 1-собни	Двособни	Трособни	Четири-собни и више с.	Стан из нужде	Површ. стан у м ²
1961.	3.161	274	1.144	1.279	287	169	8	158.000
1971.	6.417	464	3.271	1.945	570	166	—	296.965

Из упоредног прегледа за 1961 и 1971. годину запажа се да се за једну деценију изградило 3.256 станова у друштвеној својини, а стамбена површина повећала за 138.965 м². Данас просјечно у сваком стану има више од четири становника, а на сваког становника долази просјечно 10,4 м² стамбене површине. Значи, у периоду од 1961—1971. године број станова је порастао за преко два пута, а стамбена површина се повећала близу два пута у односу на период од 1954—1961. године.

Када се посматрају станови према врсти изградње, запажа се да највише преовлађују гарсоњере и једнособни а затим двособни станови.

Према подацима Стамбеног предузећа у Никшићу на дан 31. XII 1970. године у Никшићу је било 504 зграде у друштвеној својини. Од тога је било: 343 приземних, један — два спрата 129 зграда, 3—4 спрата 30 зграда, 7 и више спратова 2 зграде.

Распоред зграда према броју станова је следећи: са једним станом 52 зграде; са 2—4 стана 239 зграда; са 5—10 станова 109 зграда; са 11—20 станова 73 зграде; од 21—30 станова 16 зграда; од 31—40 станова 8 зграда; од 41—50 станова 6 зграда; од 51—60 станова 1 зграда; преко 60 нема. Из овог прегледа произилази да највише зграда (239) има са два — четири стана, а најмање зграда (свега 1) од 51—60 станова.

Послијератна изградња Никшића захтијевала је да се упоредо са изградњом порушених или ратом оштећених зграда, приступи и уређењу паркова, дрвореда, травњака и других зелених површина.

114) ССГ за 1961.

115) СЗС. Резултати за станове по насељима, Београд, децембра 1971. године.

Градске зелене површине крајем 1961. године

Таб. 26.

Укупна зел. површ. у хиљ. м ²	Уређена зем. површина у хиљ. м ²							Дрвореди	
	Свега	Парк.	Сквер. и травњаци	Зелен. спец. намј.	Парк шуме	Шум. зем. у хиљ. м ²	Воћ. и вин. у хиљ. м ²	Дуж. у км.	Сади. у хиљ.
3.517	117	50	12	37	18	3.100	300	13	1,7

Градске зелене површине крајем 1968. године (Уређене зелене површине у хиљ. м²)

Таб. 27.

Укупно	паркови	скверови	парк-шуме
1.365	75	30	1.260

Из упоредног прегледа Таб. 26 и 27. запажа се да су се укупне зелене површине у 1961. години смањиле са 3.517.000 м² на 1.365.000 м². Ово смањење наступило је услед редуцирања површина шумског земљишта, затим услед територијалног ширења града, изградње нових стамбених објеката и тргова. Изградња градске канализације, рушење многих улица и тротоара, због изградње нових комуналних објеката, такође је допринијело рушењу многих уличних дрвореда. Због тога треба посветити далеко већу пажњу заштити природне средине овог града. Површине под парковима повећане су за 25.000 м² у периоду од 1961—1968. године, а површине под скверовима и трафостаницама у истом периоду повећане су за 18.000 м².

Интересантно је напоменути да је дошло и до смањења броја улица у граду, а самим тим и до смањења њихових површина, што се види из таб. 28.

Улице, тргови и коловози крајем 1961. и 1968. године

Таб. 28

	Улице				Коловози у хиљ. м ²			Т р г о в и	
	Бр.	Дуж. у км.	Површ. у хиљ. м ²	Укупна површ.	Обраб. површ.	Свега асфалтом, опрамком и коцком	Необ. површ.	Бр.	Површ. у хиљ. м ²
1961.	64	33	487	191	113	82	78	3	23
1968.	—	—	380	320	228	96	92	—	—

Из табеларног прегледа види се да се укупна површина улица у 1961. години са 487.000 смањила на 380.000 м². Као што је већ истакнуто, ово се може објаснити тиме што је дошло до новог територијалног ширења града и изградње нових тргова, што је условило

укидање неких улица, а повећање броја тргова. Данас, као што је раније речено, постоје четири трга умјесто три 1961. године. Њихова површина са 23.000 м² данас је знатно увећана. Површина коловоза са 191.000 м² у 1961. се повећала на 320.000 м² 1968. године, што значи да је повећана за 129.000 м² у односу на 1961. годину.

Врло је важна и густина насељености града. Према површини урбанистичког плана из 1958. и површини коју град данас заузима она се није промијенила, већ је остала истовјетна и износи 11,25 км². Та густина насељености износи просјечно 25,26 становника по 1 ха (28,527 : 11,25 = 25,26 ст. по 1 ха).

4. Проблеми структуралне диференцијације града (подијељености на рејоне) и формирање језгра центра (зоне дејства и спајања града)

Никшић као насеље у данашњем развоју може се издвојити у четири основне групације — рејона: Бедем (некадашњи Оногошт), Стара варош, Нова варош и Нови Никшић. О њима је као градским цјелинама раније било више ријечи. За Андербу смо такође истакли да је била римско насеље, утврђени град са тргом.

Кроз ово поглавље највише простора биће посвећено формирању градских центара (тргова) око којих се територијално ширило градско насеље.

„Како се у Оногошту налазила и царина, он је морао имати свој трг на којем се продавала стока и сточни производи гдје су долазили купци из Приморја. Да ли је тај трг био у Доњем Граду или ван њега? По П. Шобајићу Оногошт је ван града имао и предграђе, као обично наши градови у средњем вијеку... Ако је било предграђе, по П. Шобајићу оно се налазило у пољу испред града, онамо гдје је сада Варош и да је у њему био трг“ (1).

За вријеме Турака у Старој вароши „Чаршија се налазила испред самог града и звали су је Крива чаршија“ (1, 80). Ондашња чаршија уствари вршила је улогу трга, на којем се за вријеме Турака одвијао и сточни пазар.

Са урбанистичког плана инж. Сладеа запажа се да је пројектовао укупно пет тргова од којих два кружног, а три правоугаоног облика. По његовом плану изграђени су само три трга. Централни трг је правоугаоног облика и данас је задржао исти облик. Први централни трг изграђен је још када се изграђивала Нова варош, последице 1883. године. Данас се он назива Трг Маршала Тита. Спада у ренесансне тргове. На удаљености до 180 метара налази се други трг кружног облика који је реализован по Сладеовом плану. Данас је то Трг Саве Ковачевића. Трећи трг кружног облика испред Саборне цркве и зеленог парковског ансамбла назван је Трг Шака Петровића, човјека који је много заслужан за изградњу Нове вароши. Тргови Саве Ковачевића и Шака Петровића спадају у барокине тргове. Код ових тргова тежња аутора (Сладеа), по угледу на италијанске градо-

ве, била је остварење нових визуелних ефеката, за што јачим истицањем главног, монументалног објекта. Овакви тргови имају за задатак да појачају и увеличају естетске ефекте код прилажења и сагледавања главног, централног објекта (Саборна црква и Дворац краља Николе). Нова веза ових тргова са слободном природом била је изражена новим зеленим површинама и њиховом саобраћајном повезаношћу. Сва последијератна урбанистичка рјешења задржавају ова три трга.

Урбанистичким плановима браће Стојановић и загребачких архитеката Сајсела и Болтара предвиђа се формирање четвртог — новог трга са западне стране зграде СО и хотела „Оногошт“. То је „Лењинов трг“. Значи, ови урбанистички планови конципирани су са по четири трга. Коширово рјешење централног потеза садржи и пети трг преко пута пиваре „Требјеса“. Накнадним ревизијама урбанистичког плана од стране Општинског завода за урбанизам и пројектовање такође је било предвиђено формирање новог „Лењиновог трга“, као и даље допуњавање, улепшавање и изграђивање већ постојећа три трга.

Трг Маршала Тита данас је скоро задржао исти облик какав је имао прије II свјетског рата. То је данас главни трг града. Трг је облика правоугаоника правца сјевер — југ. Са западне стране органичен је једносратним збијеним кућама. Са јужне стране трга налазе се једносратне зграде, изузев једне двосратнице у којој је градска библиотека. Са источне стране налазе се приземне стамбене зграде, изузев три једносратнице рађене после II свјетског рата. Са сјеверне стране трга налазе се једносратне зграде и једна двосратна. Са трга се разилазе четири улице правца исток — запад и једна меридијанским правцем. Трг није асфалтиран. Прије II свјетског рата имао је трговинско-занатски карактер. Ту је улогу и данас углавном задржао. Централном авенијом спојен је са Тргом Саве Ковачевића.

Трг Саве Ковачевића налази се близу данашње железничке станице. Из њега се радијално разилазе поједине саобраћајнице и има главну саобраћајну функцију. Сам улаз у град одређен је локацијама аутобуске и железничке станице којима се овај трг граничи са западне и јужне стране. Западни дио трга ријешен је урбанистички по плану Сајсела и Болтара. Ту се налази осмосратни солитер. Али, насупрот њему још увијек се око трга виде ниске неугледне куће „страћаре“ које представљају контраст у односу на модерне и савремене архитектонске објекте на овом тргу. Трг није асфалтиран. Према Кошировом рјешењу на овом тргу ће се подићи споменик палим борцима. Трг треба саобраћајно растерети, треба га више вратити пјешацима, јер је његова локација на главном правцу који повезује град са станицом. Оваква је идеја по Коширу, сасвим прихватљива.

Трг Шака Петровића има петугаони облик из којег се зракасто разилазе поједине саобраћајнице. Смјештен је у посебном амбијенту културно-историјских споменика Никшића: Саборне цркве,

Дворца краља Николе и главног градског парковско-зеленог ансамбла предвиђеног изградњом Сладеовог плана. На њему треба да се подигне једна фонтана (136), што би свакако још више побољшало естетско-архитектонску страну овог тренутно најљепшег трга у граду. Трг се налази са источне стране у непосредној близини Трга Саве Ковачевића. Површина ова три трга износи 22.000 м² (151, 336).

Будући градски центар (Лењинов трг) развијаће се у непосредној близини постојећег градског центра (Маршала Тита). Јер, град се шири на све стране, тако да постојећи центар и даље остаје приближно у средишту градске територије. Нови градски центар ће се, према будућем програму, ширити, добијати нове функције и објекте, нову просторну композицију. Значи, постојећи град задржаће и даље постојећи градски центар, а већ проширени дио града добиће нови градски центар. Лењинов трг има облик правоугаоника, и већ је у изградњи. Са запада се граничи зградама СО — Никшић и хотела „Оногошт“, са ојеве стране двјема четвороспратним стамбеним зградама смјера исток—запад, са запада приземним зградама Грудске махале, а са југа једном једноспратном, једном двоспратном и једном троспратном стамбеном зградом. На западном дијелу трга налази се и зграда основне школе „Олга Головић“. Површина овог трга још увијек представља празан простор. Према Кошировом рјешењу централног потеза града, ово ће бити главни градски трг на коме — поред већ постојећих — треба подићи поменуто објекте у Кошировом плану. Према Кошировом рјешењу, трг ће бити „као отворен, зелен и поплочан трг“ — тај трг треба да се прелије у објекте, у окриље великог крова који би представљао „макси кишобран“ у лошем времену (162).

Посматрано по урбаним цјелинама, за Стару и Нову варош Никшића главни тргови остају: Саве Ковачевића, Маршала Тита и Шака Петровића, а за Нови Никшић и уопште за читаву градску агломерацију највећу импозантност и значај имаће нови Лењинов трг. Колики значај тргови имају за овај град говори и недавно расписани конкурс за рјешење централног потеза трга „Маршала Тита“.

Поменути градски центри представљају, и представљаће, једно комплексно градско подручје, гдје се налазе зграде и установе политичког, културног, привредно-пословног, административног, комерцијалног и забавног карактера. Ови центри чине средиште друштвене активности, а истовремено и урбанистичко-архитектонску куминацију у концепцији града. Они морају да задовоље највише прохтјеве становништва у погледу набавке трговинске робе и могућности коришћења културних и забавних установа (позоришта, концертних дворана, музеја и др.). Ови центри опслужују и гравитационо и уже подручје града и представљају концентрацију људских активности.

Када се посматрају све четири урбане групације, (рејона) запажа се да су саобраћајно добро повезане. Град има облик троугла. Стару и Нову варош одваја Улица Вука Мићуновића. Најдужа улица меридијанског правца је улица „29. новембра“ која дијели град

на источни и западни дио. Она повезује три трга: Саве Ковачевића, Маршала Тита и Лењинов трг. Још се у меридијанском правцу простире пет улица. Ове донгитудиналне улице међусобно су повезане већим бројем попречних улица.

5. Процес спајања Никшића са околним селима и физичке и друштвене посљедице овог процеса

„Приградска зона обухвата ону територију околине града која се у урбанистичким генералним плановима најчешће органски надовезује и спаја са градском насељеном територијом“ (152, 496). Велики механички прираштај, који се у Никшићу осјећа посебно задње двије деценије, утицао је на ширење града ван поменутих природних оквира и урбанистичког плана. Независно од урбанистичког плана развила су се приградска насеља, досељеника из села простране околине. Раније јако развијено подручје екстензивне сточарске привреде, посљедних година снажно је захватила деаграризација, а упоредо и урбанизација. Међутим, због обимности студије, биће ријечи само о оним приградским насељима која непосредно и кружно уоквирују град Никшић. Но, њихов број је знатно већи.

Прегледом је обухваћено 11 приградских насеља: Кочани, Гребице, Глибавац са Беменцом, Драгова Лука, Рубежа, Озринићи, Кличево, Страшевина, Капино Поље, Мокра Њива и Студенци.

Изузев насеља Гребице, сва друга приградска насеља налазе се ван ужег грађевинског рејона. На ову специфичну појаву за Никшић утичу и многи чиниоци. Сва дрвна индустрија концентрисана је у овом насељу са десне стране Зете код моста „Дукло“. Ту је у почетку дошло до подизања насеља за стручњаке и раднике, који су подигли погоне за ШИК „Јаворак“. Усљед територијалног ширења града, ово приградско насеље је касније обухваћено урбанистичким планом из 1958. године. Оно се на тај начин спојило са градом у једну урбану цјелину.

Околна села Кочани, Беменца, Драгова Лука и Рубежа налазе се са сјеверне стране града, на контакту Никшићког поља и падина планине Војника. Остала села сконцентрисана су у равници Никшићког поља са јужне и југоисточне стране од Никшића. Сјеверни низ села одвајају ријеке Бистрица и Зета. Сва села су збијеног типа, чија је удаљеност кућа испод 200 метара.

Карактеристично је истаћи да су се ова сеоска насеља развијала доста стихијно. То оставља посљедице и на њихову физиономију, немају прави изглед града. Како се кретао њихов број становништва за 1961. и 1971. годину и број кућа за 1971. годину, види се из следеће табеле¹¹⁶):

116) Подаци за 1971. Први резултати пописа становништва и станова 1971. (по општинама и насељима), Титоград, 15. мај 1971.

Таб. 29.

Насеље	Број становника		Број кућа (1971)
	1961.	1971.	
Кочани	574	883	191
Гребице	997	1.301	225
Глибавица са Беменцом	679	1.495	286
Драгова Лука	594	2.033	340
Рубежа	461	1.228	215
Озринићи	1.537	1.811	388
Кличево	1.211	2.594	554
Страшевина	1.143	1.402	314
Капино Поље	223	149	34
Мокра Њива	278	363	86
Студенци	243	180	37
Укупно:	7.940	13.439	2.680

Из табеларног прегледа види се да је у појединим околним сеоским насељима (Студенци, Капино Поље) дошло до смањења броја становника, због тога што је дошло до трансформације приградске зоне. Услед потапања земљишта и извођења мелиоративних радова наступило је иселавање становништва ових приградских насеља у друга приградска насеља или пак у сам град Никшић. Површине приградске зоне прије стварања вјештачких језера износиле су 16.803 ха од којих је експроприсано 3.611 ха, што значи да су површине последице стварања вјештачких језера смањене на 13.192 ха (20). Захваљујући таквим промијењеним друштвено-економским условима за пољопривреду, читаву приградску зону, захватила је интензивна урбанизација.

Стихијска и непланска изградња кућа, и велика збијеност на јединици површине, евидентна је у насељима: Кличеву, Драговој Луци, Озринићима, Страшевини, Глибавици са Беменцом и др. Свакако, број таквих објеката у последње вријеме се смањује, што не треба схватити као опадање интересовања за бесправну градњу, већ као резултат предузетих мјера у циљу спречавања бесправне градње. Постојећа насеља се све више шире у равни поља дуж постојећих путева. Ово је разумљиво, јер основни приходи домаћинства не зависе више од пољопривреде, већ од других привредних дјелатности града.

Сем ових насеобина поред путева, поједини имућнији досељеници теже да се више приближе граду, а да при том одмах не промијене начин живота. Ово је утицало на скок цијена земљишта, а тиме и на продају. Зато се у овим приградским насељима негде врши бржа, а негде спорија смјена становника. Једни иду непосредно у град, а други их замјењују — силазећи с планинских предјела. Преливање сељака у индустрију нагло је повећало број становника у неким приградским селима. Значи, не само што се повећао број кућа него се из основа промијенила ранија структура становништва и у таквим се насељима формира читав нови мозаик родова. Са приходима од земље и плате многи имају могућности да подигну

бољу и лепшу кућу. Према томе, приградска насеља имају преимућства и села и града.

Насеља су електрифицирана. Најновији индустријски производи за домаћинство и рад добили су мјесто у кућама ових насеља. Готово свака кућа у насељу посједује и друге помоћне просторије, које се по правилу увијек налазе иза куће за становање (штале, торови, свињци и др.). Куће су прављене од камена, правоугаоног или квадратног облика, приземне су, ређе на спрату и обично су са подрумима. Велика пажња се у посљедње вријеме поклања и фасади куће, па су спољни зидови обојени живим бојама (црвена, зелена, жута, браон), а на прозорима и веранди (доксату) могу се видјети и саксије са цвијећем. Куће су покривене пријепоном. Кров је обично на двије или четири воде.

Међутим, остало је доста још неријешених проблема. Уопштено, за ова насеља се може рећи да немају добре хигијенске — санитарне уређаје, канализацију (фекалну и атмосферску), слаб је прилаз објектима, доста слабо снабдијевање насеља водом, немају телефонских говорница, осјећа се и помањкање школских и здравствених установа и др.

Природни фактори за егзистенцију ових насеља су углавном доста добро искоришћени. Са даљом изградњом ових насеља настаје стално повећање растојања од центра до периферије. Данас су ова насеља постала бедем (препрека) за даљње територијално ширење града. Да би се ово спријечило потребно је одмах проширити ужи грађевински рејон и обезбиједити већу површину земљишта за планску урбанизацију Никшића.

III.

ПЕРСПЕКТИВА ДАЉЕГ РАЗВОЈА

I. НЕКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ И МОГУЋЕ ЗАКОНИТОСТИ У ВЕЗИ СА ПЕРСПЕКТИВНИМ РАЗВОЈЕМ

Битне промјене у функцијама и структури становништва Никшића које се могу очекивати

Разјашњење многих проблема интензивног привредног развоја Никшића са његовим потпунијим укључивањем у привреду и перспективним развојем повезано је са неколико основних претпоставки. Прва претпоставка функционалног развоја Никшића односи се највише на даље јачање индустријске функције, а посебно црне металургије. Жељезара „Борис Кидрич“ је највећи објект црне металургије у Црној Гори. Према томе, Никшић ће и даље остати и задржати исту позицију и функцију као главни центар црне металургије. О томе говори и већ поменути податак да ће се будућом реконструкцијом и модернизацијом њени капацитети и број уписаних још више повећавати.

Привредно развојна позиција Никшића у перспективи углавном је одређена са три битна фактора: прво, досадашњим привредним развојем, тј. садашњом структуром и нивоом развијености привреде; друго, постојећом заснованошћу градске агломерације и њеним просторним положајем у склопу територијалне дистрибуције производних снага Црне Горе; и треће, природним ресурсима који ма располаже подручје Никшића. Сваки од ових фактора битно ће утицати на даљи развој града, одређујући његову основну привредну структуру и темпо развоја у цјелини.

У дугорочној привредној оријентацији Црне Горе привреди Никшића припада изванредно значајно мјесто. При томе ваља рачунати посебно на даље јачање економских и некономских функција, а самим тим доћи ће и до промјена у структури становништва неких привредних грана. Не само да Никшић нуди компаративне услове у оквиру Црне Горе за даљи развој црне и обојене металургије, производње боксита и повећање производње хидроенергије, већ се налази на једној од двије главне осовине развоја (Бар—Титоград—Никшић) са заснованом градском агломерацијом, те располаже смјештајним простором за заснивање нових производних капацитета. Прихватајући приоритетним развој енергетско-металуршких грана и туристичке привреде, која оптимално подржава континуитет развоја, Никшић се јавља као други центар обојене металургије у СР Црној Гори, последице Титограда. Геолошке резерве црвеног боксита у околини Никшића процењују се на око 200.000 милиона тона (што чини 52% учешћа у читавој Југославији) и неколико милиона тона бијелог боксита.¹¹⁷⁾

Реално гледано, Никшић је требало да постане највећи центар обојене металургије у СР Црној Гори, умјесто Титограда код којег је лоциран Алуминијски комбинат. Овај Комбинат снабдијева се сировином из рудника „Боксита“ на даљини од преко 60 км, што веома поскупљује трошкове превоза сировине. Након коначне изградње Алуминијског комбината у Титограду, његови производни капацитети износиће 200.000 тона глинице и 50.000 тона сировог алуминијума. Због економски богатог хидропотенцијала околине Никшића (ХЕ „Перућица“, ХЕ „Мратиње“ која је у изградњи) логично је било доказати преимућства локације никшићког базена за Алуминијски комбинат. То је свакако разлог што се најновијим планом предвиђа подизање нових погона обојене металургије у Никшићу, али у саставу Алуминијског комбината у Титограду.

Према плану привредног развоја СР Црне Горе предвиђа се формирање и металуршко-индустријског комплекса у чији ће састав ући жељезара „Борис Кидрич“, Алуминијски комбинат из Титограда и „Црногорске електране“ из Никшића. У оквиру овог програма развоја у СР Црној Гори за период 1971—1975. године пред-

117) Подаци добијени од Геолошке службе Рудника боксита у Никшићу за 1972. годину.

виђа се и оснивање металуршко-технолошког факултета¹¹⁸⁾. На тај начин још више ће се појачати индустријска функција овог града.

Кад се узме у обзир планирано проширење индустрије алуминијума, реконструкција жељезаре, електрификација пруге Београд—Бар, затим развој других индустријских капацитета и увећања потрошња по домаћинствима, онда постаје разумљивим што се поставља питање изградње нових електрана у Црној Гори. Околина Никшића (чији је центар овај град) представља, и представљаће, главно подручје подизања електричних централа у СР Црној Гори. Црној Гори (по средњерочном плану развоја) 1975. године биће потребно око 2,7 милијарде киловат часова електроенергије — 6 пута више него што је утрошено 1970. године. Сами Комбинат алуминијума трошиће око 800 милиона киловати годишње. „Црногорске електране“ имају планове за доградњу постојећих и градњу нових електрана, а настављају се радови на истраживањима и студијама на ширем подручју слива Дрине, на територији Црне Горе. Приоритет се даје доградњи хидроенергетског система „Горња Зета“. Првенствено се настоји поставити трећи цјевовод за „Перућицу“ и ојачање електране са два нова агрегата од по 60 мегавата. ХЕ „Мратиње“ треба да буде довршена крајем 1973. године.¹¹⁹⁾

„Црногорске електране“ спремне су, уколико заједница обезбиједи финансијска средства, а за то услови постоје, да надвишењем брана на Крушцу и Сланом и санацијом Вртца повећају акумулациони простор са 153, на преко 300 милиона кубика воде. Занимљиви су и планови „Црногорских електрана“ о превођењу дијела воде у систем „Горње Зете“, односно њеном коришћењу у „Перућици“.¹²⁰⁾

Све три електране: „Перућица“, „Комарница“ — „Мратиње“ производе би близу три милијарде висококвалитетне електроенергије годишње. Према плану, радови на новој електрани треба да почну већ 1974. године.¹²¹⁾

Будући привредни развој Црне Горе, посматран из угла његових окосница (енергетско-металуршког комплекса и туристичког промета), даје изванредне шансе развоју Никшића. У самом граду и његовој непосредној околини треба да се што више економски валоризују расположиви потенцијали, било да се ради о сопственим ресурсима (хидропотенцијал, минералне сировине и дрво), било да се ради о заснованим индустријским капацитетима (Жељезара, прерада дрвета и производња пива), било да су у питању нови капацитети засновани на челику као главном репроматеријалу или пак на дисперзији капацитета који нормално гравитирају луци Бар и Титограду, као непосредном залећу. Паралелно са овим основним правцем развоја не може се подцијенити положај Никшића у по-

118) Програм развоја високошколског образовања у СР Црној Гори за период 1971—1975. године, Титоград, 1971.

119) „Побједа“, Титоград, 2. априла 1972. године.

120) „Побједа“, Титоград, 9. април 1972.

121) „Побједа“, Титоград, 9. април 1972.

везивању планинских и приморских туристичких капацитета у Црној Гори, као и ширих, транзитних токова мото-туриста између Јадранске обале и главног магистралног правца у земљи.

Према томе, расположиви природни и привредни потенцијал Никшића и његов географски и саобраћајни положај, у односу на главне линије размјештаја битних пунктова развоја Црне Горе у средњорочном и дугорочном периоду, пружају му изванредне услове за сопствени развој. Када се истиче ова констатација, поред већ поменутих елемената, треба нагласити да Никшић има засновану градску инфраструктуру чије даље проширење претпоставља знатно ниже трошкове по глави становника него што би ови трошкови износили у развоју неког од мањих градских насеља на подручју Црне Горе.

Садашњи број становника у општини креће се око 68.000 становника, од којих у граду живи 28.527. Према процјени, број становника у општини 1985. године износиће око 90.000. При томе треба рачунати да ће за исти период број становника у граду нарасти на преко 50.000 становника. Ови бројчани подаци биће сигурно већи, јер Никшићу као привредно развојном центру гравитира шире подручје него што је територија садашње општине. То, са своје стране, намеће потребу бржег развоја града него што произилази из природног прираштаја становништва општине и града Никшића и трансфера село — град. У наредном периоду треба очекивати да ће доћи до промјене у структури становништва и преливања и прилива радне снаге у корист обојене и црне металургије, металне индустрије, енергетског комплекса, грађевинарства и осталих привредних дјелатности.

Уважавајући ове околности мора се тражити привредно-развојно рјешење које обезбеђује запосјење око 25.000—27.000 лица у општини и развој града до преко 50.000 становника.

Битни елементи који представљају дугорочну перспективу привреде Никшића били би: пораст годишње производње челика 500.000 тона, електроенергије три милијарде килватчасова, пива 750.000 ХЛ; туристичког промета на близу 500.000 дневних боравка и ноћења, боксита 1,200.000 тона.

Програмом развоја високошколског образовања у СР Црној Гори за период 1971—1975. године предвиђа се оснивање Универзитета у Титограду. Према предлогу и захтјеву СО — Никшић нормално је очекивати да Педагошка академија као виша институција прерасте у високу — Филозофски факултет. На тај начин дошло би до интензивнијег развоја некекономских функција града.

Чини нам се да у контексту изнијетих размишљања треба утврдити дугорочну пројекцију измјена у функцијама и структури становништва и да ће се на таквој развојној оријентацији постићи максимална интеграност овог ужег подручја у оквиру Црне Горе и земље као цјелине.

II. КОЈЕ НЕДОСТАТКЕ ИЗ ДАНАШЊЕ ФИЗИЧКЕ СТРУКТУРЕ И МОРФОЛОГИЈЕ ГРАДА НИКШИЋА ТРЕБА УКЛОНИТИ

Паралелно са приказивањем критичких оцјена у урбанистичким плановима изнијети су и неки недостаци које треба уклонити из данашње физичке структуре и морфологије града. О томе ћемо конкретније рећи, али само онолико колико оквир ове тезе дозвољава. У наредном периоду за отклањање најважнијих недостатака из данашње физичке структуре и морфологије града потребно је у првом реду ријешити следеће проблеме:

Услед речне ерозије ријека Бистрице и Грачанице дошло је до поткопавања њихових обала, и изливања огромног речног материјала. Ове појаве доводе до лоше физиономије града. Због тога би обале ових ријека требало осигурати обалоутврдама;

С обзиром на територијално ширење града препоручљиво је његову изградњу концентрисати што ближе постојећој, како би се очувала и повезала градска цјелина;

У Старој и Новој вароши, као и у Новом Никшићу, запажају се два начина изградње. То истовремено представља два контраста, староградња из предратног периода и новоградња из послјератног периода. Данас је још увијек у неким дјеловима Нове вароши присутан стари и дотрајали грађевински стамбени фонд са нехигијенским условима, на тргу „Саве Ковачевића“ и у још неким градским цјелинама. Територијално ширење Новог Никшића требало би усмјерити највише према западу и то према ријеци Зети. Постојеће слободне градске површине (ледине) требало би испунити новим стамбеним четвртима;

Посебну пажњу треба посветити бољој саобраћајној повезаности и већој компактности све три градске агломерације;

Велики механички прираштај становништва, који се у Никшићу осјећао у задњих неколико година, утицао је на територијално ширење града ван граница жељезничке пруге. На тај начин формирала су се нова околна насеља и мимо урбанистичког плана, што у наредном периоду треба сузбити. Град се при томе развио доста у ширину. Појаву „дивље градње“ у граду и околним приградским насељима требало би сузбијати ефикаснијим мјерама: правовременим доношењем одговарајућих законских прописа и доношењем регионалног плана;

Примијетна је дисхармонија и код појединих објеката у спратовима што треба довести у сразмјеру са околним објектима;

Положај појединих стамбених зграда и улица је неправилно оријентисан. Њихову оријентацију треба више усмјерити функционалним потребама града;

Уклањањем и премјештањем многих приземних дрвених барака и другог лошег стамбеног фонда града према периферији много би се измијенила морфологија града. Многе такве стамбене просторије рађене су одмах послједје ослобођења, па су услови за становање у њима лоши;

Около појединих стамбених зграда и индустријских комплекса треба повећати зелене површине;

Код утоварне рампе руде боксита, због дувања јужног вјетра, стварају се велики „облаци црвене и бијеле прашине“ усљед чега су спољашње фасаде стамбених зграда радничке колоније „Боксита“ црвене боје. Ова прашина наноси негативне последице здравственом стању становништва. Све улице града треба асфалтирати. Утоварну рампу „Боксита“, због изнијетих околности, треба измјестити ван града;

Изградњу градске канализације треба убрзати и по плану реализовати;

Просторе који су у формирању треба дефинитивно обликовати у духу најсавременијих урбанистичких традиција Никшића;

Нови трг који се већ назива испред хотела „Оногшт“ својим монументалним димензијама одговара новим потребама данашњег и будућег Никшића. Изградњи овог трга сметњу причињава школска зграда која онемогућава да трг избије свом ширином на главну улицу, односно да се формира његов једини правилан и одговарајући монументални облик. То захтијева уклањање школе;

Стари споменички пунктови Никшића, Тврђава, Манастир, Двор, гробље и „Требјеса“ — мишљења смо — срећно су изоловани новоградњом и врло је успјешно сачуван њихов интегритет;

Функцију и намјену Дворца краља Николе треба измијенити. Данас је у њему основна школа. Међутим, треба му дати другу функцију — музеја, као што је то случај са историјским објектима свуда у свијету;

Тврђава (цитадела) је данас доста запуштена и саобраћајно неприступачна. Овај споменички комплекс треба боље уклопити у градски организам и дати му првенствено намјену видиковца. У цитадели не би требало ништа мијењати нити градити, него заштити конзерваторске принципе;

Гробље са Петровом црквицом данас пружа утисак неорганизованог и добрим дијелом хаотичног стања, измијешаних старих и нових гробница, међу којима се налазе и средњевјековни веома драгоцени и ријетки примјерци стећака — измијешаних и испреплетаних. Да би се гробље уклопило у стари урбанистичко-архитектонски ансамбл, потребно је око цркве уредити простор и зеленилом га украсити како би добило слику организованости. Локацију новог гробља треба одредити ван града;

Постојање жељезничке и аутобуске станице међу археолошким локалитетима, као и жељезничке пруге, захтијева њихово измјештење са јужне стране града.

На тргу „Саве Ковачевића“ треба изградити меморијални музеј. Овакав меморијални музеј могао би да се обогати захваљујући бурној историјској прошлости овог града. Локација музеја налазила би се на главној улазно-излазној магистрали града опкољена архаичним ансамблом града, што ће моћи осјетити посјетиоци у свако доба године.

Уклањање ових недостатака свакако ће у перспективи допринијети побољшању физичке структуре, просторне организације у пејсажу и амбијенту ове градске агломерације.

III. КОЈИ СУ ОСНОВНИ УРБАНО-ГЕОГРАФСКИ ПОСТУЛАТИ И ПРИНЦИПИ КОЈИХ СЕ ТРЕБА ПРИДРЖАВАТИ У ПЛАНИРАЊУ ДАЉЕГ РАЗВОЈА НИКШИЋА

а) Свако будуће планирање развоја Никшића треба да полази од његовог регионалног положаја;

б) Перспективни развој града треба усмјерити на оптимални степен комплетирања функција. При уобличавању његовог градског карактера потребно је превазићи све непропорционалности из досадашњег развоја. Географско-урбанистичко проучавање функција овога града треба да се односи на градске функције у ширем смислу, односно функције ширег а не локалног значаја;

ц) У вези са природом и екологијом треба код сваког планирања поћи од чињенице да је физичка средина Никшића специфична и да у таквој средини треба више искоришћавати природне факторе. То се нарочито односи на већ поменути ријеке и околне систем језера;

д) У перспективи треба очекивати и даље повећање популације и огроман прилив становништва са стране, због чега је неопходно утврдити реалнију концепцију урбанистичких планова него до сада. Такође треба очекивати повећање активног становништва у односу на садашњи број;

е) План Никшића мора да узме у обзир чињенице из његове културно-историјске прошлости и наслеђа, да би се у њему сачувало све оно што је вриједно;

ф) Не треба само планирати објекте и површине за тренутне становнике, него за шире подручје које ће се у будућности ослањати на град;

г) Код ревизије урбанистичког плана Никшића не треба доносити „парцијална решења“, већ израђивати детаљне урбанистичке планове са свим компонентама. На тај начин моћи ће се цјеловито разматрати урбанистичка проблематика овог града.

IV

ЗАКЉУЧАК

Географски положај појединих градова у Црној Гори имао је различити значај у различитим друштвено-историјским периодима. Међутим, и природне детерминанте Никшића, међу којима морфолошке као најосновније, имале су већи или мањи значај и за опште карактеристике географског положаја и за развој функција градских насеља.

Међу друштвено-историјским факторима на промјене географског положаја и њихових функција највише утицаја имало је формирање државних и политичко-административних цјелина, развој привреде и саобраћаја. Долине ријека Мораче и Зете имале су у историјској прошлости стратегијски и војно-саобраћајни значај, па је томе конвенирао и положај ових насеља, као стратегијских и административних пунктова и станица у караванском саобраћају.

Налазећи се на важној економско-саобраћајној раскрсници, Никшић је у свом развоју имао различите функције: војно-стратегијску (за вријеме Римљана и Турака), управну и пољопривредну функцију. Развојем индустрије ослабила је пољопривредна функција. Иначе, Никшић је најстарији центар прехрамбене (индустрија пива) и дрвне индустрије Црне Горе. Данас је он главни центар црне, а Титоград обојене металургије СР Црне Горе.

Терен Никшића и његову непосредну околину изграђују карбонатни седименти (кречњаци и доломити) јурске и кредне старости, који су запаљени лимногацијалним шљунковима, пјесковима и прелазним гранулометријским члановима измијешани са више или мање глина.

Никшић са околином налази се у региону који је сигурно у ранијој историјској геолошкој прошлости потресен земљотресима јачине шест степени.

Као градско насеље Никшић је највећи град међу насељима крашких поља у Југославији. Као котлински град, Никшић спада у градове Југославије са највишом надморском висином од 630—650 м. Има доста сложену климу са карактеристикама субпланинске, жупне и умјерене, уз већ истакнуте утицаје средоземне климе.

Послије II свјетског рата Никшић је постао други центар СР Црне Горе. Од 1896. године до данас становништво се повећало за преко 16 пута, а од 1948. за преко четири пута.

Никшић је примјер подизања црне металургије у сиромашним крајевима Југославије. Развио је производњу сировог гвожђа и челика без сировинске базе, развијеног саобраћаја и квалификоване радне снаге.

Механичка снага појединих ријека — понорница: Зете, Бистрице и Грачанице пружале су објективне околности за изградњу ХЕ „Перућица“ — једне од највећих у земљи. Касније, изградњом Жељезаре „Борис Кидрич“ учињен је нагли преображај у овом граду. Наступила је измјена структуре становништва града и његове квалификације.

Нужност хомогенизације металуршко-енергетског комплекса је неминовност у подручју Никшићке комуне. То значи да се мора искористити здружени интерес црне и обојене металургије и електроенергетског система. Чини се да би само један такав регионални комплекс електрометалургије могао да рачуна на коришћење ефеката акумулације и да допринесе убрзаном успону економског

потенцијала и измјени основног састава привреде. Металуршко-енергетски комплекс као окосница привреде Никшића чини базу његовог стратешког развоја.

С обзиром на сировине којима обилује околина Никшића, сматрамо да нијесу довољно искоришћени ресурси којима располаже.

Никшић је уједно центар по површини највеће комуне у земљи. Ријетки су примјери шире гравитације становништва према једном граду, нарочито у периоду интензивне индустријске и урбанистичке изградње (1951—1961.).

Нагли прираштај становништва поставио је граду бројне проблеме у послератном периоду. Никшић нема данас довољно станова, због чега треба још више интензивирати градњу. Започету канализациону мрежу треба што брже доградити. Изградњу извјесних објеката јавне намјене за функције здравства, школства, рекреације, друштвеног живота, спортских активности и забаве треба реализовати.

Никшић је један од ријетких градова Југославије који је 1883. године имао регулациони план. Сматра се да је Никшић тада био четврти град у земљи са планском концепцијом изградње. Специфичност овога града је баш у томе да се изграђивао по угледу на неке италијанске градове чије су улице, тргови и објекти конципирани у барокном и ренесансном стилу. У послератном периоду усвојен је свега један урбанистички план града. Период од 14 година развоја не би смио бити без генералног урбанистичког плана. Овој чињеници иде у прилог пракса, код нас и у свијету, да сваке деценије треба правити ревизију урбанистичког плана, а никако доносити парцијална рјешења.

Посебни услови постоје за развој туристичке привреде која још увијек није развијена у никшићкој регији. Привлачна акумулациона језера, значајни културно-историјски споменици, природне љепоте, изванредни кањони Пиве, Таре и Комарнице, географско-климатски услови сврставају подручје Никшића и околине у изванредно привлачна туристичка мјеста Црне Горе и Југославије. Бројни предјели изванредне љепоте и садржине, богатство ливада и пашњака, хладни планински извори, бистри потоци и ријеке, једном ријечју разноврсна природа, исконски дивља и нетакнута, чини природно богатство и љепоту овог краја. Изградња нових путева даће снажан импулс развоју туризма. Кад буде изграђен савремени асфалтни пут до Титограда, а затим побољшани постојећи путеви преко Грахова за Боку Которску преко Шавника за Жабљак и Требиња за Дубровник, подручје Никшића биће отворено за туристе.

Перспектива Никшића зависи од простора који га окружује, од његовог природно-гравитационог поља. Никшић ће бити усмјерен да интегрише простор сјеверно и западно, док ће према југу трпјети јаку конкуренцију Титограда. Према истоку је, на релативно блиском одстојању блокиран конфигурацијом терена. На два правца,

сјевер и запад, природног ширења Никшића недостају саобраћајнице које би омогућиле његову бржу афирмацију, а биле би истовремено и регионалне и транзитне, што је, свакако, срећна коинциденција. Дугорочни концепт развоја мора их укључити.

С обзиром на врсту градске привреде, врло је могућно да се ова производња укључи у много шире токове него што је никшићка комуна, односно Црна Гора. За интензивирање ове споне треба очекивати већу солидарност црногорске регије. За Никшић је ово пресудан моменат.

Запосленост и запошљавање радно способног континента становништа јесте превасходни проблем садашње етапе развоја Никшића.

С обзиром да је Никшић привредни, културни, а дијелом и политички центар једног ширег подручја, то развијеност инфраструктуре, а у томе посебно друмских комуникација, треба да олакша комуникацију међу људима, транспорт роба и извоз ресурса намијењених прерађивачком сектору. Никшићки регион је знатно изолован постојећом мрежом друмских саобраћајница. Може се констатовати да током прошле деценије у том погледу није ништа нарочито урађено. Пропусна моћ друмских путева стално је смањивана, због оштећења на појединим мјестима. Насупрот томе, стално је повећаван обим промета, роба и путника друмским средствима превоза. Најважнији правац према Титограду, због прикључења на приморску и континенталну магистралну, лимитиран је пропусном могућношћу дијела пута Никшић—Богетићи. Остали правци, такође, значајни, неупотребљиви су за савремена превозна средства. Због тога је основна инфраструктура уствари предуслов како досадашњег, тако и будућег развоја Никшића.

Као један од закључака може се навести и недостатак кадрова одређене стручности, вјештина и склоности, који у новонасталим приликама све агресивније конкуренције роба могу да допринесу економско-социјалном развоју никшићке агломерације и учине постојеће проблеме развоја рјешивим уз што мање средстава и улагања.

Основни програми развоја економије до 1975. године на подручју Никшића и околине предвиђају: да се повећа број основних агрегата у хидроелектрани „Перућица“ од постојећих 5 на 7; да се повећа степен коришћења налазишта боксита; повећа производња челика; да се обезбиди већи обим финалне прераде шумских асортимана у готове производе; подстицати и богатити облике интеграције привредних и социјалних функција међу субјектима на подручју комуне Никшић и носиоцима привредних и друштвених активности граничних комуна.

Скуп околности које су у прошлости определијиле, производну оријентацију Никшића — на дјелатности примарног сектора и групу основних метала — неопходно је мијењати. Правац корекција производне оријентације у привреди Никшића намеће се по логици савременог тржишта. Такав правац можемо генерално дефинисати

као финализацију продуката а на овом подручју кроз повећање степена прераде и готовости производа намијењених инвестиционој репродукционој, општој и личној потрошњи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Петар Шобајић: *Никшић — Оногошт*. Посебна издања Географског друштва, св. 22. Београд 1938.
2. Бекица Шобајић: *Одзиви пријатних успомена*, Никшић 1899.
3. Бекица Шобајић: *Споменица Бранка Шобајића (За своју породицу, сроднике и пријатеље)*, Никшић 1917.
4. Петар Шобајић: *Леднички трагови у Никшићкој Жупи*, Гласник Географског друштва, св. 12. Београд 1926.
5. Петар Шобајић: *Бјелопавлићи и Пјешивци*, Насеља и порекло становништва, књ. 15, Београд 1923.
6. Симо Шобајић: „*Црногорци*“, Београд 1928.
7. Максим Шобајић: *Опис Оногошта — Никшића*, „Глас црногорца“, бр. 5. Цетиње 1888.
8. Максим Шобајић: „*У моје доба*“, Београд, 1933.
9. *Мемоари Максима Шобајића*: Београд, 1933.
10. Бекица Шобајић: *Опсада Никшића*, Дубровник 1912. год.
11. Бранко Радојичић: *Никшић — Положај*, развој и функције. Зборник радова V Конгреса географа ФНРЈ, Цетиње, 1959.
12. Бранко Радојичић: *Никшићко поље* (геоморфолошка проматрања), Географски гласник бр. XIV—XV, Загреб 1953. године.
13. Бранко Радојичић: *Извјештај за школску 1963/64. годину*, 50-ца Гимназије у Никшићу.
14. Arthur I. Evans: *Illyrian letters*, London 1878. год.
15. A. I. Evans: *Antiquarian Researches in Illyricum, Westminster*, 1883. год.
16. C. Praschniker u Schober: *Archäologische, Forschungen in Albanien u Montenegro*.
17. Ст. Новаковић: *Српске области X и XII в.*, Гласник Срп. уч. друштва, књ. XI—II у Београду 1880. године.
18. А. Лубурић: „*Зидање града Никшића око 1696. године*“, Дробњаци, племе у Херцеговини, Београд, 1930.
19. Бајо Кривокапић: *Медитерански утицај до Никшићког поља и модификација климе под утицајем вјештачких језера*, Географски гласник бр. XXVIII, Конгрес СФРЈ, Загреб 1966. године.
20. Бајо Кривокапић: *Савремене друштвено-географске трансформације структуре становништва градске и приградске зоне Никшића*, Географски преглед, св. X, година 1966, Географско друштво Босне и Херцеговине, Сарајево.
21. С. М. Милојевић: *Привидно пресушивање крашких врела*, Гласник СГД, св. XXXIII, бр. 2. Београд 1953. године.
22. С. М. Милојевић: *Извјештај о проучавању основа за пољопривредне мелiorације Никшићког поља* (рукопис).
23. Др Душан Дукчић: *Воде у НР Црној Гори*, Зборник радова V конгреса географа ФНРЈ, Цетиње 1959. године.

24. Др Душан Дukiћ: *Прилог регионалном познавању речних режима у Југославији*, Гласник СГД, св. XXXIV, бр. 2, Београд 1954. године.
25. *Зборник студентских стручних радова*, Београд 1950. (Народна оmlадина Природно-математичког факултета). Садржај: Р. Лазаревић: Релеф Никшићког поља; Душан Дukiћ: Хидрографија Никшићког поља.
26. Стеван Николић: *Нека запажања о медитеранским угицајима у клими Никшићког поља*, Гласник Српског географског друштва 1964, књ. XI, IV, 2.
27. Ј. Б. Петровић: *Крашка поља Црне Горе*, Зборник радова V конгреса ФНРЈ, Цетиње 1959. године.
28. Владислав инж. Влаховић: *Хидрологија Никшићког поља*, Геолошки гласник Завода за геолошка истраживања Црне Горе, књ. 2, Титоград 1958. године.
29. Др Павле Вујевић: *Поднебље Црне Горе*, Зборник V Конгреса географа ФНРЈ, Цетиње 1959. године.
30. Комитет за водопривреду Владе ФНРЈ, *Водопривредна основа слива Горње Зете*, Београд 1951. године.
31. Енергопројект: *Идејни пројекат ХЕ „Перућница“*, Београд 1953. године.
32. *Подаци Хидрометеоролошког завода СР Црне Горе*, Титоград.
33. Др инж. Стеван Синановић: *Мелиорација Никшићког и Граховског поља и значај мелиорација крашких поља за унапређење пољопривредне производње динарске карсне области*, Београд 1959. године.
34. Зарија Бешић: *Геологија Црне Горе, књ. II* (Кајст Црне Горе), Титоград, 1969. године.
35. Зарија Бешић: *Геолошки водич кроз Црну Гору*, Титоград 1959. године.
36. Зарија Бешић: *Прилог ка познавању геологије Црне Горе*; Геолошки састав једног дијела сјеверне Црне Горе; Геолошки анали Балканског полуострва, књ. XII, ст. I, Београд 1934. године.
37. Зарија Бешић: *Геологија Никшићке Жупе*, Гласник прир. музеја српске земље, серија А, књ. 3, Београд 1950. године.
38. Зарија Бешић: *Прилози ка познавању геологије Никшићке Жупе*, Геолошки анали Балканског полуострва, књ. XIV, Београд 1932. године.
39. *Подаци Геолошког завода СР Црне Горе* — Титоград.
40. Др Боко Пејовић: *Рад на истраживању и експлоатацији руда у Црној Гори*, Историјски записи, књ. X, Цетиње 1954. године.
41. Андрија Павић: *Геолошке прилике Никшићког поља и његове ближе околине*, Београд 1954. године.
42. М. Пајковић: *Климатске особине југозападне Црне Горе*, Гласник СГД, св. XXXVIII, Београд 1958. године.
43. Ј. Цвијић: *Ледено доба у Проклетијама и околним планинама*, Глас Српске краљ. академије, књ. LVIII, Београд 1899. године.
44. Јован Цвијић: *Геоморфологија II*, Београд, 1926. год.
45. Јован Цвијић: *Карст и човјек*, Гласник Географског друштва, св. XI, Београд 1925. године.
46. Јован Цвијић: *Балканско полуострво и јужнословенске земље* (Метанастазичка кретања), Београд 1966. године.
47. Др Душан Дukiћ: *Наше реке*, Београд 1953. године.
48. Kauser K.: *Morphologische Studien in Westmontenegro*, II Zeitch d Gesell f. Erdkunde, sv. 1—2, Berlin 1934. god.
49. Kossmat F.: *Geologie der zentralen balkanhalbinsel* (Die Kriegschäuplatze 1914—1918.) geol. dargestellt — eilt, sv. 12., Berlin 1924. g.
50. Димитрије Сергијевски: *Средњевјековно гробље код Петрове цркве у Никшићу*, Цетиње 1952.

51. *Алманах-шематизам Зетске бановине*, Сарајево 1931. год.
52. Др Боко Пејовић: *Насељавање Никшића после 1878. године*, Никшић 1969.
53. Др Борђије - Боко Пејовић: *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Историјски институт НРЦГ, Титоград 1962.
54. Др Б. Д. Пејовић: *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852—1916. године*, Цетиње 1971.
55. Гојко М. Килибарда: *Никшић у свјетлости 50-це СКЈ 1919—1969. године*, Никшић 1969.
56. Славко Мијушковић: *Племи Никшићи у Морејском рату (1684—1699)*, Историјски записи, књ. X, Цетиње 1954.
57. Владимир Мијушковић: *Културни живот Никшића у прошлој години*, „Стварање“ бр. 1—2, 1952.
58. Др Новак Килибарда: *Никшић у народној епизи*, Годишњак Педагошке академије у Никшићу бр. 2, Никшић 1971.
59. Петар Шобајић: *Никшићки муслимани*, Цетиње и Црна Гора, 1927. године.
60. H. Avelot I. de la Neziere: „Montenegro Bosnie Herzegovine“, Pariz 1895.
61. Лудвик Куба: *Никшић, Острог, Даниловград, Спуж*. На Ђернегоре. V. Prage 1892.
62. П. Ровинский: *Черногория въ ея прошлом и настоящем*, Том II. Част II Археология. С. Петербургъ, 1909.
63. Р. Ускоковић: *Исељени Никшићи*, Зборник радова посвећен Ј. Цвијићу, Београд 1924. године.
64. Јован Ивовић: *Никшић, мјесто насељавања и привременог боравка (1878—1897.)*, Историјски записи, књ. II, св. 3 и 4., Цетиње 1948. године.
65. Јован Ивовић: *Насељавање Никшићких муслимана*, Историјски записи, књ. I, св. 5 и 6, Цетиње 1948.
66. Др Жарко Булајић: *Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912. године)*, Титоград, 1959. год.
67. Др Мирчета Буровић: *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX вијека и почетком XX вијека*, Цетиње 1958.
68. Др Мирчета Буровић: *Црногорске финансије 1860—1915*. Титоград, 1960.
69. Др Мирчета Буровић: *Новчани заводи у Црној Гори*, Цетиње 1959.
70. Др Мирчета Буровић: *О акционарским друштвима у Црној Гори*, Титоград, 1959.
71. *Народна енциклопедија Српско-хрватско-словеначка*, Загреб 1928.
72. *Историја Црне Горе, књ. I*, Титоград 1967. године.
73. Гавро Вуковић: *Осада града Никшића, 1877.*
74. Хамид Хаџибеговић: *Осада Никшића 1877.* (Према извјештају никшићког наџба), Историјски записи, књ. III, св. 1 и 2, Цетиње 1949.
75. OSMANLI ORDUSU SAVASLARI BOSNA—HERSEK VE BULGARI-STAN IHTILALLERI VE SIYASI OLAYLAR. PLEVNE DE VEYA KANLITOVYA DA MUCODELE II (Eylul) 1877. BASLANGIG I. KISIMIKINCI BASI, YAZAN. EMEKLI GENERAL HALIL SEDES.
76. Др Хуго Гроде: *Кроз Албанију и Црну Гору* (За вријеме рата 1912), Минхен 1913. године, Мартин Мерикес (превод Јован Копривица).
77. *Хроника Попа Дукљанина*.
78. Артур Еванс: „*Илирска тисма*“ (превео Милутин Дрецуи), Сарајево 1967. године.
79. Борислав Николић: *Осада и освајање града Никшића од Турака 27. августа 1877. године*, Никшић, 1930.

80. Никшић, 27. август 1877. Уредио Марко Каваја, Никшић, 1938. године.
81. Симо Поповић: *Освојење Никшића*, Нови Сад, 1930.
82. Бошко Вучинић: *Животна питања Црне Горе* (Никшић и околина), Никшић 1940.
83. *Казивања старих Требешана* (Архива Бошка и Малише Бућића), Штампано 1842. године.
84. Милан М. Вујачић: *Двије разуре Требешана и постанак племена Ускоци у Црној Гори*, „Глас“ ССLXXX, Одјелење друштвених наука, САНУ, књ. XV, Београд 1971.
85. Боро Вујачић: *Вук Лопушина* (историјска повест).
86. Др Љубомир Дурковић — Јакшић: *Енглези о Његошу у Црној Гори*, Титоград, 1963.
87. Марко Вего: *Насеља босанске средњевјековне државе*, Сарајево 1957.
88. Хазим Шабановић: *Босански пашалук*, Сарајево 1959.
89. Др Гавро А. Шкриванић: *Именик географских назива средњевјековне Зете*, Титоград, 1959.
90. Ј. Ердељановић и Р. Т. Николић: *Трговачки центри и путеви у турско доба*, Београд 1899.
91. Инж. Боучек: *Путеви у зетској области*, Цетиње и Црна Гора, Београд 1927. год.
92. Др Јосип Јиречек: *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Сарајево 1951.
93. Константин Јиречек: *Историја Срба*, књ. I, Београд 1923.
94. Константин Јиречек: *Историја Срба*, Београд 1922.
95. Константин Јиречек: *Историја Срба II свеска*, Београд 1923.
96. Константин Јиречек: *Историја Срба, IV свеска*, Београд 1923.
97. Вељко Шакотић: *Културно-просвјетна друштва старог Никшића (1881—1914)*, Никшић 1970.
98. Вељко Шакотић: *Културно-просвјетна друштва старог Никшића*, Свеске Никшића, Никшић, 1970.
99. *Споменица „Захумље“ 1898—1928*, Никшић 1928.
100. Вељко Шакотић: *„55 година културно-умјетничке дјелатности „Захумља“*, Никшић 1954.
101. Др Нико С. Мартиновић: *Разметак штампе и штампарства у Црној Гори 1493—1945*, Београд, 1965. године.
102. Александар Дероко: *Средњевјековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.
103. Евлија Челебија: *Путопис — одломци о југословенским земљама*, Сарајево 1967.
104. Војвода Анто Даковић: *Мемоари*, Никшић 1955.
105. Др Лазар Томановић: *50 година на престолу Црне Горе 1860—1910. године*, Цетиње 1910.
106. Др Душан Вучковић: *Капиталистичко искористивање шума у Црној Гори*, Титоград, 1965.
107. Др Душан Вучковић: *Шумарство Црне Горе; Развој шумарства и дрвне индустрије Југославије 1945—1956. године*, Београд 1959.
108. Спасоје Меденица: *Привредни развитак Црне Горе 1918—1941. године*, Титоград, 1959.
109. Д. Ж. Братинића: *Из Никшића на Горанско*, Годишњаци Николе Чулића, Београд, 1883.
110. *Извјештај трговачко-индустријске и занатске коморе у Подгорици за 1931. годину*, уредио Благога Радовић, Подгорица, 1932. године.

111. Др Бранко Павићевић: *Црна Гора у рату 1862.*, Београд 1963.
112. Др Бранислав Бурђев: *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, Научно друштво НР Босне и Херцеговине, Радовић II књига, Сарајево 1954.
113. Др Никола Перовић: *Минерално богатство СР Црне Горе као фактор индустријализације*, Титоград, 1969. године.
114. Др Хенрик Батовски: *Територијални развој Црне Горе*, Записи, 1937. књ. XVIII, 76.
115. Др Мирко Докић: *Економско-саобраћајни значај пруге Београд—Бар* (непосредни и посредни економски ефекти), Београд 1966.
116. Академик проф. инж. Ј. Алачевић: *„Јадранске пруге“*, Трговинска комора, Сплит 1957.
117. Др М. Алексић: *Пруга Београд—Бар и њен значај за развој привреде земље*, Београд 1964.
118. Заједница ЖП Београд: *Потребе изградње пруге Београд—Бар*, Београд 1964.
119. Завод за студије, пројектовање и надзор грађена ЗЖП — Београд: *Економско оправдање изградње пруге Београд—Бар*, Београд, 1963.
120. Извјештај Комисије СИВ-а: *О потреби нормализације пруге Никшић—Титоград*, Београд, 3. VI 1961.
121. Жељезнички стручни часопис: *„Жељезнице“*, бр. 12, Београд 1971.
122. Божидар Глушчевић: *Стање, проблематика и пројекција развоја жељезаре „Борис Кидрич“*, Никшић, 1964.
123. *Даљинар југословенских жељезница*.
124. Савезни институт за заштиту споменика културе: *Надежда Катанић и инж. Милан Гојковић: Грађа за проучавање старих каменних мостова и аквадуката у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд, 1961.
125. *„Глас црногорца“*, Цетиње, 1871—1917. године и 1917—1922. године; 1941—1944.
126. *„Невесинје“*, бр. 1—36, Никшић 1899.
127. *„Оногошт“*, Никшић, 1899—1900.
128. *„Слободна мисао“*, Никшић, 1922—1940.
129. *„Глас народа“*, Никшић, 1926—1929.
130. *„Побједа“*, 1945—1971. године.
131. Др Обрен Благојевић: *„Пива“*, Београд 1971.
132. Вељко Шакотић: *„Требјеса“ — индустрија пива, уља и сокова* (монографија), Никшић, 1971.
133. *„Црногорске електране“* (монографија), Никшић, 1971.
134. *20 година грађевинског предузећа „Црна Гора“* — Никшић, (монографија).
135. *Подаци Скупштине општине — Никшић*.
136. *Подаци Општинског завода за урбанизам и пројектовање — Никшић*.
137. *Документи: Никшићки музеј и Архивски центар — Никшић*.
138. Арх. Н. Добровић: *Урбанизам кроз вјекове*, Београд, 1950.
139. Марко Цвјетковић: *Радио-телеграфска служба у Црној Гори*, Титоград, 1964.
140. Марко Цвјетковић: *Поштанска служба у Црној Гори*, Цетиње, 1968.
141. Марко Цвјетковић: *Црногорска возна пошта*, Историјски записи, књ. XIX, св 3 и 4, Титоград 1962.

142. Марко Цвјетковић: *Поштанска служба у Црној Гори*, Историјски записи књ. XVI св. 3 и 4, Титоград, 1959.
143. Др Душан Брезник: *Промјене у економском саставу становништва Југославије у протеклих 40 година*, „Социјална политика“ бр. 1/62.
144. Др Долфе Вогелник: *Урбанизација као одраз привредног развоја ФНРЈ*, Београд, 1961.
145. Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, Београд: *Демографска кретања и пројекције у Југославији*, Београд, 1964. године.
146. Др Милица Сентић и Др Душан Брезник: *Демографска кретања и пројекције у Југославији* („Становништво“ бр. 2/64).
147. Др Иванка Гинић: *Динамика и структура градског становништва Југославије*, Београд, 1967.
148. Др Милован Радовановић: *Поријекло становништва градова, села и мјешовитих насеља и миграције у градове*, ИДН, Београд 1968.
149. Др Милош Маџура: *Становништво и радна снага као чиниоци привредног развоја 1958. године*.
150. Др Владимир Бурић: *Динамика пораста популације и функционално диференцирање југословенских градова*, Зборник радова Географског института ПМФ, св. XII, Београд, 1965.
151. Др Јован Б. Марковић: *Градови Југославије*, Београд, 1971.
152. Бранко Максимовић: *Урбанизам* (теорија пројектовања градова), Београд, 1965.
153. Инж. арх. Бранислав Мирковић: *Основи урбанизма* (Техника просторног обликовања) књ. 1/а, Београд, 1964.
154. Инж. арх. Бранислав Мирковић: *Основи урбанизма* (Техника просторног обликовања) књ. 2/А, Београд 1964.
155. Књаз Дм. Голицын (Мурављин). *У синя моря*. Путевые очерки Черногории и далматинского побережья, С. Петербургъ 1898.
156. Максим Максимовић: *Први регулациони план Никшића*, Комуна бр. 9, 1961.
157. Максим Максимовић и Миљивоје Пејановић: *Проблеми комуналне изградње у Никшићу*, Комуна бр. 4 1960.
158. Слободан Бошковић: *Афирмација Стамбеног предузећа у Никшићу*, Комуна бр. 3. 1968.
159. *Никшић*: Комуна бр. 5, 1962.
160. Рајко Бапин: *Дискусија о регулационом плану изградње Никшића*, „Побједа“, 7. септембар 1952.
161. Проф. инж. Јосип Сајсел и доц. инж. Драган Болгар: *Регулациони план Никшића*, 1956.
162. Инж. арх. Феђа Кошир: *Урбанистичко-архитектонско решење Трга Маршала Тита* — централног потеза града са пратећим просторима у Никшићу, Никшић 1972.
163. Blečić V. und Lakušić R.: *Niederwald und Buschwald der orientalis — chen Hainbuche in Montenegro*. Glasnik Bot. zav. u bašte Univers. II, 1—4, Beograd 1966.
164. Rohlena I.: *Gonspectus florae Montenegrinae*, Preslia, XX—XXI. Praha 1942.
165. Др Цвјетко Костић: *Сельаци индустријски радници*, Београд, 1955.
166. Скупштина општине — Никшић: *Друштвени план комуне Никшић 1971—1975. године*, Никшић, 1972.
167. *Војна енциклопедија*, књ. VI, Београд 1964.

Résumé

Dr. ZDRAVKO IVANOVIC

NIKŠIĆ

Étude de géographie urbaine

Nikšić se trouve dans le poljé karstique homonyme, dans la partie occidentale de la RS de Monténégro. Il est par 42° 46' de latitude nord et par 18° 57' de longitude est. En tant qu'agglomération urbaine, Nikšić est la plus grande ville parmi les villes des poljés karstiques. Elle est située à l'altitude de 630—650 m. En conséquence de la haute situation qu'elle occupe dans la partie montagneuse du Monténégro, la ville a un climat complexe aux caractéristiques des climats submontagneux, doux et tempéré, avec certaines influences du climat adriatique.

Il est notoire que beaucoup de villes, en fonction de leur évolution sociale et historique, changeaient de nom, d'importance et d'emplacement au cours de leur passé historique. Nikšić appartient à cette catégorie. Depuis son origine jusqu'à nos jours Nikšić avait changé plusieurs noms. Anderba (premier noyau de l'agglomération), Anagastum, Onogošt et le nom actuel de Nikšić. Nikšić s'est développé d'Onogošt médiéval. Nikšić doit son nom à la tribu homonyme. Sous la domination turque (de 1465 à 1877) la ville se développait et se bâtissait sans plan ni méthode. A partir de l'année 1878 Nikšić se transformait en une ville monténégrine. Après la deuxième guerre mondiale, Nikšić fut libéré de l'occupation allemande le 18 septembre 1944. Dans la période d'après-guerre Nikšić est devenu le second centre urbain de la RS de Monténégro.

De l'année 1896 à nos jours la population a augmenté de plus de 16 fois et depuis 1948 de plus de 4 fois. Nikšić a actuellement (1971) 28.527 habitants.

Nikšić est une des rares villes yougoslaves qui avait en 1883 déjà un plan de régularisation. C'est en cette année que ing. J. Slade — Silović avait dressé le premier plan d'aménagement du territoire urbain. Par ce plan, Nikšić avait obtenu, à côté de l'Ancienne ville, un nouvel ensemble urbain — la Nouvelle ville. Selon la conception de ce plan, le centre de la Nouvelle ville était formé par une place quadrangulaire d'où partaient, en forme d'étoile, six rues droites. Tous les plans d'urbanisme d'après-guerre étaient basés sur les idées fonda-

mentales du plan de Slade. En 1952 fut élaboré le premier plan d'urbanisme de Nikšić, mais on a renoncé à son application. Le second plan urbanistique de Nikšić, élaboré dans la période d'après-guerre, fut dressé en 1958. La réalisation de ce plan a été prévue pour la fin de l'année 2000, lorsque la population de Nikšić devrait compter 56.500 habitants.

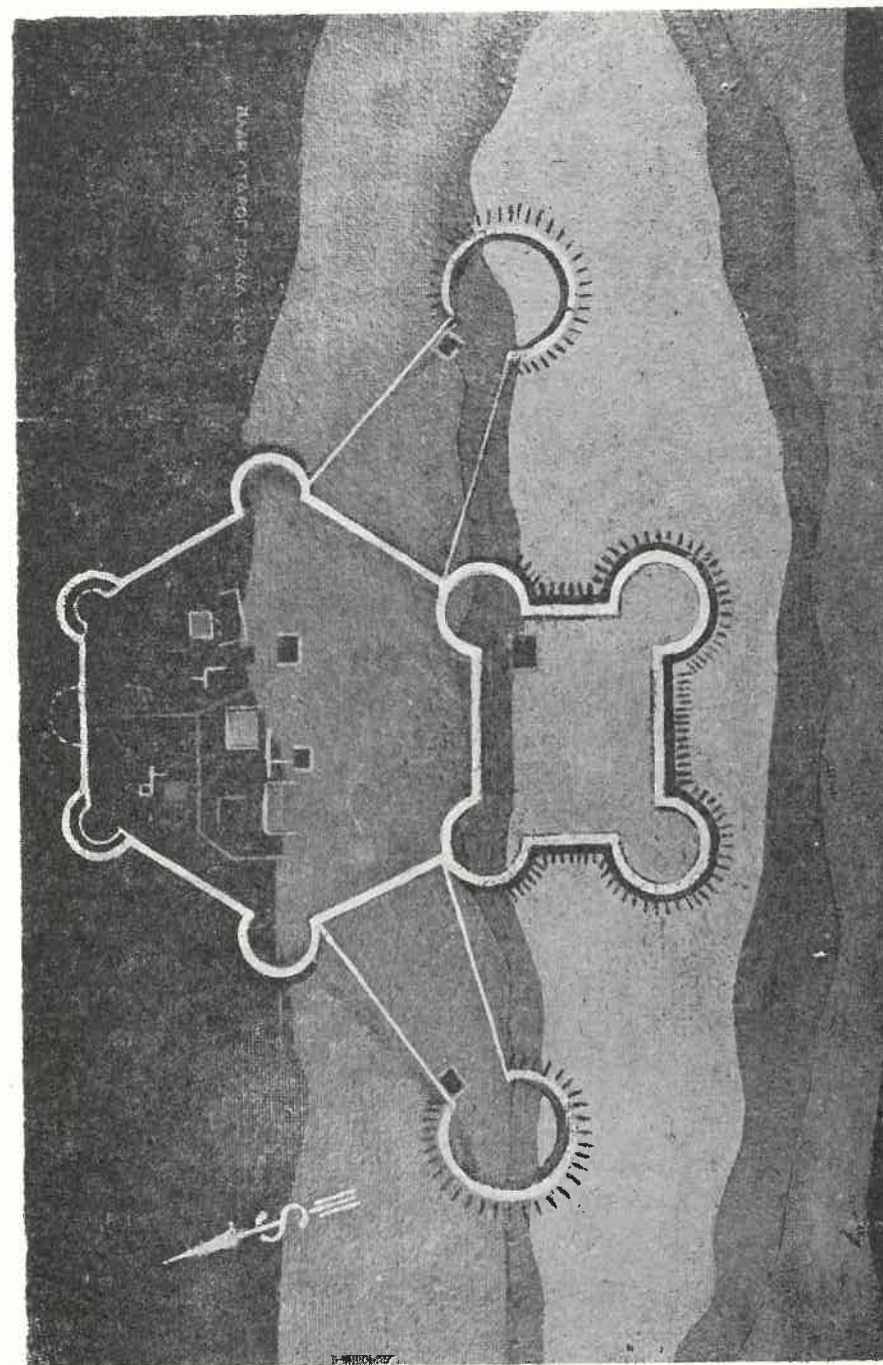
Nikšić est aujourd'hui centre principal de sidérurgie dans la RS de Monténégro. Nikšić est un exemple d'établissement de la sidérurgie dans les régions karstiques pauvres de Yougoslavie. A Nikšić sont développées, en outre: l'industrie de bois, l'industrie alimentaire et l'industrie élaboratrice des métaux.

La force mécanique des rivières de Zeta, de Bistrica et de Gračanica ont rendu possible la construction de l'usine hydroélectrique „Perućica“ — une des plus grandes du pays.

Les environs de Nikšić abondent en bauxites rouges et blanches dont ils approvisionnent le Combinat d'Aluminium à Titograd.

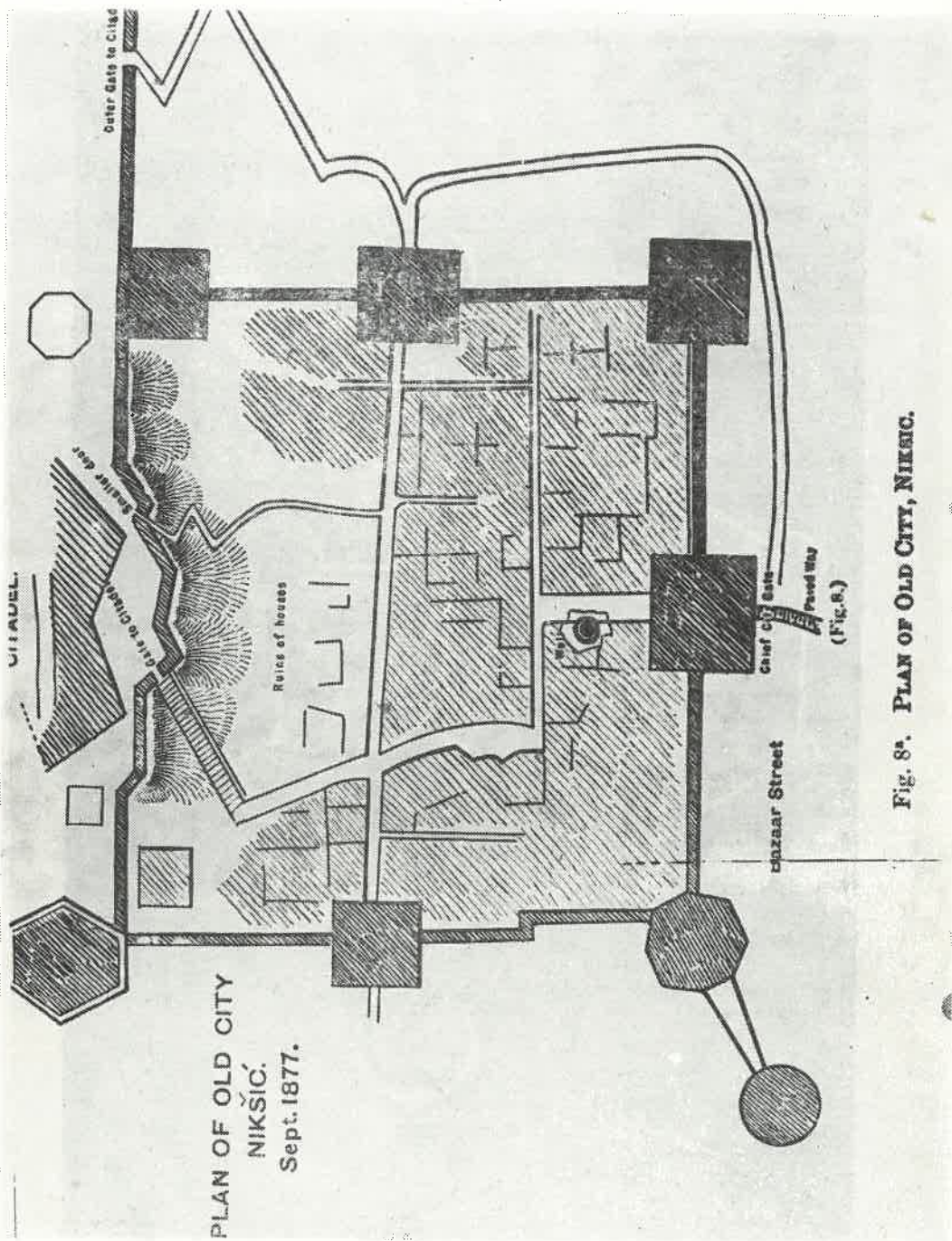
Nikšić est centre de la commune la plus grande par son superficie dans le pays entier.

ТАБ. 1

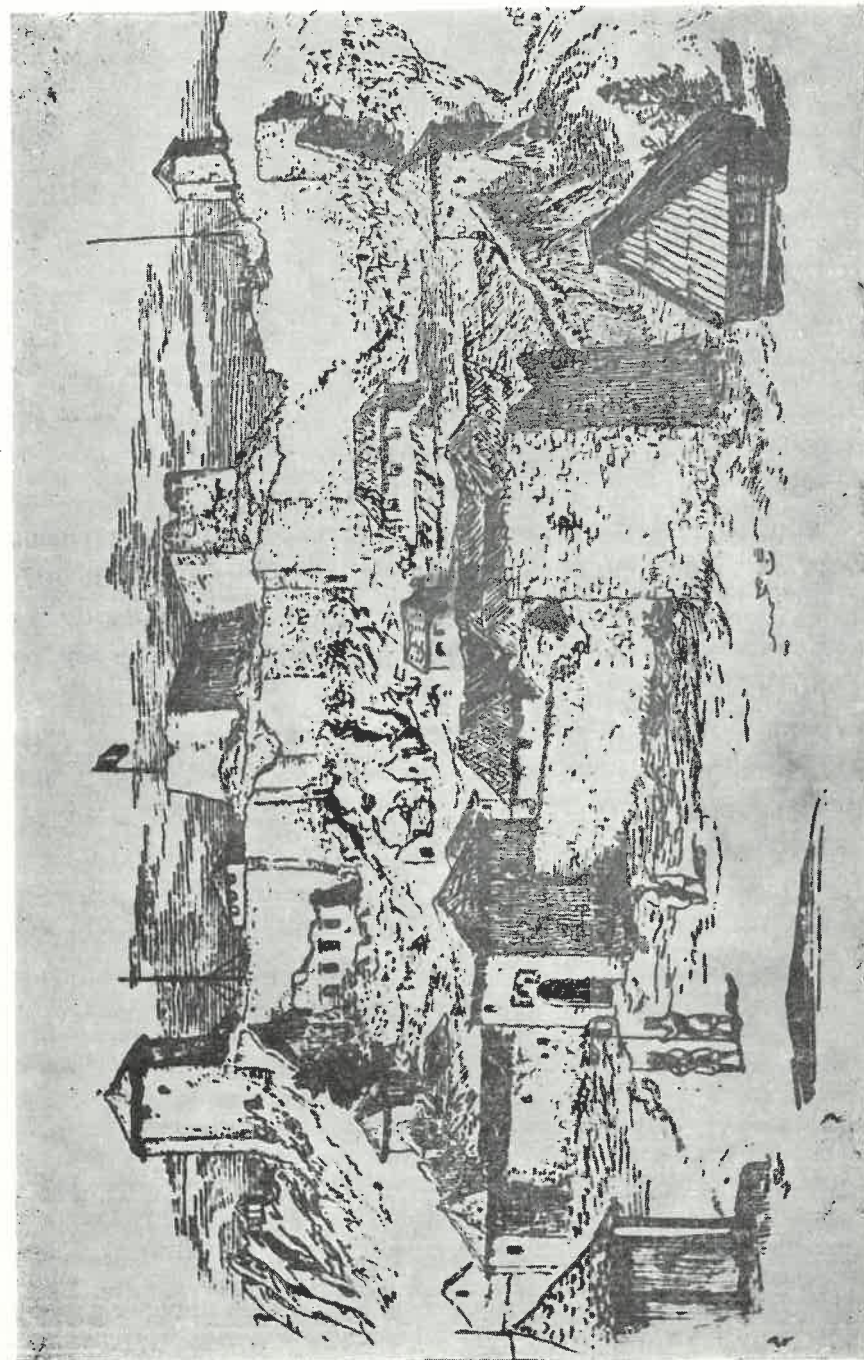
Сл. 1. — План Никшића из 1708. године

ТАБ. 2

Сл. 2. — Артур Еванс: План старе основе Никшића 1877. године

ТАБ. 3

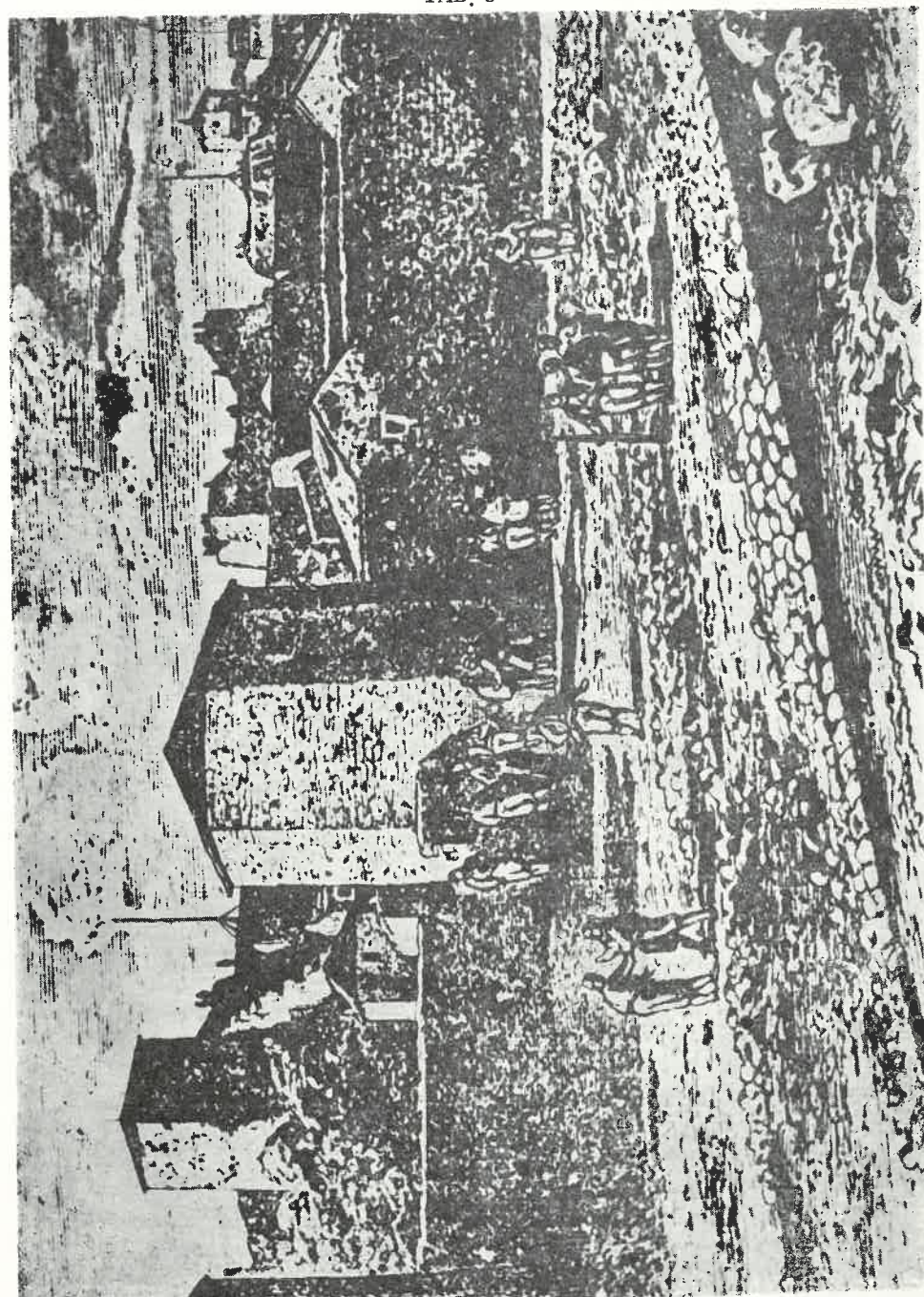
Сл. 3. — А. Еванс: Никшићка тврђава 1877. године

ТАБ. 4

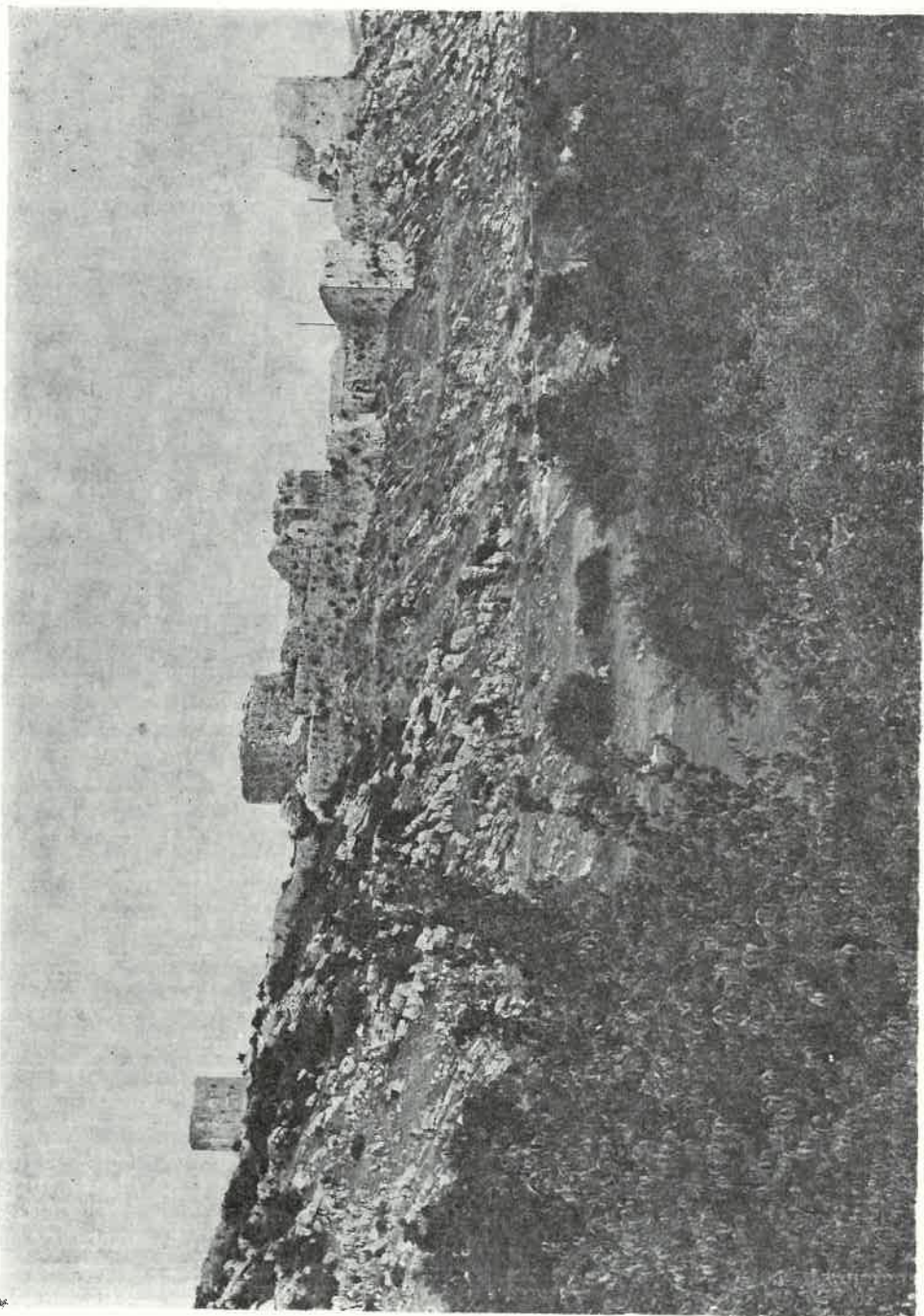
Сл. 4. — План Ј. Слдеа (Регулациони план Никшића из 1883. године)

ТАБ. 5

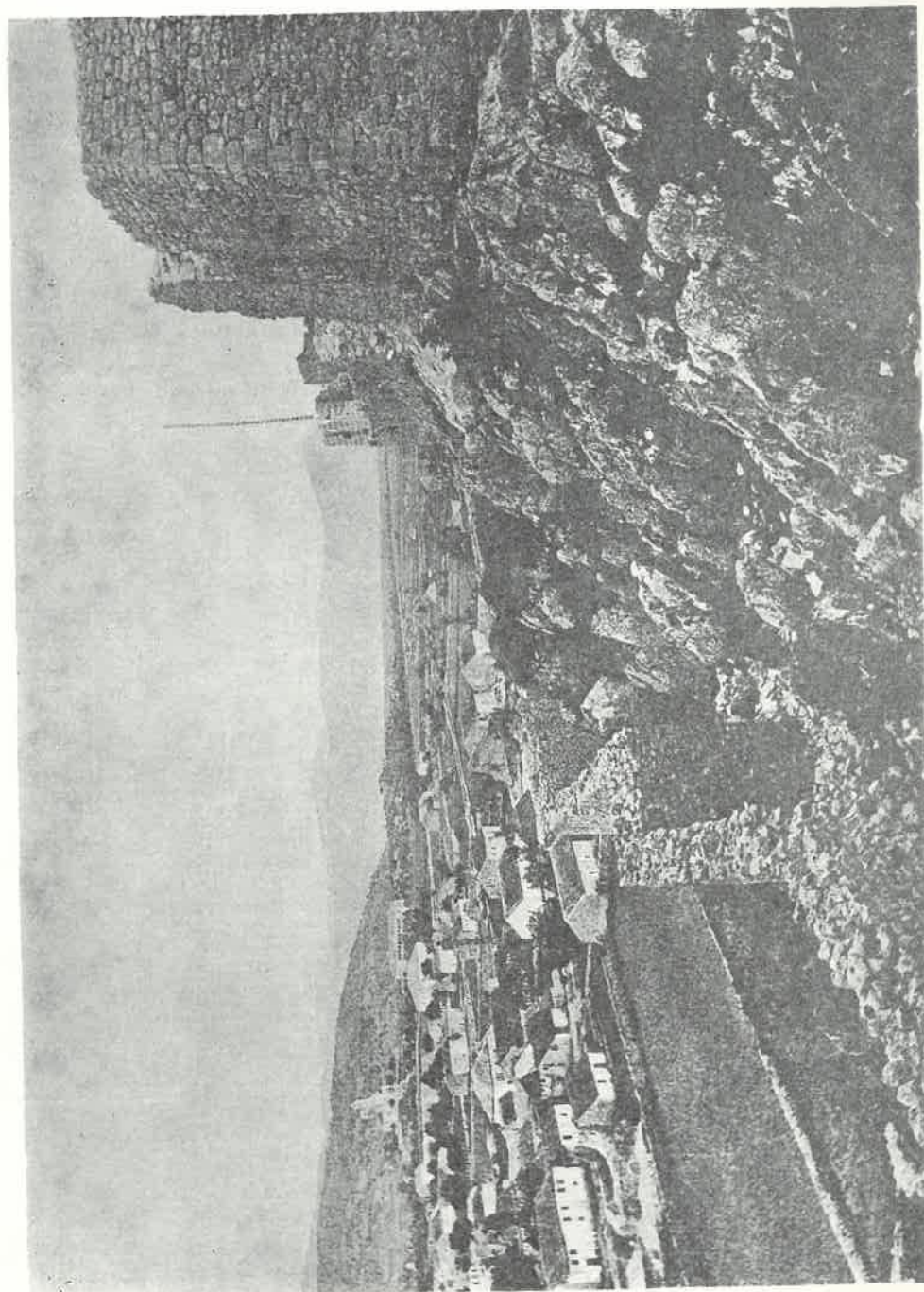
Сл. 5 — Терџава Никшића. Црна Гора у дјелима ликовних умјетника других крајева и народа XIX и почетком XX вијека. Цетиње, 1967 године

ТАБ. 6

Сл. 6. — Данашњи изглед тврђаве Бедем

ТАБ. 7

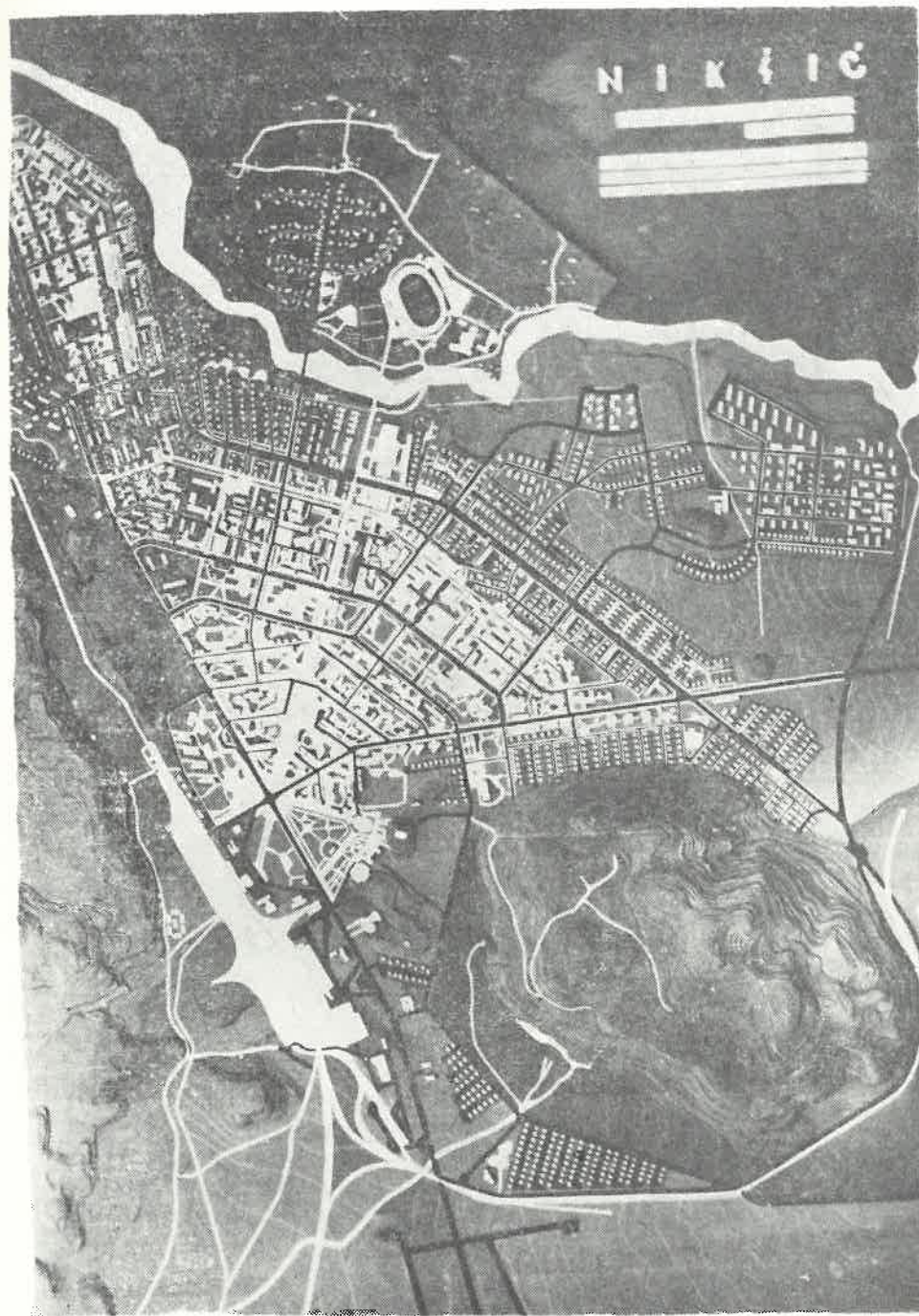
Сл. 7 — Стара вајош Никшића испод Бедема

ТАБ. 8

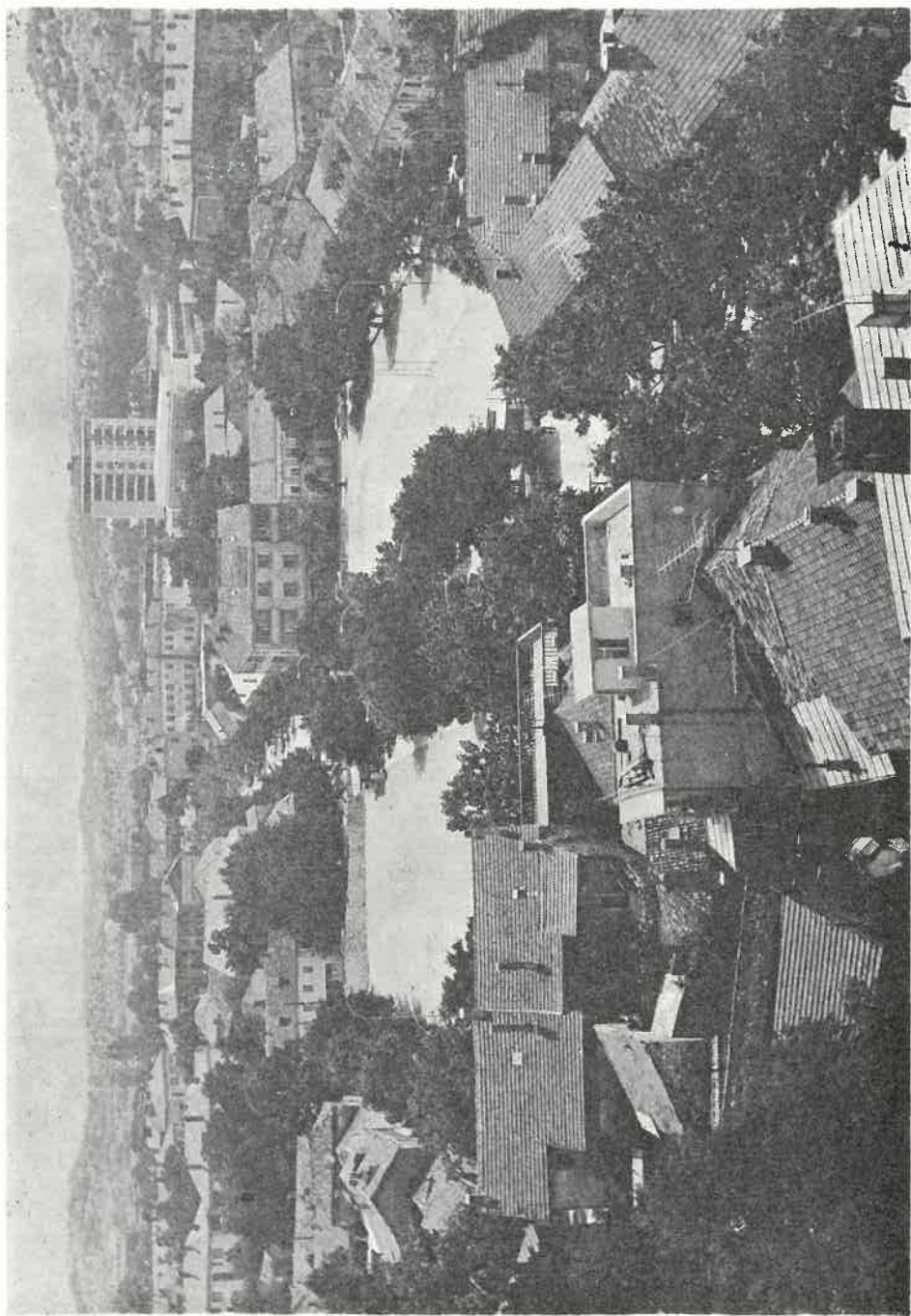
Сл. 8 — Макета урбанистичког плана из 1952. године

ТАБ. 9

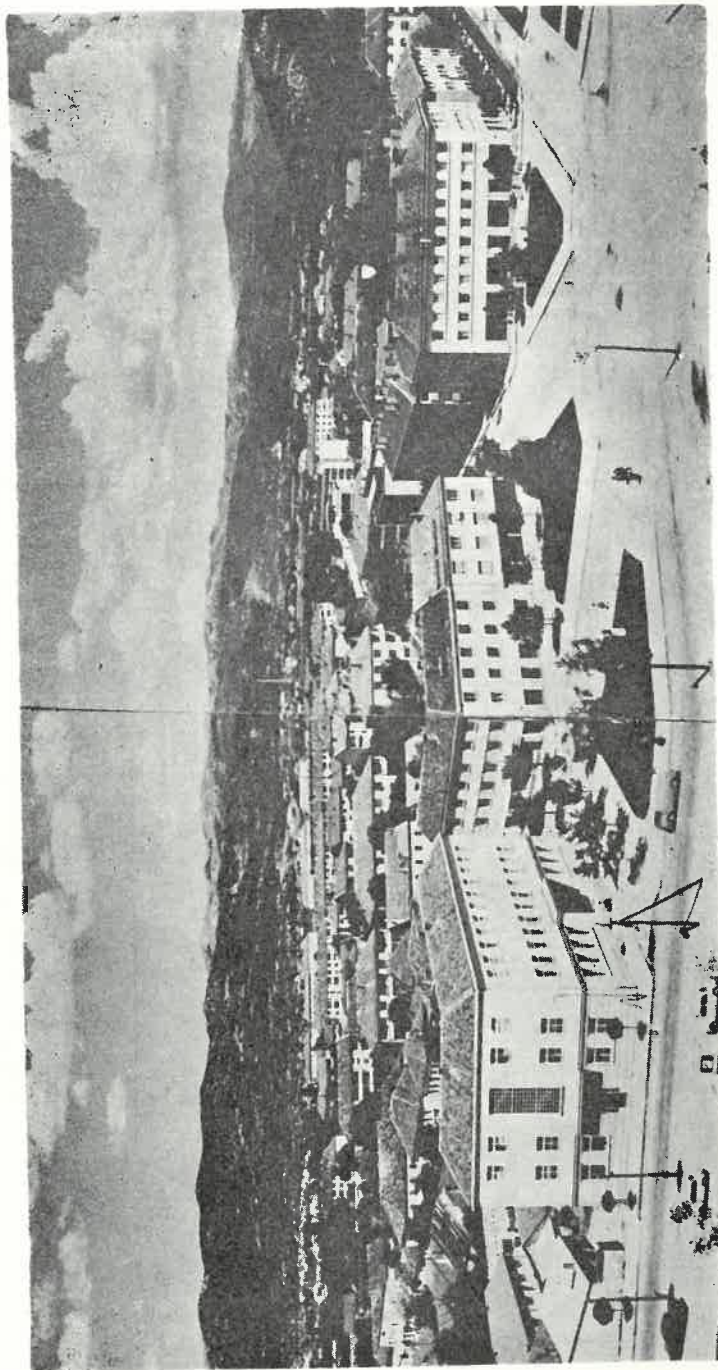
Сл. 9. — Урбанистички план Никшића из 1958. године

ТАБ. 10

Сл. 10. — Трг Маршала Тита у Никшићу

ТАБ. 11

Сл. 11. — Панорама Никшића

ТАБ. 12

Сл. 12. — Авионски снимак Никшића